

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА

17

1892 - 1921 - 1948

СОФИЯ
2021

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА

17

1892 - 1921 - 1948

СОФИЯ
2021

1892 - 1921 - 1948

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА

Главен редактор: Иван Йорданов

Зам.-главен редактор: Боряна Русева

Секретар: Светослав Йорданов

Редакционна колегия: Бистра Божкова, Дочка Владимирова-Аладжова, Константин Дочев, Коста Хаджиев, Методи Манов, Красимира Карадимитрова, Мирослава Доткова

Редакционен съвет: Вернер Зайбт, Жан-Клод Шейне, Мирена Славова, Димитър Драганов, Елена Столярик, Христос Ставракос, Владимир Пенчев, Емануел Петак, Елена Степанова, Катерина Венедикова

Представените за публикуване ръкописи се оценяват от рецензенти (peer review)
Авторите носят пълна отговорност за съдържанието на статиите, както и за неточностите и грешките в тях

Езикова редакция на текстовете на български език: Красимира Карадимитрова

Превод и езикова редакция на текстовете на английски език: Катя Меламед

Коректура на текстовете на български език: Гергана Ангелова

Графичен дизайн: Росица Кънева

NUMISMATICS, SIGILLOGRAPHY AND EPIGRAPHY

Editor-in-Chief: Ivan Jordanov

Vice-Editor-in-Chief: Boryana Russeva

Secretary: Svetoslav Yordanov

Editorial Board: Bistra Bozhkova, Dochka Vladimirova-Aladzhova, Konstantin Dochev, Kosta Hadzhiev, Metodi Manov, Krassimira Karadimitrova, Miroslava Dotkova

Editorial Advisory Board: Werner Seibt; Jean-Claude Cheynet, Dr. Mirena Slavova, Dimitar Draganov, Elena Stolyarik, Christos Stavrakos, Vladimir Penchev, Emanuel Petac, Elena Stepanova, Katerina Venedikova

The manuscripts presented for publication are evaluated by peer review
The content of each article is the *sole responsibility* of the authors involved, as well as any inaccuracies and mistakes

Bulgarian copyeditor: Krassimira Karadimitrova

Translator and copyeditor into English: Katya Melamed

Bulgarian proofreader: Gergana Angelova

Graphic design: Rositsa Kaneva

© НАИМ – БАН, издател

Адрес на редакцията: Национален археологически институт с музей
ул. „Съборна“ № 2, София 1000; Главен редактор: numsf_r_epig@abv.bg

Contact/Address: National Archaeological Institute with Museum
2 Saborna Str., BG – 1000 Sofia; Editor-in-Chief: numsf_r_epig@abv.bg

Печатница: BULGED

ISSN 1312-5532 (print),

ISSN 2603-3275 (online)

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM

NUMISMATICS,
SIGILLOGRAPHY
and
EPIGRAPHY

17

1892 - 1921 - 1948

SOFIA
2021

Годишникът **НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА** публикува статии и съобщения за монети, монетни съкровища, печати, монетовидни и епиграфски паметници от фондовете на обществени и частни колекции (у нас и в чужбина), както и от археологически разкопки в България. На страниците на изданието се обнародват и обзорни, тематични и проблемни статии в областта на античната и средновековната нумизматика и сфрагистика, на античната и средновековната епиграфика и на сродна с тях проблематика от областта на археологията и изворознанието.

УКАЗАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

Ръкописи

Приемат се материали, които не са публикувани (или дадени за печат) в друго издание. Текстовете да са във файлов формат **.doc, .rtf, .odt**, набран само с UNICODE шрифт, придружен с отпечатано копие на материала, обем до 20 стандартни страници (до ок. 70 хил. знака), вкл. резюме на български език, цитирана литература и списък на образите. Редколегията на годишника не поема ангажимента за стиловата редакция на авторските текстове, а следи единствено за тяхната научна, граматическа и правописна коректност. Стилът на всеки материал носи облика на своя автор.

Представените за публикуване ръкописи се оценяват от двама рецензенти.

Илюстрации

1. Чертежите и рисунките ще са в текстово тяло и трябва да бъдат съобразени с наборно поле (120×200 мм). Снимките на монети, печати и монетовидни паметници ще се композират в отделни табла в края на тома. Размерът на всяко табло трябва да е съобразен с наборното поле (120×200 мм).

2. Снимки

Предпочитат се висококачествени черно-бели изображения върху бял фон, фотокопирани на гланцова хартия. Върху лицето не трябва да има надписи. Посочват се номерът на образа и ориентацията му, ако има нужда.

Сканираните образи трябва да бъдат с реална (оптическа) резолюция, не по-малка от 300 точки на инч (300 dpi). Приемат се само следните файлови формати за образите: .jpg, .tif, .eps, .psd.

NUMISMATICS, SIGILLOGRAPHY AND EPIGRAPHY REVIEW publishes articles and contributions about coins, coin hoards, seals, coin-like and epigraphic artifacts from the depots of public and private collections in Bulgaria or abroad, as well as from archaeological investigation in Bulgaria. The REVIEW pages are available also for survey, topical, and discussion works in the field of Classical and Medieval Numismatics and Sphragistics, Classical and Medieval Epigraphy, and all related problems in the field of archaeology and written sources.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Manuscripts

We accept works that have not been published or given to print to another edition. Manuscript is delivered in **.doc, .rtf, .odf** file format only, together with a hard copy. Use UNICODE fonts only. The paper should not exceed the length of 20 standard pages (ca. 70 000 characters) including summary in Bulgarian, bibliography and list of illustrations. The editorial board does not take any responsibility for stylistic editing on the text and will follow only the scientific correctness, the grammar and the spelling. The style of each paper reflects the author's view and opinion.

All papers go through an external peer-review process.

Illustrations

1. All the plans and drawings are inserted into the text and should fit the margins of 120×200 mm. The **photographs** of coins, stamp seals and coin-like finds will be composed in a body at the end of the volume and the size of this body should fit the margins of 120×200 mm.

2. Photographs

Black-and-white high quality images on a white background, photocopied on a glossy paper. No inscriptions should be put on the front side. The number of the figure and the orientation have to be indicated if needed. The scanned images should have real resolution more than 300 dpi. Only following file formats are accepted: .jpg, .tif, .eps, .psd.

СЪДЪРЖАНИЕ CONTENTS

НУМИЗМАТИКА NUMISMATICS

Даниела АГРЕ, Боряна РУСЕВА 1

Накратко за „укрепения владетелски дом“ край село Княжево,
община Тополовград и открития *in situ* нов тип владетелски
бронз на диадоха Лизимах

Daniela AGRE, Boryana RUSSEVA

Briefly on the “fortified ruler’s house” near the village of Knyazhevo,
Topolovgrad municipality and the discovered *in situ* new type of
royal bronze of the Diadoch Lysimachus

Светослав ЙОРДАНОВ 13

Колективна находка с монети на тракийските царе Реметалк I
и Реметалк II от Смолянска област

Svetoslav YORDANOV

Coin hoard with coins of the Thracian kings Rhoemetalcēs I
and Rhoemetalcēs II from Smolyan region.

Янислав ТАЧЕВ 31

Три непубликувани редки монети на римската колония Герма в
Галатия

Yanislav TACHEV

Three unpublished rare coins of the Roman colony of Germa in Galatia

Мирослава ДОТКОВА 39

Варварски имитации на римски бронзови монети от IV в. от
колекцията на Националния археологически музей

Barbaric imitations of Roman bronze coins dated back to the 4th century
in the collection of the National Archaeological Museum

Дочка ВЛАДИМИРОВА-АЛАДЖОВА 45

Находки от византийски монети от VI век, открити в Сердика

Dochka VLADIMIROVA-ALADZHOVA

Hoard of Byzantine coins dated back to the 6th century found in Serdica

Владимир ОВЧАРОВ 57

Неописани контрамарки от Добруджа (XIV век)

Vladimir OVCHAROV

Undescribed countermarks from Dobrudzha (14th century)

<i>Владимир ПЕНЧЕВ</i>	65
Колективна находка с талери на Белгийската конфедерация, произхождаща от Белоградчишко	
<i>Vladimir PENCHEV</i>	
Hoard of thalers of the Belgian Confederation coming from Belogradchik region	
<i>Владимир ПЕНЧЕВ</i>	77
Що за монети са били „пазвантчетата“	
<i>Vladimir PENCHEV</i>	
What a kind of coins were the <i>pazvantcheta</i>	

СФРАГИСТИКА SIGILLOGRAPHY

<i>Пантелис ХАРАЛАМПАКИС, Нилгюн ЕЛАМ</i>	95
Непубликуван византийски оловен печат на <i>Basilikos Kommerkiarios</i> на Тракия	
<i>Pantelis CHARALAMPAKIS, Nilgün ELAM</i>	
An unpublished Byzantine seal of a <i>Basilikos Kommerkiarios</i> of Thrace	
<i>Владимир ПЕНЧЕВ</i>	115
Няколко византийски моливдовула от края на XI век, част от „архив“, произхождащ от България	
<i>Vladimir PENCHEV</i>	
Several Byzantine molybdebullae dated back to the late 11 th c., a part from <i>archive</i> from Bulgaria	
<i>Женя ЖЕКОВА</i>	123
Печати на един персонаж от „Алексиада“	
<i>Zhenya ZHEKOVA</i>	
Seals of one person from the <i>Alexiad</i>	
<i>Явор МИТОВ</i>	133
Непубликувани печати на Михаил Кондостефан – куропалат и дук, Никита – епископ на Макри и севаст Мануил Димирис	
<i>Yavor MITOV</i>	
Unpublished seals of Michael Kondostefan – Kouropalates and Doux, Nikita – Bishop of Makri and Sebast Manuel Dimiris	

ЕПИГРАФИКА EPIGRAPHY

- Методи МАНОВ* 143
Отново за надписа от археологическия музей в Комотини в
Гърция с името Хебризелм, син на Севт
Metodi MANOV
Again on the inscription from the archaeological museum at Komotini
in Greece with the name of Hebryzelmis, son of Seuthes
- Мариана БОДНАРУК* 157
Famae et propriis laudibus: късноримски сенатори като възложители
на императорски статуи през Тетрархията и ранния
Константинов период (293 – 324 г.)
Mariana BODNARUK
Famae et propriis laudibus: Late Roman senators as awarders of imperial
statues in the Tetrarchic and early Constantinian period
- Александър АВДЕЕВ* 177
От крестилной купели до гробовой доски: время жизни в
эпитафиях Московской Руси
Alexander AVDEEV
From the baptismal font to the grave board: life time in the epitaphies of
Moscow Russia
- Катерина ВЕНЕДИКОВА* 195
Няколко редки епиграфски паметника от РИМ – Хасково и
Хасковско
Katerina VENEDIKOVA
Several rare epigraphic monuments from RMH – Haskovo and Haskovo
region

VARIA

- Николай МАРКОВ* 225
Две необичайни оловни римски тесери от Североизточна
България
Nikolay MARKOV
Two unusual lead Roman tesserae from Northeastern Bulgaria

IN MEMORIAM

Иван ЙОРДАНОВ, Женья ЖЕКОВА..... 235
Проф. Янис ТУРАЦОГЛУ (1940 – 2021)

*Женья ЖЕКОВА Редакционната колегия на списание Нумизматика,
сфрагистика и епиграфика* 239
Проф. Иван Йорданов (1949 – 2021)

НАКРАТКО ЗА „УКРЕПЕНИЯ
ВЛАДЕТЕЛСКИ ДОМ“
КРАЙ СЕЛО КНЯЖЕВО, ОБЩИНА
ТОПОЛОВГРАД И ОТКРИТИЯ
IN SITU НОВ ТИП ВЛАДЕТЕЛСКИ
БРОНЗ НА ДИАДОХА ЛИЗИМАХ

Даниела АГРЕ*, Боряна РУСЕВА**

**Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; daniela.agre@abv.bg*

***Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; brousseva@abv.bg*

ABSTRACT

The paper generally comments on the characteristic features of the excavated archeological site of the “fortified royal house”, located not far away from the village of Knyazhevo, Topolovgrad municipality. Emphasis is put on the four bronze coins discovered during the excavations with the name and title of the ruler of Thrace – Diadoch Lysimachus, struck with hitherto unknown coin types – Boeotian shield/spearhead. Most likely, the small Lysimachus’ bronze in question belongs to a coin issue, which researchers of Hellenistic antiquity have recently interpreted as “coinage for military purposes”, an allusion to which are the images on the coins themselves – elements of the weapons of the ancient hoplites.

Keywords: Knyazhevo, Topolovgrad municipality; fortified royal house; Hellenism; Thrace; Lysimachus; Diadochi; Boeotian shield; spearhead; coinage for military needs; hoplites

1. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯТ ОБЕКТ¹

През октомври 2011 г. в м. Татар маша край с. Княжево, Тополовградско, експедиция, ръководена от Даниела Агре от НАИМ – БАН, започна разкопки на разбита при иманярски набези моги-

¹ Автор на тази част от съобщението е Даниела Агре – научен ръководител на археологическото проучване.

ла, разположена върху естествен хълм. По време на проучванията на обекта бе регистриран уникален ритуал. Под могилния насип е „погребана” жилищна сграда на владетел, живял тук в последната четвърт на IV – първата четвърт на III в. пр. Хр. Могилният насип е позволил сградата и прилежащите постройки да се запазят изключително добре. Проучванията на обекта продължиха 10 години с голям екип от археолози, студенти и други специалисти – време, през което бяха разкрити четири жилищни сгради, кула, бастион, масивна укрепителна стена, ограждаща целия обект, разположен на площ от 3,5 декара, както и ров, ограждащ от всички страни укрепителната стена. Проучванията позволиха да се изясни характерът на обекта – стана ясно, че той представлява укрепен владетелски дом, принадлежащ на македонски стратежи, живели тук по време на управлението на Лизимах. Разкритите отделни елементи от архитектурата и фортификацията на обекта показват, че при неговото изграждане много точно са прилагани всички архитектурни достижения на гръцката елинистическа култура.

Проучванията позволиха да бъде изградена ясна хронология на обитаване на обекта:

I период – свързан с функционирането на дома от средата на третата четвърт на IV до първата четвърт на III в. пр. Хр. и опожаряването му в края на този период. Времето на опожаряване на обекта се случва непосредствено след смъртта на Лизимах (281 г. пр. Хр.).

II период – свързан с металопроизводството и датиран от втората четвърт до средата на III в. пр. Хр. През този период са били изградени временни жилища за населението, занимаващо се с преработка на руда, някои от които са извън укрепителната стена, други са издигнати върху руините на съществуващите сгради. От този период са проучени и седем пещи за топене на руда. Материалите от пещите – руда, шлага, както и заготовки, са предмет на интердисциплинарни изследвания. Откритите две бронзови монети на Антиох II, една от които е контрамаркирана от властите на вътрешнотракийския град Кабиле в средата на III столетие, бележат края на обитаване на обекта през втория период.

III период – отнася се към втората половина на III в. пр. Хр., когато върху централната жилищна сграда е насипана могила и са извършвани различни ритуали около нея – като вкопаване на ями. Това е моментът, когато местното население превръща обекта в светилище-хероон.

При разкопките на обекта бе открито огромно количество импортна керамика от разнообразни по форма съдове: амфори, луксозна трапезна керамика, кантароси, чаши, киликси, кани, рибни блюда, керамични лампи, както и единствената засега от територията на Тракия керамична вана. 94 са предримските златни,

сребърни и бронзови монети от обекта, между които и постумният статер на Александър Велики с името на Филип III Аридей. Откритите около 300 амфорни печата са от амфори – внос от Тасос, Хиос, Акант, Родос, Херсонес, Самотраки. Върху част от керемидите, които покриват всички сгради, както и укрепителната стена, има печати на магистрата МОСХО, живял в някои от гръцките колонии по Западното Черноморие.²

Разглежданите тук четири бронзови монети на Лизимах бяха открити при проучване на пространството непосредствено до североизточния ъгъл на северната стена на централната жилищна сграда. Монетите бяха намерени върху античното ниво, покрити с пласт от разложен кирпич. Пластът е образуван след рухване на опожарената сграда, т.е. тяхното местонамиране се свързва с първия период на обитаване на дома, като вероятно те принадлежат на един и същи човек.

2. НОВИЯТ ТИП БРОНЗ НА ЛИЗИМАХ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА „КНЯЖЕВО“³

За десетгодишния период на археологически разкопки (2011 – 2020) обектът „Укрепен владетелски дом в м. Татаф маша край с. Княжево, община Тополовград“ възнагради изследователите си с близо стотина монети от злато, сребро и бронз – сечени от градове и владетели през IV, III и следващия II в. пр. Хр.⁴

В настоящото съобщение са разгледани четири намерени на обекта дребни бронзови монети на диадоха Лизимах – сатрап и владетел на Тракия по силата на решенията от Вавилон (323) и Трипарадис (321). Отсечени са с непознати до момента монетни типове, представлящи върху лицата изображение на *беотийски щит насреща*, а opakото е засто от *връх на копие*. Монетите са подписани с легендата ΒΑΣΙ – ΛΥΣΙ.

Ето тяхното описание.

ЛИЗИМАХ: 323 – 281

Неопределено ателие (столичното в Лизимахия?)

306/5 – 281 г. пр. Хр.

Лице: беотийски щит насреща, в средата – символ? (звезда?); околоръст зрънчеста украса от един и повече (?) концентрични кръгове.

Опак: връх на копие надясно, фланкирано от двуредов надпис – ΒΑΣΙ (горе), ΛΥΣΙ (долу).

² Предстои издаването на том I от проучванията на обекта, който включва жилищната архитектура и фортификация на обекта, както и амфорния и монетен материал.

³ Автор на тази част от съобщението е Боряна Русева.

⁴ Благодаря сърдечно на колегата Даниела Агре, която любезно ми предостави за научна обработка монетния комплекс от археологическия обект, чийто научен ръководител, както вече бе посочено, е самата тя. Публикуването на нумизматичните материали от разкопките на „владетелския дом“ е предстоящо (виж бел. 2 по-горе).

1. АЕ; диаметър 9 x 10 мм; 0,825 г (**обр. 1**); патинирана и корозирала. ПИН 3 – 2014; квадрат М4; координати: от СЗ – 3 м, от Ю – 0,56 м; дълбочина – 121,67 м.
References: не са ми известни.

Обр. 1

Fig. 1

2. АЕ; диаметър 8 мм; тегло 0,623 г (**обр. 2**); патинирана и корозирала. ПИН 4 – 2014; квадрат М4; координати: от СЗ – 3,05 м, от Ю – 0,70 м; дълбочина – 121,67 м.
References: не са ми известни.

Обр. 2

Fig. 2

3. АЕ; диаметър 6 x 9 мм; тегло 0,562 г (**обр. 3**); патинирана и корозирала. ПИН 5 – 2014; квадрат М4; координати: от СЗ – 2,94 м, от Ю – 0,64 м; дълбочина – 121,67 м.
References: не са ми известни.

Обр. 3

Fig. 3

4. АЕ; диаметър 9 x 11 мм; тегло 0,771 г (**обр. 4**); патинирана и корозирала. ПИН 29 – 2014; квадрат М3/М4; координати: от СЗ – 5,40 м, от СИ – 2,60 м; дълбочина – 121,18 м.

Обр. 4

Fig. 4

Три са акцентите при най-общ поглед върху новия тип Лизимахов бронз, открит при разкопките на „укрепения владетелски дом“ край с. Княжево. Това са археологическият контекст, т.е. координатите на местонамиранена артефактите; интерпретирането им в нумизматичен контекст – тяхната датировка и евентуалната монетарница, в която са били отсечени, и накрая явната обвързаност и на тази владетелска бронзова емисия с плащанията на *sitarchia* (*siteresion*, *sitonion* и т. п.), които били осъществявани от администрацията на македонската държава от Филип II насетне посредством порции царски македонски бронз. Това е практика, възприета не само от диадоха Лизимах, но и от останалите монарси, наследили Александровата империя, както и от някои „генерали“ от третото столетие пр. Хр. на служба в различни владетелски дворове, които емитирали своя собствена

бронзова монета (виж публикациите на Селени Псома върху проблематиката в Psôma 2009, 3 – 38 и Psôma 2011, 143 – 168).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

От данните в полевата инвентарна книга на разкопките е видно, че три от четирите бронзови монети с типовете *беотийски щит*//*върх на копие*, подписани с името и царската титла на диадоха Лизимах (№ 1 – 3), са открити на една и съща дата (30.06.2014), в един и същи квадрат – М4 от „централен сектор, северна част“, на една и съща дълбочина (R121,67 м – измерена от кота R3 121,36 м). Четвъртата монета (№ 4) е намерена два месеца по-късно (22.08.2014) почти на същото място (на границата между квадрати М3/М4) и на почти същата дълбочина (R121,18 м).

Въз основа на елементния им анализ⁵ две от монетите (№ 2 [пин 4 – 2014] и № 3 [пин 5 – 2014]) са били отсечени от идентична бронзова сплав, сиреч те са принадлежали на едно и също издание от една и съща монетна емисия (виж **таблица 1** по-долу⁶). За разлика от тях № 1 (пин 3 – 2014) и № 4 (пин 29 – 2014) са били изковани от ядра, чийто метал се различава макар и малко от бронза, от който са били приготвени монетните ядра за № 2 и № 3. Следователно и четирите екземпляра трябва да отнесем към обща „порция“ монети, чиито ядра били отлети от почти идентичен безоловен бронз. Най-вероятно те принадлежат на един и същи малък монетен куп, попаднал при идентични обстоятелства в земята. Може би става дума за финала на първи период от хронологията на обекта, завършил с разрушаването и опожаряването на „укрепения владетелски дом“. Към подобно разсъждение ни води и коментарът на Даниела Агре по-горе.

ПИН	Основни елементи	Допълнителни елементи
ПИН 3 – 2014	Cu = 85.07% Sn = 13.50%	Fe = 0.69 Ca = 0.55% Co = 0.19%
ПИН 4 – 2014	Cu = 87.18% Sn = 12.32%	Fe = 0.15% Co = 0.35%
ПИН 5 – 20214	Cu = 87.18% Sn = 12.32%	Fe = 0.20% Co = 0.300%
ПИН 29 – 2014	Cu = 83.68% Sn = 15.99%	As = 0.18% Co = 0.15%

Таблица 1. Елементен анализ на четирите Лизимахови бронза с типовете *беотийски щит* // *върх на копие*

Table 1. Elemental analysis of the four Lysimachus bronzes with the types of *Boeotian shield* // *spearhead*⁷

⁵ Сведението дължа на проф. Геннадий Агре, комуто изказвам своята благодарност.

⁶ Таблицата е изготвена от проф. Г. Агре.

⁷ Елементният анализ на монетите е извършен в Института по физикохимия на БАН с помощта на XRF спектрометъра Fisherscope XDAL.

НУМИЗМАТИЧЕН КОНТЕКСТ

Азбучна истина за всеки изследовател в областта на елинистическата нумизматика е разделянето на Лизимаховото монетосечене на две хронологически различни групи въз основа на легендите върху монетните издания. Към първата принадлежи цялото така наречено имитативно монетосечене на Лизимах, което монетарите в столичното ателие на Лизимахия коват от нискономинално сребро и бронз с типовете и имената на Филип II Македонски и сина му Александър III. Същото, което Маргарет Томпсън датира в периода 306/5 – 301/0 г. пр. Хр. (Thompson 1968, 168 – 169). Различна е тяхната интерпретация и датировка, предложени от Мартин Прайс (Price 1991, 130 – 133). Монетният комплекс от „укрепения владетелски дом“ край Княжево, разположен недалеч от Тракийски Херсонес и представляващ значителен брой бронзови монети с Филиповите типове *младежка глава//конник*, подкрепя по-скоро тезата на Томпсън за отсичането им в столичната монетарница на диадоха, отколкото интерпретацията, предложена от Прайс за ранно Лизимахово монетосечене в ателието на Амфипол, емитирано ок. 320 – 315 г. пр. Хр. (Price 1991, 130 – 133).

Тези първи Лизимахови емисии са последвани от монетите на диадоха, ковани със собствените му типове и подписани с името и царската титла на владетеля. Бронзовите издания на Лизимах, върху които четем неговото име, съпроводено от титлата ΒΑΣΙΛΕΩΣ, не са така обемни, както бронза на предшествениците му – Филип II и Александър III, но са разнообразни по номинал и монетни типове (виж **таблица 2** по-долу⁸). Всички те, макар все още да не са били обект на детайлно проучване, са обединени, както вече споменах, от присъствието на Лизимаховото име и царската титла (гравирани изцяло или съкратено върху монетните реверси). Затова биват датирани сумарно в периода от ок. 305/4 г. пр. Хр. (годината, в която Лизимах заедно с Касандър се обявяват за ΒΑΣΙΛΕΙΣ, виж Will 1966, 64 – 65) до 281 г. пр. Хр. (годината на Лизимаховата смърт на бойното поле при Курупедион, Лидия, виж Will 1966, 85 – 86). И четирите бронза на Лизимах с типовете *беотийски щит//върх на копие*, носещи легендата ΒΑΣΙ – ΛΥΣΙ, следва да датираме в същия къс време (305/4 – 281 г. пр. Хр.). Елементният състав на метала, от който са отсечени монетите⁹, сочи тяхната принадлежност към

⁸ В **таблица 2** не са описани емисиите на диадоха, с които той въвежда собственото си владетелско монетосечене от нискономинално сребро и бронз с имената на Филип II Македонски и Александър III Велики – виж първата част от настоящото научно съобщение / Table 2 does not describe the issues of the Diadoch, with which he introduced his own royal coinage of low-nominal silver and bronze with the names of Philip II of Macedon and Alexander III the Great - see note 9 above.

⁹ Виж бел. 5 по-горе.

Глава на Атина с гривест шлем надясно // лъв в скок надясно и двуредов надпис ΒΑΣΙΛΕΩΣ (горе) ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ (долу)
Head of Athena with a maned helmet to right // lion in a jump to right and a two-line inscription ΒΑΣΙΛΕΩΣ (above) ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ (below).

Глава на Атина с гривест шлем надясно // лъвско протоме в скок надясно и двуредов надпис ΒΑΣΙΛΕΩΣ (горе) ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ (долу)
Head of Athena with a maned helmet to right // lion protome in a jump to right and a two-line inscription ΒΑΣΙΛΕΩΣ (above) ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ (below).

Глава на Арес с гривест шлем надясно // лъвска глава във фас, околоръст надпис ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ
Head of Ares with a maned helmet to right // lion's head frontal, circumference inscription ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ.

Младежка глава с фригийски шлем надясно // трофей, прав, надясно, фланкиран от двуредов надпис ΒΑΣΙΛΕΩΣ (в лявото поле) ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ (в дясното поле). Трофееят напомня на Атина Промахос с гривест шлем, копие и щит / Youth head with Phrygian helmet to right Trophy, straight, right, flanked by another inscription ΒΑΣΙΛΕΩΣ (in the left field) ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ (in the right field). Trophy is reminiscent of Athena Promachos, with a maned helmet, spear and shield

Глава на безбрад Херакъл с лъвската кожа, надясно // двуредов надпис ΒΑΣΙ - ΛΥΣΙ в житен венец
Head of beardless Heracles with the lion skin, right // two-line inscription ΒΑΣΙ - ΛΥΣΙ in a wheat wreath

Таблица 2. Владетелски бронз на Лизимах (305/4 – 281)
Table 2. Royal bronze of Lysimachus (305/4 – 281)

едно и също ателие, като най-вероятно и четирите екземпляра са от общо монетно издание.

По всяка вероятност и тази емисия, подобно на останалите бронзови Лизимахови монети с типовете на Филип II, е продукция на монетарницата в столицата на диадоха – Лизимахия. Алюзия за подобна локализация е самият археологически обект, който не е отдалечен от бреговете на Северното Мраморноморие с разположения там Тракийски Херсонес.

Врѣх на копие е реверсният монетен тип от емисия бронз с *шлем* на аверса, подписана с името и царската титла на Касандър (316 – 297) (SNG Cop 1163), докато същото изображение виждаме като символ върху Лизимаховия бронз с типовете *глава на Атина*//*лъв* или *лъвско протоме* (виж **таблица 2** по-горе).

За разлика от популярното за македонското бронзово владетелско монетосечене изображение на *врѣх на копие*, гравирано и върху реверсите на нашите монети, *беотийският щит* върху техните аверси е феномен, който не ми е познат за царските македонски монетосечения. Би било струва ми се прибързано и спекулативно да обвържем с конкретно събитие или обстоятелство появата на този чисто елински символ парасемон – за преизобилното монетосечене на беотийци, върху бронз, подписан с името и царската титла на владетеля на Тракия – Лизимах. Единственото, което може да се приеме по адрес на *беотийския щит* върху дребния Лизимахов бронз – там, където македонските царе обичайно поставяли *македонския щит* от Александър насетне, е, че в това изображение може би древните са разпознавали намек за едни от верните съюзници на македоните след 338 г. пр. Хр. (битката при Херонея) в лицето на беотийци и Беотийската конфедерация, чисто съюзно монетосечене като константен лицев монетен тип представя именно *беотийския щит* (**Фиг. А – Б**). Беотийци са имали продължително и много обемно монетосечене на сребро и бронз, чиято датировка покрива десетилетията на IV в. пр. Хр., а бронзовите им емисии продължили да се секат чак до средата на III в. пр. Хр.

Видя се по-горе, че според археологическия контекст четирите

Фиг. А
Fig. A

Фиг. Б
Fig. B

Лизимахови бронза с типовете *беотийски щит//върх на копие* попадат в земята след катастрофален за „укрепления владетелски дом“ пожар, предизвикал рухването на централната жилищна сграда, северно от която на една и съща дълбочина, в един и същи квадрат са намерени въпросните монети. Ще рече, че най-вероятно те са имали един и същи собственик – допускане, предложено и от Даниела Агре.

БРОНЗЪТ НА ЛИЗИМАХ С ТИПОВЕТЕ БЕОТИЙСКИ ЩИТ//ВРЪХ
НА КОПИЕ – ЧАСТ ОТ ВЛАДЕТЕЛСКИТЕ ЕМИСИИ, ПРЕДНАЗНАЧЕНИ
ЗА ПЛАЩАНИЯ НА SITARCHIA (SITERESION, SITONION И Т.П.)

Можем ли да обвържем и този нов тип владетелски бронз на Лизимах, чиито изображения са с чисто военна конотация, с плащанията на *sitarchia* (*siteresion*, *sitonion* и т.п.)? Темата е разгледана детайлно и помоему защитена убедително от Селени Псома (Psôma 2009, 3 – 38 и Psôma 2011, 143 – 168). В публикацията „*Tas sitarchias kai tous mishous (Arist. Oec. 1351B) bronze currencies and cash-allowances in mainland Greece, Thrace and the kingdom of Macedonia*“ (Psôma 2009, 3 – 38) Псома, въз основа на пасаж в приписваната на Аристотел *Economica*, интерпретира разпространението на македонския владетелски бронз като монети за военни плащания на македонските гарнизони, настанени на територията на вътрешна Тракия от времето на Филип II насетне. Авторката обобщава, че „*one of the major innovations of the Hellenistic period was the systematic use of bronze for military payments*“ (Psôma 2009, 34).

Интересът на Филип II към Тракия, чието завладяване ще да е представлявало *aristeia* за бащата на Александър; учредената от Александър стратегия в Тракия и рекрутът на наемници за голямата македонска армия, тръгнала да завладява Персийската империя; усилията на Лизимах да овладее сатрапията си, която Александровият соматофилакс получава по силата на решенията на македонската войска във Вавилон (323) и Трипарадис (321) – всички тези събития можем да видим отразени в огромния брой тракийски съкровища от епохата, съставени от македонско владетелско злато, сребро и бронз (Psôma 2011, 157). Колкото до депозитите с македонски царски бронз, сечен при Филип II, Александър и наследниците му Касандър и Лизимах, най-вероятно и те могат да се обяснят с плащането на *sitarchiai* и *siteresia* на македонските военни контингенти, разположени във вътрешна Тракия през десетилетията след ок. 342 – 340 г. пр. Хр. (тракийската военна кампания на Филип) до 281 г. пр. Хр. (смъртта на Лизимах при Курупедион) (Psôma 2011, 154). Следователно и четирите Лизимахови бронза, отсечени с монетни типове, които са пряка алузия за въоръжението на елинските и македонските хоплити (фиг. В), можем смело да тълкуваме като издания за военни плащания подобно на останалия македонски владетел-

Фиг. В
Fig. С

ски бронз на Филип II, Александър III и Лизимах, откриван *in situ* на територията на „укрепения владетелски дом“ при село Княжево. Практика, която се запазва устойчива до средата на III в. пр. Хр., когато селевкидът Антиох Антиохов и неговият генерал Адей заплащат на военните си контингенти с бронз, подписан с техните имена. Прочее, на територията на археологическия обект са открити както Адееви, така и бронзови монети на Антиох Теос. Тяхната интерпретация е същата – екземпляри от емисии за военни плащания на рекрутирани наемници за нуждите на селевкидската армия по време на Втората сирийска война между селевкиди и лагиди (260 – 253), чиито операции включвали и земите на вътрешна Тракия.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Price 1991:** M. J. Price. The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. London, 1991.
- Psôma et all. 2008:** S. Psôma, Chr. Karadima, D. Terzopoulou. The coins from Maroneia and the classical city at Molyvoti: a contribution to the history of Aegean Thrace. – In: *Mélétémata* 62, 2008.
- Psôma 2009:** S. Psôma. *Tas sitarchias kai tous misthous* (Arist. Oec. 1351B) bronze currencies and cash-allowances in mainland Greece, Thrace and the kingdom of Macedonia. – *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 155, 2009, 3 – 38.
- Psôma 2011:** S. Psôma. La circulation monétaire et la thésaurisation en Thrace au Nord des Rhodopes. – In: Th. Faucher, M.-C. Marcellesi, O. Picard éd., *Nomisma. La circulation monétaire dans le monde grec antique. Actes du colloque international, Athènes 14 – 17 avril 2010, Athènes, 2011 (BCH suppl. 53)*, 143 – 168.

SNG Cop: Silloge Nummorum Graecorum 1943

Thompson 1968: M. Thompson. The Mints of Lysimachus. – In: Essays in Greek Coinage presented to Stanley Robinson. Oxford, 1968.

Will 1966: E. Will. Histoire politique du Monde Hellénistique. T. I. Nancy, 1966.

BRIEFLY ON THE “FORTIFIED RULER’S HOUSE”
NEAR THE VILLAGE OF KNYAZHEVO, TOPOLOVGRAD
MUNICIPALITY AND THE DISCOVERED *IN SITU* NEW TYPE OF ROYAL
BRONZE OF THE DIADOKH LISIMACHUS

Daniela AGRE, Boryana RUSSEVA

SUMMARY

The contribution generally comments on the characteristic features of the archeological site of the “fortified ruler’s house”, located not far away from the village of Knyazhevo, Topolovgrad municipality. The ten-year long studies (2011–2020) allowed to build a clear chronology of the habitat of the site, consisting of three chronological periods. The first one is related to the functioning of the home from the mid third quarter of the 4th to the first quarter of the 3rd c. BC and its burning at the end of this period. The time of the fire occurred immediately after Lysimachus’ death (281). The second period is associated with metal production and dates from the second quarter to the mid 3rd c. BC. Temporary dwellings were then built for the ore processing men, some outside the fortification wall, others erected on the ruins of the previously existing buildings. Seven ore smelting furnaces have also been studied from this period. The materials from the furnaces – ore, slag, as well as billets, are the subject of interdisciplinary research. The coins of Antiochus II, countermarked in Kabyle, indicate the end of the site’s occupation during the second period. The third chronological period covers the second half of the third century BC, when a tumulus was raised on the central residential building and various rituals were performed around it – such as digging pits. This was the moment when the locals turned the site into a sanctuary – heroon.

The highlight of the contribution is the release of the four bronze coins discovered during the excavations with the name and title of the ruler of Thrace Lysimachus, struck with hitherto unknown coin types – *Boeotian shield/spearhead* (Fig. 1 – 4). Most likely, the small Lysimachus bronze in question belongs to a coin issue, which researchers of Hellenistic antiquity have recently interpreted as “coinage for military purposes”, an allusion to which are the images on the coins themselves – elements of the weapons of the ancient hoplites.

The small Lysimachus bronze was minted between 305/4 BC (the year in which Lysimachus, along with Cassander and after the Antigonids and Ptolemy Lag, accepted the royal title) and his death near Corupedium, Lydia, in 281 BC. The atelier that issued the coins is unknown, but was most likely located in the capital of the Diadoch, Lysimachia, judging by the large number of coins of Lysimachus found at the site, struck with the types and names of Philip II of

Macedon, and signed with the symbol and initials of the Diadoch and localized in the mint of Lysimachia.

It is not excluded that the type of Boeotian shield – new for the royal Macedonian coinage, may be an allusion to some of the faithful allies of the Macedonians after 338 BC. (the battle of Chaeronea) in the face of the Boeotians and the Boeotian Confederation, whose allied coinage as a constant obverse coin type represents the Boeotian shield (**Fig. A, B**) and whose Confederate bronze was minted until the mid 3rd c. BC.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С МОНЕТИ НА ТРАКИЙСКИТЕ ЦАРЕ РЕМЕТАЛК I И РЕМЕТАЛК II ОТ СМОЛЯНСКА ОБЛАСТ

Светослав ЙОРДАНОВ*

**Национален археологически институт с музей – Българска академия
на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; svetoslav.yordanov@abv.bg*

ABSTRACT

The work here presented examines a hoard of bronze coins of the Thracian Kings Rhoemetalcus I and Rhoemetalcus II, discovered in the Smolyan region by Interior Ministry officials. The analysis of the specimens was carried out by dividing them by rulers and denominations, as for the interpretation of the various problems related to countermarks, date of issue, circulation, and comparison with other hoards and events that led to the concealment, the author refers to historical, epigraphic and numismatic data. The hoard contains 328 coins, struck with the images of the Thracian Kings Rhoemetalcus I and Rhoemetalcus II in only two denominations. An overview of the known hoards has been made and on the basis of their localization, the possible routes taken by the Roman troops during their entry in and withdrawal from Thrace have been outlined, when in 21 and 26 the rebellious Thracian tribes forced the relocation of additional military units in the Kingdom.

Keywords: Thracian numismatics; Rhoemetalcus I; Rhoemetalcus II; C. Poppeus Sabinus; Publius Vellaeus; L. Pomponius Flaccus

През 2015 г. служители на МВР след събрани оперативни данни и проведено наблюдение задържат в момент на сделка лица, опитващи се да продадат монетите. Благодарение на своевременните действия на правоохранителните органи колективната монетна находка е спасена и след приключване на съдебното дело е присъдена на РИМ – Смолян (НАМ, Каталози XI, 85 (Кат. № 113).

Иззетите при полицейската акция монети са 328 броя, открити в керамичен съд – кана, на която са били отстранени дръжките и шията, със силно изтрито червено-кафяво покритие, датирана в I в. пр. Хр. (НАМ, Каталози XI, 85 (Кат. № 114).

Не е съвсем ясно кога е открита колективната монетна находка – възможно е това да е станало през 2015 или в предходна година.

СЪСТАВ НА НАХОДКАТА – ТИПОВЕ, ОПИСАНИЕ И БРОЙ НА МОНЕТИТЕ

Находката съдържа 328 броя бронзови монети от два номинала на тракийските царе Реметалк I (12/11 BC ~ 11/12 AD) и Реметалк II (ок. 18/19 – 37/8 AD) (Йорданов 2017а, 173, 176). Броят и днес е същият, единствено разпределението на монетите по отделните групи след нов преглед има следния вид:

I. Монети на цар Реметалк I (тип II) – 156 бр. (№ 1 – 156)

II. Монети на цар Реметалк I (тип II – аналфabetни) – 8 бр. (№ 157 – 164)

III. Монети на цар Реметалк I (тип VI) – 98 бр. (№ 165 – 262)

IV. Монети на цар Реметалк I (тип II) или на цар Реметалк II (тип I) – 47 бр. (№ 263 – 309) – броят на монетите от тази група след повторен оглед е намален от 52 на 47 бр.

V. Монети на цар Реметалк II (тип I) – 5 бр. (№ 310 – 314)

VI. Монети на цар Реметалк II (тип II) – 14 бр. (№ 315 – 328)

I. Монети на цар Реметалк I – 156 бр. (№ 1 – 156). Æ. Тип II.

Reference: RPC I, 1718.

Лице: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Глава на цар Реметалк с диадема, надясно. Надписът е по посока обратна на часовниковата стрелка.

Опako: ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август, надясно. Надписът е по посока обратна на часовниковата стрелка.

- РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,42 г, 6 ч. **Табло I. 1.**
- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,18 г, 6 ч. **Табло I. 2.**
- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 6,30 г, 6 ч. **Табло I. 3.**
- РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,78 г, 7 ч. **Табло I. 4.**
- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,00 г, 6 ч. **Табло I. 5.**
- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,69 г, 6 ч. **Табло I. 6.**
- РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,57 г, 7 ч. **Табло I. 7.**
- РИМ – Смолян – 18 мм, 3,60 г, 7 ч. **Табло I. 8.**
- РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,87 г, 7 ч. **Табло I. 9.**
- РИМ – Смолян – 19 мм, 4,66 г, 4 ч. **Табло I. 10.**
- РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,26 г, 7 ч. **Табло I. 11.**
- РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,59 г, 7 ч. **Табло I. 12.**
- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 6,08 г, 6 ч. **Табло I. 13.**
- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,52 г, 6 ч. **Табло I. 14.**
- РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,32 г, 7 ч. **Табло II. 15.**
- РИМ – Смолян – 19 мм, 5,19 г, 6 ч. **Табло II. 16.**
- РИМ – Смолян – 19 мм, 4,15 г, 8 ч. **Табло II. 17.**
- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,94 г, 7 ч. **Табло II. 18.**
- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,38 г, 6 ч. **Табло II. 19.**
- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,83 г, 6 ч. **Табло II. 20.**
- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,53 г, 6 ч. **Табло II. 21.**
- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,80 г, 6 ч. **Табло II. 22.**
- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,67 г, 7 ч. **Табло II. 23.**
- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,52 г, 7 ч. **Табло II. 24.**

- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,82 г, 6 ч. **Табло II. 25.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 5,67 г, 6 ч. **Табло II. 26.**
РИМ – Смолян – 17/19 мм, 3,95 г, 6 ч. **Табло II. 27.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 3,95 г, 6 ч. **Табло II. 28.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,76 г, 7 ч. **Табло III. 29.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,88 г, 7 ч. **Табло III. 30.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,63 г, 6 ч. **Табло III. 31.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 4,65 г, 7 ч. **Табло III. 32.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,96 г, 6 ч. **Табло III. 33.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 5,18 г, 7 ч. **Табло III. 34.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,35 г, 6 ч. **Табло III. 35.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,49 г, 6 ч. **Табло III. 36.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,17 г, 8 ч. **Табло III. 37.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,62 г, 6 ч. **Табло III. 38.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,18 г, 7 ч. **Табло III. 39.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,22 г, 6 ч. **Табло III. 40.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 5,83 г, 6 ч. **Табло III. 41.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,24 г, 6 ч. **Табло III. 42.**
РИМ – Смолян – 17 мм, 4,54 г, 7 ч. **Табло IV. 43.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,12 г, 7 ч. **Табло IV. 44.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,34 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на аверса. **Табло IV. 45.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,63 г, 6 ч., **Табло IV. 46.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,91 г, 7 ч., контрамарка (GIC 632) на аверса. **Табло IV. 47.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 5,02 г, 6 ч. **Табло IV. 48.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 5,23 г, 6 ч. **Табло IV. 49.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 3,87 г, 7 ч., контрамарка (?) на реверса. **Табло IV. 50.**
РИМ – Смолян, - № 61 – 19 мм, 3,98 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на аверса. **Табло IV. 51.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,47 г, 6 ч. **Табло IV. 52.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 4,84 г, 6 ч. **Табло IV. 53.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 6,00 г, 8 ч., контрамарка на реверса. **Табло IV. 54.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 4,33 г, 7 ч., **Табло IV. 55.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,42 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло IV. 56.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,36 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло V. 57.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 5,03 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло V. 58.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,41 г, 6 ч., контрамарка (?) на реверса. **Табло V. 59.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,48 г, 7 ч. **Табло V. 60.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,44 г, 6 ч. **Табло V. 61.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,78 г, 6 ч. **Табло V. 62.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,57 г, 6 ч. **Табло V. 63.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,62 г, 7 ч. **Табло V. 64.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,27 г, 6 ч. **Табло V. 65.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,95 г, 7 ч. **Табло V. 66.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 4,07 г, 5 ч. **Табло V. 67.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 3,46 г, 5 ч. **Табло V. 68.**
РИМ – Смолян – 1719мм, 4,53 г, 6 ч. **Табло V. 69.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,90 г, 6 ч. **Табло V. 70.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 5,41 г, 6 ч. **Табло VI. 71.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,33 г, 6 ч. **Табло VI. 72.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 5,28 г, 6 ч. **Табло VI. 73.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,52 г, 5 ч. **Табло VI. 74.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 5,49 г, 6 ч. **Табло VI. 75.**

- РИМ – Смолян – 19/20 мм, 3,69 г, 7 ч. **Табло VI. 76.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,45 г, 6 ч. **Табло VI. 77.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 3,77 г, 6 ч. **Табло VI. 78.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 4,65 г, 6 ч. **Табло VI. 79.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,43 г, 7 ч. **Табло VI. 80.**
РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,12 г, 6 ч. **Табло VI. 81.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 4,18 г, 6 ч. **Табло VI. 82.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,09 г, 6 ч. **Табло VI. 83.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,31 г, 6 ч. **Табло VI. 84.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,99 г, 6 ч. **Табло VII. 85.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,42 г, 6 ч. **Табло VII. 86.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 7,18 г, 6 ч. **Табло VII. 87.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,74 г, 6 ч. **Табло VII. 88.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,57 г, 6 ч. **Табло VII. 89.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,75 г, 7 ч. **Табло VII. 90.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 3,37 г, 7 ч. **Табло VII. 91.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,15 г, 6 ч. **Табло VII. 92.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 3,93 г, 6 ч. **Табло VII. 93.**
РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,72 г, 6 ч. **Табло VII. 94.**
РИМ – Смолян – 16/18 мм, 4,51 г, 7 ч. **Табло VII. 95.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 4,89 г, 6 ч. **Табло VII. 96.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,01 г, 5 ч. **Табло VII. 97.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,18 г, 7 ч. **Табло VII. 98.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 5,68 г, 7 ч. **Табло VIII. 99.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 5,29 г, 6 ч. **Табло VIII. 100.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,97 г, 6 ч. **Табло VIII. 101.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 5,24 г, 6 ч. **Табло VIII. 102.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,91 г, 7 ч. **Табло VIII. 103.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,36 г, 6 ч. **Табло VIII. 104.**
РИМ – Смолян – 17/20 мм, 4,63 г, 7 ч. **Табло VIII. 105.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,74 г, 7 ч. **Табло VIII. 106.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,97 г, 6 ч. **Табло VIII. 107.**
РИМ – Смолян – 20/21 мм, 5,67 г, 6 ч. **Табло VIII. 108.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 3,68 г, 6 ч. **Табло VIII. 109.**
РИМ – Смолян – 19/21 мм, 4,59 г, 6 ч. **Табло VIII. 110.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,07 г, 6 ч. **Табло VIII. 111.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,79 г, 7 ч. **Табло IX. 112.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,41 г, 7 ч. **Табло IX. 113.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,89 г, 7 ч. **Табло IX. 114.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,98 г, 6 ч. **Табло IX. 115.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,75 г, 6 ч. **Табло IX. 116.**
РИМ – Смолян – 17/19 мм, 3,63 г, 6 ч. **Табло IX. 117.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,11 г, 7 ч. **Табло IX. 118.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 5,54 г, 6 ч. **Табло IX. 119.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,20 г, 6 ч. **Табло IX. 120.**
РИМ – Смолян – 16/18 мм, 4,03 г, 6 ч. **Табло IX. 121.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,29 г, 6 ч. **Табло IX. 122.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 5,32 г, 7 ч. **Табло IX. 123.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,20 г, 7 ч. **Табло IX. 124.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 3,78 г, 4 ч. **Табло IX. 125.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 5,52 г, 7 ч. **Табло X. 126.**
РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,71 г, 7 ч. **Табло X. 127.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,51 г, 6 ч. **Табло X. 128.**
РИМ – Смолян – 18/21 мм, 4,84 г, 5 ч. **Табло X. 129.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 3,86 г, 6 ч. **Табло X. 130.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,03 г, 8 ч. **Табло X. 131.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,67 г, 6 ч. **Табло X. 132.**

- РИМ – Смолян – 19 мм, 4,92 г, 6 ч. **Табло X. 133.**
РИМ – Смолян – 17 мм, 4,37 г, 7 ч., **Табло X. 134.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 3,50 г, 6 ч. **Табло X. 135.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,53 г, 6 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на аверса. **Табло X. 136.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,49 г, 6 ч. **Табло X. 137.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 4,68 г, 7 ч. **Табло X. 138.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,06 г, 6 ч., контрамарка на аверса. **Табло X. 139.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,91 г, 6 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на реверса. **Табло XI. 140.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,79 г, 7 ч., контрамарка на реверса. **Табло XI. 141.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,83 г, 6 ч., контрамарка на реверса. **Табло XI. 142.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,37 г, 7 ч., контрамарка на реверса. **Табло XI. 143.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 3,35 г, 6 ч., контрамарка на аверса. **Табло XI. 144.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,50 г, 6 ч., контрамарка на аверса. **Табло XI. 145.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,10 г, 6 ч., контрамарка на реверса. **Табло XI. 146.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 5,19 г, 6 ч. **Табло XI. 147.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,83 г, 7 ч., контрамарка на аверса. **Табло XI. 148.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 3,69 г, 6 ч. **Табло XI. 149.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,21 г, 6 ч. **Табло XI. 150.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 5,21 г, 6 ч., контрамарка на реверса. **Табло XI. 151.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 6,33 г, 6 ч., контрамарка **ΛΛ** (GIC 636) на аверса, контрамарка на реверса. **Табло XI. 152.**
РИМ – Смолян – 18/20 мм, 5,80 г, 6 ч. **Табло XI. 153.**
РИМ – Смолян – 20 мм, 5,17 г, 6 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на аверса. **Табло XII. 154.**
РИМ – Смолян – 17/18 мм, 4,51 г, 6 ч., контрамарка на аверса. **Табло XII. 155.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,27 г, 5 ч. **Табло XII. 156.**

II. Монети на цар Реметалк I – 8 бр. (№ 157 – 164). АЕ. Тип II, аналфabetни.

Лице: Безсмислени надписи. Глава на царя с диадема, надясно.

Опако: Безсмислени надписи. Глава надясно.

- РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,56 г, 5 ч. **Табло XII. 157.**
РИМ – Смолян – 17 мм, 3,20 г, 5 ч. **Табло XII. 158.**
РИМ – Смолян – 18 мм, 3,75 г, 5 ч. **Табло XII. 159.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,43 г, 7 ч. **Табло XII. 160.**
РИМ – Смолян – 19 мм, 4,87 г, 4 ч. **Табло XII. 161.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 6,01 г, 4 ч. **Табло XII. 162.**
РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,05 г, 6 ч. **Табло XII. 163.**
РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,60 г, 6 ч. **Табло XII. 164.**

III. Монети на цар Реметалк I – 98 бр. (№ 165 – 262). АЕ. Тип VI.

Reference: RPC I, 1711.

Лице: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΝΤΑΛΚΟΥ. Глави на цар Реметалк (с диадема) и на съпругата му, надясно. Надписи по посока обратна на часовниковата стрелка.

Опако: ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август, надясно. Надписът е по посока обратна на часовниковата стрелка.

- РИМ – Смолян – 23 мм, 9,84 г, 6 ч. **Табло XIII. 165.**
РИМ – Смолян – 24/26 мм, 11,35 г, 6 ч. **Табло XIII. 166.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 11,01 г, 6 ч. **Табло XIII. 167.**

- РИМ – Смолян – 23 мм, 8,63 г, 6 ч. **Табло XIII. 168.**
РИМ – Смолян – 22/24 мм, 9,68 г, 7 ч. **Табло XIII. 169.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 8,51 г, 7 ч. **Табло XIII. 170.**
РИМ – Смолян – 23 мм, 9,48 г, 7 ч. **Табло XIII. 171.**
РИМ – Смолян – 23/25 мм, 9,80 г, 7 ч. **Табло XIII. 172.**
РИМ – Смолян – 23/24 мм, 9,13 г, 7 ч. **Табло XIII. 173.**
РИМ – Смолян – 23/24 мм, 9,30 г, 6 ч. **Табло XIII. 174.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 9,59 г, 6 ч. **Табло XIII. 175.**
РИМ – Смолян – 25/26 мм, 12,36 г, 6 ч. **Табло XIII. 176.**
РИМ – Смолян – 23/24 мм, 10,53 г, 6 ч. **Табло XIII. 177.**
РИМ – Смолян – 21/23 мм, 9,66 г, 7 ч. **Табло XIII. 178.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 11,10 г, 5 ч. **Табло XIV. 179.**
РИМ – Смолян – 23/24 мм, 11,27 г, 6 ч. **Табло XIV. 180.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,28 г, 4 ч. **Табло XIV. 181.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 10,60 г, 7 ч. **Табло XIV. 182.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 11,54 г, 6 ч. **Табло XIV. 183.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 8,71 г, 4 ч. **Табло XIV. 184.**
РИМ – Смолян – 23 мм, 9,10 г, 7 ч., контрамарка (?) на реверса. **Табло XIV. 185.**
РИМ – Смолян – 20/22 мм, 6,83 г, 6 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на реверса. **Табло XIV. 186.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,54 г, 7 ч., контрамарка (?) на аверса. **Табло XIV. 187.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,16 г, 7 ч., контрамарка (?) на аверса. **Табло XIV. 188.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 12,47 г, 6 ч. **Табло XIV. 189.**
РИМ – Смолян – 21/22 мм, 9,03 г, 6 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на аверса. **Табло XIV. 190.**
РИМ – Смолян – 23 мм, 9,37 г, 7 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на аверса. **Табло XIV. 191.**
РИМ – Смолян – 21/22 мм, 7,72 г, 6 ч. **Табло XIV. 192.**
РИМ – Смолян – 22 мм, 9,46 г, 6 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на аверса. **Табло XV. 193.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 8,25 г, 7 ч., контрамарка (?) на аверса. **Табло XV. 194.**
РИМ – Смолян – 23 мм, 8,70 г, 6 ч., контрамарка (?) на реверса. **Табло XV. 195.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 10,10 г, 7 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на реверса. **Табло XV. 196.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,10 г, 7 ч., контрамарка **Р** (GIC 632) на реверса. **Табло XV. 197.**
РИМ – Смолян – 22 мм, 10,24 г, 6 ч. **Табло XV. 198.**
РИМ – Смолян – 21/23 мм, 8,30 г, 7 ч. **Табло XV. 199.**
РИМ – Смолян – 22/24 мм, 9,74 г, 7 ч. **Табло XV. 200.**
РИМ – Смолян – 21/22 мм, 11,11 г, 7 ч. **Табло XV. 201.**
РИМ – Смолян – 24 мм, 11,34 г, 7 ч. **Табло XV. 202.**
РИМ – Смолян – 23/24 мм, 10,65 г, 6 ч. **Табло XV. 203.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,26 г, 7 ч. **Табло XV. 204.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,44 г, 7 ч. **Табло XV. 205.**
РИМ – Смолян – 23/24 мм, 8,51 г, 6 ч. **Табло XV. 206.**
РИМ – Смолян – 23/25 мм, 8,93 г, 7 ч. **Табло XVI. 207.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 9,04 г, 7 ч., контрамарка(?) на аверса. **Табло XVI. 208.**
РИМ – Смолян – 21/23 мм, 8,78 г, 7 ч. **Табло XVI. 209.**
РИМ – Смолян – 22/24 мм, 9,47 г, 8 ч. **Табло XVI. 210.**
РИМ – Смолян – 24/25 мм, 10,40 г, 7 ч. **Табло XVI. 211.**
РИМ – Смолян – 25 мм, 10,94 г, 7 ч. **Табло XVI. 212.**
РИМ – Смолян – 22 мм, 9,28 г, 8 ч. **Табло XVI. 213.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 8,99 г, 8 ч. **Табло XVI. 214.**
РИМ – Смолян – 23/25 мм, 8,51 г, 5 ч. **Табло XVI. 215.**
РИМ – Смолян – 21/22 мм, 7,42 г, 6 ч. **Табло XVI. 216.**
РИМ – Смолян – 23/24 мм, 8,74 г, 8 ч. **Табло XVI. 217.**
РИМ – Смолян – 22/23 мм, 8,03 г, 7 ч. **Табло XVI. 218.**

- РИМ – Смолян – 22/23 мм, 8,34 г, 5 ч. **Табло XVI. 219.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,86 г, 6 ч. **Табло XVI. 220.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 7,21 г, 7 ч. **Табло XVII. 221.**
 РИМ – Смолян – 23/24 мм, 13,56 г, 7 ч. **Табло XVII. 222.**
 РИМ – Смолян – 23/25 мм, 9,70 г, 7 ч. **Табло XVII. 223.**
 РИМ – Смолян – 23/25 мм, 10,58 г, 7 ч. **Табло XVII. 224.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,40 г, 6 ч. **Табло XVII. 225.**
 РИМ – Смолян – 23 мм, 9,09 г, 7 ч. **Табло XVII. 226.**
 РИМ – Смолян – 23/24 мм, 10,03 г, 7 ч. **Табло XVII. 227.**
 РИМ – Смолян – 24/27 мм, 11,01 г, 6 ч. **Табло XVII. 228.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 10,21 г, 7 ч. **Табло XVII. 229.**
 РИМ – Смолян – 23/24 мм, 11,09 г, 7 ч. **Табло XVII. 230.**
 РИМ – Смолян – 24 мм, 6,86 г, 7 ч. **Табло XVII. 231.**
 РИМ – Смолян – 24 мм, 12,69 г, 7 ч. **Табло XVII. 232.**
 РИМ – Смолян – 20/21 мм, 9,28 г, 7 ч. **Табло XVII. 233.**
 РИМ – Смолян – 24 мм, 9,99 г, 7 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло XVII. 234.**
 РИМ – Смолян – 24/25 мм, 8,73 г, 5 ч. **Табло XVIII. 235.**
 РИМ – Смолян – 23 мм, 9,39 г, 7 ч. **Табло XVIII. 236.**
 РИМ – Смолян – 21/23 мм, 9,66 г, 7 ч. **Табло XVIII. 237.**
 РИМ – Смолян – 23/24 мм, 9,50 г, 6 ч. **Табло XVIII. 238.**
 РИМ – Смолян – 22/24 мм, 9,50 г, 7 ч. **Табло XVIII. 239.**
 РИМ – Смолян – 22/24 мм, 10,65 г, 8 ч. **Табло XVIII. 240.**
 РИМ – Смолян – 23 мм, 8,92 г, 7 ч. **Табло XVIII. 241.**
 РИМ – Смолян – 23/24 мм, 9,92 г, 6 ч. **Табло XVIII. 242.**
 РИМ – Смолян – 22/24 мм, 10,16 г, 6 ч. **Табло XVIII. 243.**
 РИМ – Смолян – 23/25 мм, 10,37 г, 6 ч. **Табло XVIII. 244.**
 РИМ – Смолян – 21 мм, 10,57 г, 7 ч. **Табло XVIII. 245.**
 РИМ – Смолян – 22/24 мм, 10,82 г, 7 ч. **Табло XVIII. 246.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 8,45 г, 7 ч. **Табло XVIII. 247.**
 РИМ – Смолян – 21 мм, 9,38 г, 7 ч. **Табло XVIII. 248.**
 РИМ – Смолян – 23 мм, 9,07 г, 7 ч. **Табло XIX. 249.**
 РИМ – Смолян – 21/23 мм, 11,12 г, 7 ч. **Табло XIX. 250.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 10,88 г, 7 ч. **Табло XIX. 251.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,03 г, 7 ч. **Табло XIX. 252.**
 РИМ – Смолян – 22 мм, 9,51 г, 7 ч. **Табло XIX. 253.**
 РИМ – Смолян – 23/24 мм, 11,82 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло XIX. 254.**
 РИМ – Смолян – 22/24 мм, 8,73 г, 6 ч. **Табло XIX. 255.**
 РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,45 г, 6 ч. **Табло XIX. 256.**
 РИМ – Смолян – 22/24 мм, 10,58 г, 6 ч. **Табло XIX. 257.**
 РИМ – Смолян – 22 мм, 9,88 г, 7 ч. **Табло XIX. 258.**
 РИМ – Смолян – 21/24 мм, 8,19 г, 6 ч. **Табло XIX. 259.**
 РИМ – Смолян – 23/26 мм, 11,80 г, 7 ч. **Табло XIX. 260.**
 РИМ – Смолян – 21/23 мм, 8,47 г, 6 ч. **Табло XIX. 261.**
 РИМ – Смолян – 23 мм, 9,48 г, 7 ч. **Табло XIX. 262.**

IV. Монети на цар Реметалк I (тип II) или на цар Реметалк II (тип I) – 46 бр. (№ 263 – 309). Æ. Тип II/Тип I.

Reference: RPC I, 1718; Йорданов 2017, табл. XII.1.

- РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,57 г, 6 ч. **Табло XX. 263.**
 РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,03 г, 5 ч. **Табло XX. 264.**
 РИМ – Смолян – 17/19 мм, 5,29 г, 6 ч. **Табло XX. 265.**
 РИМ – Смолян – 19 мм, 3,87 г, 6 ч. **Табло XX. 266.**
 РИМ – Смолян – 18/20 мм, 5,33 г, 5 ч. **Табло XX. 267.**

РИМ – Смолян – 20 мм, 4,84 г, 4 ч., контрамарка (GIC 632) на аверса. **Табло XX. 268.**

РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,39 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло XX. 269.**

РИМ – Смолян – 19/21 мм, 4,62 г, 6 ч. **Табло XX. 270.**

РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,18 г, 6 ч., контрамарка (?) (GIC 656) на реверса. **Табло XX. 271.**

РИМ – Смолян – 18/19 мм, 5,35 г, 5 ч., контрамарка (?) на реверса. **Табло XX. 272.**

РИМ – Смолян – 20/21 мм, 5,06 г, 6 ч. **Табло XX. 273.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,77 г, 7 ч. **Табло XX. 274.**

РИМ – Смолян – 18 мм, 4,89 г, 6 ч. **Табло XXI. 275.**

РИМ – Смолян – 20 мм, 4,31 г, 7 ч. **Табло XXI. 276.**

РИМ – Смолян – 20 мм, 5,87 г, 4 ч. **Табло XXI. 277.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,43 г, 6 ч. **Табло XXI. 278.**

РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,76 г, 6 ч. **Табло XXI. 279.**

РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,93 г, 4 ч. **Табло XXI. 280.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,90 г, 5 ч. **Табло XXI. 281.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,86 г, 6 ч. **Табло XXI. 282.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,93 г, 4 ч. **Табло XXI. 283.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,60 г, 6 ч. **Табло XXI. 284.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,56 г, 5 ч. **Табло XXI. 285.**

РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,95 г, 6 ч. **Табло XXI. 286.**

РИМ – Смолян – 17/20 мм, 4,93 г, 6 ч. **Табло XXI. 287.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,36 г, 6 ч. **Табло XXI. 288.**

РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,44 г, 5 ч. **Табло XXII. 289.**

РИМ – Смолян – 18/21 мм, 5,05 г, 6 ч. **Табло XXII. 290.**

РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,99 г, 5 ч. **Табло XXII. 291.**

РИМ – Смолян – 20/21 мм, 4,10 г, 6 ч. **Табло XXII. 292.**

РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,68 г, 4 ч. **Табло XXII. 293.**

РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,56 г, 5 ч. **Табло XXII. 294.**

РИМ – Смолян – 18 мм, 4,57 г, 5 ч. **Табло XXII. 295.**

РИМ – Смолян – 19/21 мм, 5,00 г, 6 ч. **Табло XXII. 296.**

РИМ – Смолян – 18 мм, 4,82 г, 4 ч. **Табло XXII. 297.**

РИМ – Смолян – 18/19 мм, 3,89 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло XXII. 298.**

РИМ – Смолян – 18 мм, 4,42 г, 5 ч., контрамарка (?) на аверса. **Табло XXII. 299.**

РИМ – Смолян – 19/20 мм, 5,56 г, 6 ч., контрамарка (?) на реверса. **Табло XXII. 300.**

РИМ – Смолян – 19 мм, 4,49 г, 6 ч. **Табло XXII. 301.**

РИМ – Смолян – 19 мм, 5,14 г, 6 ч. **Табло XXII. 302.**

РИМ – Смолян – 20 мм, 5,93 г, 6 ч. **Табло XXIII. 303.**

РИМ – Смолян – 20/21 мм, 4,07 г, 5 ч. **Табло XXIII. 304.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,81 г, 5 ч. **Табло XXIII. 305.**

РИМ – Смолян – 20/21 мм, 4,22 г, 6 ч. **Табло XXIII. 306.**

РИМ – Смолян – 17/19 мм, 4,28 г, 5 ч. **Табло XXIII. 307.**

РИМ – Смолян – 18/20 мм, 4,99 г, 6 ч. **Табло XXIII. 308.**

РИМ – Смолян – 20/21 мм, 4,95 г, 5 ч., контрамарка (?) на реверса. **Табло XXIII. 309.**

V. Монети на цар Реметалк II (тип I) – 5 бр. (№ 310 – 314). Æ. Тип I.

Reference: Йорданов 2017, табл. XII.1.

РИМ – Смолян – 18/19 мм, 4,10 г, 4 ч. **Табло XXIII. 310.**

РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,52 г, 6 ч., контрамарка (GIC 632) на аверса. **Табло XXIII. 311.**

РИМ – Смолян – 20 мм, 4,28 г, 5 ч. **Табло XXIII. 312.**

РИМ – Смолян – 19/20 мм, 4,14 г, 6 ч. **Табло XXIII. 313.**

РИМ – Смолян – 18 мм, 5,31 г, 4 ч. **Табло XXIII. 314.**

VI. Монети на цар Реметалк II (тип II) – 14 бр. (№ 315 – 328). Æ. Тип II.

Reference: Youroukova 1976, № 201, 202, 203; RPC I, 1721.

РИМ – Смолян – 23/24 мм, 7,45 г, 5 ч. **Табло XXIV. 315.**

РИМ – Смолян – 24/25 мм, 9,19 г, 5 ч. **Табло XXIV. 316.**

РИМ – Смолян – 26/27 мм, 9,82 г, 6 ч. **Табло XXIV. 317.**

РИМ – Смолян – 24/25 мм, 9,51 г, 6 ч. **Табло XXIV. 318.**

РИМ – Смолян – 24 мм, 12,56 г, 6 ч. **Табло XXIV. 319.**

РИМ – Смолян – 24/25 мм, 10,50 г, 6 ч. **Табло XXIV. 320.**

РИМ – Смолян – 23 мм, 10,52 г, 6 ч. **Табло XXIV. 321.**

РИМ – Смолян – 24 мм, 10,26 г, 5 ч. **Табло XXIV. 322.**

РИМ – Смолян – 22/23 мм, 9,20 г, 5 ч. **Табло XXIV. 323.**

РИМ – Смолян – 24/25 мм, 8,88 г, 7 ч. **Табло XXIV. 324.**

РИМ – Смолян – 24/25 мм, 7,87 г, 6 ч. **Табло XXIV. 325.**

РИМ – Смолян – 23/25 мм, 8,16 г, 5 ч. **Табло XXIV. 326.**

РИМ – Смолян – 22/24 мм, 7,97 г, 5 ч., контрамарка (GIC 632) на реверса. **Табло XXIV. 327.**

РИМ – Смолян – 22/23 мм, 7,89 г, 5 ч. **Табло XXIV. 328.**

Колективната монетна находка от Смолянско включва единствено монети на тракийските владетели Реметалк I и Реметалк II и затова се различава от Груевската, в чийто състав има и една монета на Митилена с образа на Теофан.

Монетите на Реметалк I в съкровището от Смолян са в два номинала – тип I със 156 бр. и тип VI – 98 бр. В находката от Груево броят на монетите от по-големия номинал (тип VI) е 256. Монетите на цар Реметалк II като брой са съответно 5 от тип I и 14 от тип II, което, сравнено с находката от Груево, е почти идентично – там са 5 на 17 броя. Има и 8 броя монети с нечетливи надписи, както и 46 броя монети, които по иконография на образите допускам, че могат да се свържат и с двамата владетели с името Реметалк.

МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА ЦАР РЕМЕТАЛК I (RHOMETALCES, PIR2, R67) И ИЗВЕСТНИТЕ КОЛЕКТИВНИ МОНЕТНИ НАХОДКИ

Първите публикации с монети на Реметалк започват още от началото на XX в. (Head 1911, 286) и се увеличават постепенно през цялото столетие (Мушмов 1912, 340 – 341), като във времето различните типове биват обособени в групи (Мушмов 1927, 242 – 245). В публикациите от първите десетилетия на столетието монетите са приписвани единствено на цар Реметалк I. В последната четвърт на XX в. проучвателите откриват емисии монети на цар Реметалк II и типологизират монетната продукция на последните тракийски царе с името Реметалк (Youroukova 1976, 54 – 62; Юрукова 1992, 196 – 200). През последните десетилетия съществен тласък в проучванията на тракийските монетосечения даде Е. Паунов (Paunov 2013; Paunov

2018), а чрез активната публикационна дейност на С. Топалов нови и неизвестни монети станаха широко известни (Топалов 2009). През същия век във фондовете на българските музеи постъпват и редица съкровища с монети на сарматските царе. От всички тях само едно не е открито в България и според данните е разпръснато след откриването му някъде в Северна Гърция (СН III, 85).

Ето листата с въпросните колективни монетни находки:

I. Находката <Пловдив – 1920> (Раупов 2018, 227) – 9 монети – Æ, в два номинала (РАМ – Пловдив, инв. № 1099 – 1107).

II. Находката <село Ерма река – 1951> (Tsonchev 1960, 207 – 208) – 28 монети – Æ. Първоначално е съобщено за 2 – 3 кг монети, но днес в РАМ – Пловдив се съхраняват само 28 екземпляра в два номинала (РАМ – Пловдив, инв. № 4340_1 – 28).

III. Находката <Пловдив, Лаута – 1954> (Герасимов 1959, 359) – 85 монети. Изчезнала от фонда на РАМ – Пловдив преди 1990 г. – Æ (допълнителна информация у Цончев 1960, 209 – 210), в два номинала – 75 бр. тип VI, и 9 броя тип II.

IV. Находката <Кърджали – 1954> (Герасимов 1955, 610) – 100+ монети. Разпръсната при откриването – Æ, в два номинала.

V. Находката <Груево – 1954> (Герасимов 1955, 610) – (600+) 449 монети – Æ, в два номинала: монети на цар Реметалк I, цар Реметалк II и една монета на Митилена (Yordanov 2020, 27 – 46) (НАИМ, инв. № CXLIII_1 – 449).

VI. Находката <Пазарджишко – 60-те години на 20. в.> (Раупов 2018, 227) – 19+ монети. Липсва в ССЧНБulg V? – Æ, в три номинала (РИМ – Пазарджик, инв. № 2184 – 2202).

VII. Находката <Карлово – 1969> (Gerasimov 1979, 137) – 10+ монети. Открадната от ИМ – Карлово – Æ, някои от тип VI на Реметалк I.

VIII. Находката <Тракия, Северна Гърция – 1976> (СН III, 85) – 1000+ монети. Разпръсната след откриването – Æ, в два номинала.

IX. Находката <Пловдивско – 1981> (Юркова 1983, 114) – ~100 монети. Разпръсната след откриването. Само 19 екземпляра са показани на Й. Юркова (Юркова 1983, 114) – Æ и AR. Бронзови номинали на Реметалк I и Реметалк II и император Тиберий.

X. Находката <Айтоски проход – 2002> (Лазаренко 2005, 249 – 262) – 32 монети. Според И. Лазаренко в находката присъстват монети на царете Реметалк I и Реметалк II (Лазаренко 2005, 249 – 263, АМ – Варна, инв. № 14932 – 14963) – Æ, два номинала само на цар Реметалк I, типове III и VI (Yordanov 2020, 40).

XI. Находката <Смолянска област – 2015> – 328 монети – Æ, от два номинала на цар Реметалк I – типове II и VI, и два номинала на

цар Реметалк II – типове I и II – първа официална информация в: (Спасени съкровища на България. НАМ, Каталози, том XI, 85, кат. № 113).

Прави впечатление, че откритите монетни находки са концентрирани в няколко района на страната, като могат да се обособят в няколко групи: първата група съкровища са от Филипопол (дн. гр. Пловдив) и областта [находки I, III, VI, IX]; втората група [находки II и IX] са открити в района на дн. гр. Смолян и областта (възможно е към тях да се добави и находка VIII, чието местонамиране най-вероятно е в близост до път, използван за придвижване на военните части); третата група съкровища [находки III и V] също са открити в планински район, където вероятно са водени военни действия от легионите, предвождани от П. Сабин (PIR I, pars III (627), 86). Последните две находки [VII] и [X], открити съответно в Карлово и в Айтоския проход, е възможно да се свържат както с действията на римската армия в Хемус през 21 г. (Тацит, Анали III.38 – превод на Тацит от Г. Кацаров в ИСИГТМ, 274 – 278), но също и с бандити. За находката от Карлово знаем, че е открита в края на града, в керамичен съд (Gerasimov 1979, 137). В публикацията на И. Лазаренко не се посочва ясно къде в Айтоския проход е открита находката, но авторът я свързва с вълненията в Хемус през 26 г. (Лазаренко 2002, 249, 251).

СЪБИТИЯТА В ТРАКИЯ ПРЕЗ 21 И 26 Г. И ВРЪЗКАТА ИМ С КОЛЕКТИВНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ

Първата група колективни находки (без находка IX) свидетелстват за проведените военни действия във и около Филипопол през 21 г., когато командващият римските легиони в Мизия Публий Велей, легат в Мизия през 21 г. при С. Порраеус Sabinus (Thomasson 1984, 122.8, 11), се притекъл на помощ на обсадените в града Реметалк и Требелен Руф (Тацит, Анали III.38 – 39) в известната от изворите като Койлалетска война (Тацит, Анали, III. 38) – койлалетите, бесите и дийте „...силни племена, се заловили за оръжие под предводителството на разни началници“ (Кацаров 1949, 275). Командващият римските войски в Мизия през 21 г. П. Велей веднага изпратил конница и лека пехота срещу преминалите отвъд Хемус разбунтували се траки и срещу грабежите, а той, начело на пеши военни части, обсадил и освободил Филипопол (Тацит, Анали. III. 38 – 39). Контрамарката (GIC 656), срещана рядко върху монети на Реметалк, е свързана точно с Publius Vellaeus и отразява значителната му политическа роля в делата на Тракия (Раупов 2013, 120 – 121). В колективната находка, обект на тази публикация, контрамарка на П. Велей е възможно (но и

спорно) да присъства върху реверса на една монета (№ 271). Но безспорно в находката присъстват монети с контрамарка **Р** (GIC 632). Според Е. Паунов контрамарката **Р** е поставяна върху по-ранно отсечени монети на цар Реметалк I, като така тези монети отново били връщани в циркулация заедно с по-късно отсечени (Паунов 2013, 123). Но монетите от колективната монетна находка от Смолянска област, върху повечето от които тази контрамарка присъства, не са износени или нечетливи. Това налага търсенето на друга възможност, на друга личност, с която да свържем въпросната контрамарка. В 21 г. след победата в Койлалетската война П. Велей контрамаркира ограничен брой бронзови монети на цар Реметалк. В 26 г. мащабната военна кампания е ръководена от П. Сабин с участието на мизийския легат П. Лабенон, начело на легион, и Реметалк II, начело на помощни тракийски части. Една възможна личност, с която би могла да се свърже тази контрамарка, е Помпоний Флак – L. Pomponius Flaccus, консул през 17 г., изпратен от император Тиберий (личен негов приятел, с когото гуляели (Свет. Тиб. 42) да замести починалия в 18/19 г. пропретор на Мизия Latinus Pandusa (Тацит, Анали. II. 66). L. Pomponius Flaccus (Thomasson 1984, 122. 10) има значително присъствие на Балканите – легат в Мизия през 12 г. (или в 15 г. според Kantor 2017, 87) и консул в 17 г. (Syme 1981, 189; 192). Флак бързо успял да се справи с кризисната ситуация, възникнала в Тракия след убийството на Котис. След смъртта на цар Реметалк I в 11/12 г. властта в Тракия е поделена между Рескупор, брат на цар Реметалк I, и Котис – син на цар Реметалк I. Рескупор убива Котис и за кратко управлява еднолично (Тацит, Анали. II. 64 – 67). П. Флак е познавал Рескупор и действайки предпазливо, уговорил среща, на която успял да го убеди да отиде в Рим, охраняван от римски войници. Там бил обвинен от вдовицата на Котис, осъден и заточен в Александрия, където е убит в 19 г. (Тодоров 1998, 106). Обаче контрамарка **Р** присъства върху реверса на монета № 327 от описа на тази колективна находка. Монетата е на цар Реметалк II и се приема, че отсичането ѝ е станало след 26 г., когато Реметалк II получава царска титла (Karayotov 2007, 291 – 303). Възможно е монетите на цар Реметалк I да са контрамаркирани през 18/19 г. от Помпоний Флак, а монетите на цар Реметалк II с контрамарката да са били маркирани от Помпоний Лабенон след 26 г. Въпросът за сигурното свързване на контрамарката **Р** с личността остава.

Находката Пловдивско – 1981 поради липсата на точна информация за наличие на безспорно свързаните с цар Реметалк II монети може да се свърже със събитията и от 21 г., и от 26 г.

Втората група колективни находки [находки II и IX], открити в района на дн. гр. Смолян (към група II или към група III би могло

да се включи и находка VIII), свързвам с военната кампания срещу разбунтувалите се тракийски племена в 26 г. Командваната лично от П. Сабин [консул в 9 г.; от 12 до 35 г. провинциален управител на Мизия и Македония; от 15 г. и на Ахая (Thomasson 1984, 122.8)] армия поема управлението на Ахая след искане, изпратено от гражданите до император Тиберий, който отговорил положително и прекратил проконсулското управление (Eilers 2001, 284). Римска армия, както и водените от Помпоний Лабеон [легат в Мизия от 25 до 33 г., при С. Porraeus Sabinus (Thomasson 1984, 122 – 123. 12)] мизийски части и помощни войски начело с Реметалк II (Тацит, Анали. III. 47), били организирани за справяне с поредното въстание в тракийското царство. В него участвали племена, обитаващи планините, свикнали на „суров живот и затова били много упорити“, но главната причина за недоволството им станало нежеланието да събират набори за войската (Тацит, Анали. III. 46). Може би зад това сведение на Тацит се крие и желанието на римляните да се разправят с войската на Рескупор, която се намирала в територии под негов контрол – според спорното тълкуване на изворите за разделението на териториите след смъртта на Реметалк в 11/12 г. и мненията, че сапейските владения са под контрола на Рескупор (Делев 2020, 179). П. Сабин изчакал пристигането на П. Лабеон и цар Реметалк с военните части, които присъединил към водените от него войски и едва тогава потеглил към неприятеля, заел „гористите планински теснини“. Прогонил ги лесно от теснините и ги обсадил в една планинска крепост, където продължили сраженията през следващите дни или седмици до разгрома на въстаниците, както описва събитията Тацит, и завършва разказа си, че поради рано дошлата зима в Хемус не се стигнало до превземане и на съседните поселения (Тацит, Анали. III. 46 – 51). Събитията са датирани в 26 г., когато на П. Сабин е отреден за награда триумф, станал при управлението на консулите Лентул Гетолик. Сн. Cornelius Lentulus Gaetulicus е легат в Долна Германия от 29 до 39 г., а сестра му е омъжена за Calvisius Sabinus (Bird 1969, 73 – 74) и Гай Калвизий (Тацит, Анали. III. 46).

Третата група колективни находки [III и V], открити във и в близост до дн. гр. Кърджали (възможно и находка VIII), отново свързвам с вълненията в Тракия през 26 г. Дали войските на П. Сабин са воювали в Родопите, а не в Хемус, както пише Тацит? Или укритите съкровища маркират пътя на придвижването на римски военни части към и от Тракия? И двете групи колективни находки, открити в Родопите, са разположени в близост до пътни артерии в планината Родопи.

Презродопските римски пътища са проучвани от М. Маджаров, който разкрива съществуването на няколко главни пътя:

Централен презродопски римски път от Филипопол към Топир (Маджаров 2009, 269 – 272), в близост до който са открити находките от втората група съкровища; Източен презродопски римски път – от Филипопол, през Тополовския проход към вътрешността на планината и богатите рудни залежи, който при с. Тополово е променял посоката от южна на източна към долното течение на р. Арда и Одринското поле (Маджаров 2009, 285 – 287, 308).

Съществуващата в началото на I в. пътна мрежа в Родопите и локализирането със сигурност на една част от колективните монетни находки, укрита в близост до нея, предполага, че те са попаднали в земята по време или след потушаването на вълненията в 26 г., но не изключва и възможността точно в Родопите да са проведени основните военни кампании в 26 г. Точно в тази планина някои изследователи локализируют границите на Сапейското царство, което управлявал Раскупор (Делев 2020, 179). Доста е трудно обаче да се приеме предположението, че Реметалк не е управлявал цяла Тракия, а тя била поделена от 12/11 г. пр. Хр. до 11/12 г. между двамата братя – Реметалк и Рескупор (Делев 2020, 179). Един аргумент против е наличието на значителни парични маси от монети – основно бронзови, но и сребърни, само с лика и името на Реметалк и липсата на такива, отсичани еднолично от Рескупор. Вероятно е Рескупор да е управлявал определени територии, но под върховенството на Реметалк. Епиграфски паметници титулуват Рескупор само като династ (IGBulg II 743, IGBulg I² 399, първи надпис от Акве Калиде – публикуван от Шаранков 2015, 65 – както и неговия син – Реметалк II, който получава по-късно царската титла в 25/26 г. – известно от втория надпис от Анхиало, публикуван от И. Карайотов през 2007 г. (Karayotov 2007, 291 – 303), видимо и от преправките в тази част на надписи (IGBulg I² 378). За Рескупор има данни за ограничено монетосечене след 11/12 г., когато по време на съвместното му управление с Котис – син на Реметалк I, са сечени редки бронзови монети (Дзанев 2008, 305 – 313), от които са известни само шест екземпляра (Йорданов 2017а, 193).

Спасяването за науката и за поколенията на колективната монетна находка от Смолянско даде рядката възможност тя да бъде проучена. Съставът ѝ, който е сходен с находката от Груево, показва циркулационната ситуация в тракийските земи на юг от Хемус и свидетелства за сътресенията и конфликтите, бушували в тях между 18 и 26 г. Потвърждава и за съществуването на редките бронзови емисии на Реметалк II от малък номинал, които са сигурно засвидетелствани в Груевската находка.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS:

- НАМ** – Каталози IX - К. Бояджиев, Х. Попов, К. Чукалев (ред.) 2018. Спасени съкровища на България. Каталог към изложба. Том IX. София, 2018. [NAM, Katalozi IX – K. Boydzhiev, H. Popov, K. Chukalev (ed.). Spaseni sakrovishta na Bulgariya. Katalog kym izlozhba. Tom IX. Sofiya, 2018].
- ИСИГТМ** – Извори за старата история и география на Тракия и Македония, ред. Г. Кацаров. София, 1949. [ISIGTM – Izvori za starata istoriya i geografiya na Trakiya i Makedoniya, red. G. Katsarov. Sofiya, 1949].
- GIC** – C. J. Howgego. Greek Imperial Countermarks. London, 2005.
- RPC** – A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès. Roman Provincial Coinage, Volume I: From the death of Ceasar to the death of Vitellius (BC 44 – AD 69), Part I. 1992.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Делев 2020:** П. Делев. Последните тракийски династии и формирането на „клиентното царство“ в Тракия. – В: Археология на властта. София, 2020, 173 – 181. [Delev 2020: P. Delev. Poslednite trakiyski dinastii i formiraneto na „klientnoto tsarstvo“ v Trakiya. – V: Arheologiya na vlastta. Sofiya, 2020, 173 – 181].
- Дзанев 2008:** Г. Дзанев. Нов екземпляр от дискуссионния монетен тип „Котис с Рескупорис“. – В: Сборник доклади от Международен симпозиум, посветен на 100-годишнината от рождението на д-р Васил Хараланов. Шумен, 2008, 305 – 313. [Dzanev 2008: G. Dzanev. Nov ekzemplyar ot diskusionniya moneten tip „Kotis s Reskuporis“. – V: Sbornik dokladi ot Mezhdunaroden simpozium na 100-godishninata ot rozhdenieto na d-r Vasil Haralanov. Shumen, 2008, 305 – 313].
- Йорданов 2017а:** С. Йорданов. Късноелинистически владетелски монетосечения в Древна Тракия (II в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.). Дисертация. София, 2017 (непубликувана). [Yordanov 2017a: S. Yordanov. Kasnoelinisticheski vladetelski monetosecheniya v drevna Trakiya (II v. pr. Hr. – I v. sl. Hr.). Disertatsiya. Sofiya, 2017 (nepublikuvana)].
- Йорданов 2017б:** С. Йорданов. Монетосеченето на Реметалк II. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 13, 2017, 49 – 56. [Yordanov 2017b: S. Yordanov. Monetosecheneto na Remetalk II. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika 13, 2017, 49 – 56].
- Лазаренко 2005:** И. Лазаренко. Находка с тракийски царски монети от I век. – Известия на народния музей Варна 38 – 39 (53 – 54), 2002 – 2003, 249 – 262. [Lazarenko 2005: I. Lazarenko. Nahodka s trakiyski tsarski moneti ot I vek. – Izvestiya na narodniya muzey Varna 38 – 39 (53 – 54), 2002 – 2003, 249 – 262].
- Маджаров 2009:** М. Маджаров. Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009. [Madzharov 2009: M. Madzharov. Rimski patishta v Bulgariya. Prinos v razvitiето na rimskata patna sistema v provintsiite Miziya i Trakiya. Veliko Tarnovo, 2009].
- Тодоров 1998:** И. Тодоров. Неизвестните тракийски владетели 542 – 798 а.у.с. Велико Търново, 1998. [Todorov 1998: I. Todorov. Neizvestnite trakiyski vladeteli 542 – 798 а.у.с. Veliko Tarnovo, 1998].
- Топалов 2009:** С. Топалов. Приноси към проучване монетосеченето и историята в земите на Тракия от II в. пр. н.е. до средата на I в. от н.е. София, 2009. Topalov 2009: [S. Topalov. Prinosi kam prouchvane monetosecheneto i istoriyata v zemite na Trakiya ot II v. pr. n.e. do sredata na I v. ot n.e. Sofiya, 2009].

- Цончев 1960:** Д. Цончев. Колективни находки на монети. – Годишник на Народния археологически музей Пловдив IV, 1960, 207 – 208. [Tsonchev 1960: D. Tsonchev. Kolektivni nahodki na moneti. – Godishnik na Narodniya arheologicheski muzey Plovdiv IV, 1960, 207 – 208].
- Шаранков 2015:** Н. Шаранков. Нови данни за тракийските стратегии. – Археология, 2015, 1 – 2, 62 – 78. [Sharankov 2015: N. Sharankov. Novi dannii za trakiyskite stratezii. – Arheologiya, 2015, 1 – 2, 62 – 78].
- Юркова 1983:** Й. Юркова. Монетните находки, открити в България през 1981 г. – Археология, 1983, 1 – 2, 113 – 117. [Yurukova 1983: Y. Yurukova. Monetnite nahodki, otkriti v Bulgariya prez 1981 g. – Arheologiya, 1983, 1 – 2, 113 – 117].
- Bird 1969:** H. W. Bird. L. Aelius Seianus and his political significance. – *Latomus* 28, 1969, fasc. 1, 61 – 98.
- Eilers 2001:** Claude Eilers. C. Poppaeus Sabinus and the salvation of the Greeks. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 134, Bonn, 2001, 284 – 286.
- Gerasimov 1979:** T. Gerasimov. Tresor monetaires trouves en Bulgarie au cours de 1968, 1969 et 1970. – *Известия на Археологическия институт XXXV*, 1979, 134 – 140.
- Yordanov 2020:** S. Yordanov. Collective coin find from the village of Gruevo, near the city of Momchilgrad. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика* 16, 2020, 27 – 45.
- Kantor 2017:** G. Kantor. The date and circumstances of Quintus Iulius Vestalis. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 203, Bonn, 2017, 85 – 91.
- Karayotov 2007:** I. Karayotov. Les derniers rois thraces et les villes Ouestpontiques: Messambria, Apollonia et Anchialo. – In: *Acta Musei Varnaensis, V. Античните цивилизации и морето. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. М. Лазаров, Варна 13 – 15 октомври 2004*. Варна, 2007, 291 – 303.
- Paunov 2013:** E. I. Paunov. A roman countermark on a bronze coin of Rhoemetalces I, King of Thrace. – *American Journal of Numismatics* 25 (Second Series), 2013, 119 – 126.
- Paunov 2018:** E. I. Paunov. On Both Shores of the Bosphorus: The Coinage of Rhoemetalces I, King of Thrace (ca. 12/11 B.C. – A.D. 12/13). – *Proceedings of the Second International Congress on the history of money and numismatics. Istanbul*, 2018, 221 – 243.
- Syme 1981:** R. Syme. The early Tiberian Consuls. *Historia*: – *Zeitschrift für Alte Geschichte* 30, H. 2 (2nd Qtr., 1981), 189 – 202.
- Thomasson 1984:** Bengt E. Thomasson. *Laterculi Praesidum*. Vol. I. Göteborg, 1984.

COIN HOARD WITH COINS OF THE THRACIAN KINGS
RHOEMETALCES I AND ROEMETALCES II
FROM SMOLYAN REGION

Svetoslav YORDANOV

SUMMARY

The hoard rescued by Interior Ministry officers in 2015 was being prepared for illegal export by a treasure hunters' group. The rescued coins number 328 pieces, placed in a ceramic jug. According to their division into groups – depending on the ruler and denomination, the hoard contains six groups: coins of King Rhoemetalces I – of small denomination (type II, with one image on the obverse and one on the reverse) – 156 pieces; coins of King Rhoemetalces I of large denomination (type VI, with two images on the averse and one on the reverse) – 98 pieces; coins of King Rhoemetalces II of small denomination (type I, with one image on the obverse and one on the reverse) – 5 pieces; coins of King Rhoemetalces II of large denomination (type II, with two images on the obverse and one on the reverse) – 14 pieces.

After the detailed description and metrological data for each coin, the analytical part considers the historical events in Thrace during the first decades of the millennium. The author tries to look for the reasons for the concealment of hoards with coins of the Thracian Kings Rhoemetalces I and Rhoemetalces II, found so far mainly in today's Southern Bulgaria, in territories that fell into the heart of the Thracian Kingdom. Their composition and dating allow to connect their hiding with the unrest and riots in Thrace in 19, 21 and 26. The epigraphic texts giving primary information about the period and about the rulers of Thrace have been also considered. An important question has been also considered and commented on, which still does not find a definite answer relating to the countermarks on coins as in this, as well as on pieces of other hoards and single finds. The countermark **R** is often found on coins of King Rhoemetalces I, but also on coins of King Rhoemetalces II, which suggests that it was struck after the year 26 and, like the countermark **VL**, might be associated with a Roman general.

The hoards have been grouped by years of concealment and proximity to well-known roads which allows their hiding to be linked to the movement of Roman troops or military action.

ТРИ НЕПУБЛИКУВАНИ РЕДКИ МОНЕТИ НА РИМСКАТА КОЛОНИЯ ГЕРМА В ГАЛАТИЯ

Янислав ТАЧЕВ*

**Експерт в дирекция „Туризъм, еврофондове, международно сътрудничество и екология“, Община Балчик, площад „21 септември“ № 6, Балчик 9600, България; tachev.bff@mail.bg*

ABSTRACT

In 25 BC Emperor Octavian Augustus transformed the Kingdom of Galatia into a Roman province. The colony of Germa was established eight years later, in 17 BC.

The coinage of the colony, which began in the initial years of the independent reign of Emperor Commodus (180 – 192) and lasted until the end of the reign of Emperor Elagabalus (218 – 222), is one of the most scarce urban coinage in the Eastern provinces of Roman empire. About twenty coins are known so far.

In this publication we present three new, extremely rare coins of Germa, hitherto undescribed in the numismatic literature.

Keywords: Galatia; Commodus; coinage of Germa

През 25 г. пр. Хр. император Октавиан Август превръща царство Галатия в римска провинция. Осем години по-късно, през 17 г. пр. Хр., е създадена колония Герма (von Aulock 1968, 234).

Пълното име на града е *Colonia Iulia Augusta Felix Germanorum*. Върху реверса на емитираните от колонията монети името е изписано по следния начин: **COL AVG FEL GERMENORVM** или в по-кратки варианти (von Aulock 1968, 222).

Руините на колония Герма се намират в северозападната част на Галатия, на един километър югоизточно от съвременното село Бабадат и на четиринадесет километра северозападно от град Сиврихисар, вилает Ескишехир.

В Герма са заселени отслужили ветерани от римските граждански войни, допринасящи с присъствието си за консолидирането на римското господство в новата провинция. Излезлите в *missio honesta*

(пълна оставка) ветерани получавали облекчения и били освобождавани от редица данъци. Получавали и *praemia militiae* (парична премия), която през I век сл. Хр. била заменена с оземляване. Знае се, че ветераните колонисти са получавали около 200 югера (около 500 дка) земя (Геров 1980, 44).

Подобно на останалите римски колонии (Драганов 2006, 27 – 38 с цит. лит.) Герма е притежавала своя градска територия, самоуправление и собствено монетно производство.

Монетосеченето на колонията започва през първите години от самостоятелното управление на император Комод (180 – 192) и продължава до края на управлението на император Елагабал (218 – 222) (von Aulock 1968, 234).

През 1968 година е публикувана студията на Hans von Aulock (von Aulock, 221 – 234, Taff. 68 – 70), посветена на римската колония и монетосеченето ѝ. Това изследване е първият опит за представяне на цялостна картина на градското монетосечене на основата на наличния дотогава нумизматичен материал.

Монетосеченето на Герма е едно от най-оскъдните градски монетосечения в източните провинции на Римската империя.

До настоящия момент са известни около двадесет екземпляра. Hans von Aulock описва и онагледява седемнадесет екземпляра. Половин век по-късно в електронния онлайн каталог RPC IV.3 (<http://www.rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/Germa+Galatia>) са онагледени единадесет монети, познати вече от публикацията на von Aulock.

И в двата каталога коректно са описани аверсните и реверсните типове, както и метричните параметри на монетите, но не са идентифицирани и посочени номиналите на емитираните от колонията монети.

На базата на събрания нумизматичен материал и сравнителния анализ на метричните параметри на монетите на Герма с тези на градовете (Schönert-Geiss 1990, 3 – 105; Johnston 1997, 205 – 220; Тачев 2015, 141 – 153; Тачев 2017, 45 – 53; Тачев 2018, 207 – 219; Тачев 2019, 154 – 169; Тачев 2020, 70 – 84; Тачев 2020а, 221 – 228) от останалите източни провинции на Римската империя установихме, че колония Герма емитира монети в три номинала: **V**, **III** и **I** – за император Комод, монети от **I** номинал – за цезар Диадумениан и отново монети от **I** номинал за Августа Юлия Аквилія Севера, съпруга на император Елагабал (218 – 222).

Въпреки своята оскъдност монетосеченето на Герма продължава да ни поднася интересни изненади.

В настоящата публикация представяме три нови, неописани досега в нумизматичната литература и изключително редки монети на Герма.

Монетите са от частни колекции (*където е възможно, сме посочили аукционите, от които са закупени – бел. авт.*), систематизирани по номинали, онагледени в реален размер.

Комод-август (177 – 192 г.)

V номинал

Obv.: IMP•M•AVR•COM• || ANTONINVS ☉; бюст на Комод, с лавров венец, броня и палудаментум, надясно.

Rev.: COL AVG FEL GE || RMENORVM ☉; Ескулап, прав, насреща, с глава наляво, подпиращ се на тояга, около която е увита змия.

1: Obv. 1–Rev. 1: 29 мм; 20.28 г; ↑↑; *Stack's Coin Galleries, Sale I (28.04.2010), 301.*

Богът лечител Ескулап е представен върху реверсния печат в най-конвенционалния си тип.

В цялата Римска империя здравеносните божества са били на особена почит (за здравеносните божества и техните атрибути, представени върху монетите, виж Ренн 1994).

Реверсни печати с идентична иконография се откриват в съседните на Герма градове в провинция Галатия: Анкира (RPC IV. 3., № 5685, 10016, 6229) – V номинал за Антонин Пий и V номинал – за Луций Вер; Песинос (пак там, № 4100, 10053, 4112, 5735) – V и III номинал за Марк Аврелий, V номинал за Луций Вер и V номинал за Каракала.

Аверсният печат (**Obv. 1**) на описаната монета е познат и свързан с още четири различни реверсни печата, представляващи типовете „дистилен храм на императора“, „орел, между два щандарта“, „Салус“ и „Кибела, яхнала лъв“.

III номинал

Obv.: IMP•M•AVR• || COM•ANTONI• ☉; глава на Комод, с лавров венец, надясно.

Rev.: COL•AV• || GERMENO• ☉; Диана, права, насреща, с глава надясно, в къс хитон, с ендромиди, посягаща за стрела с дясната си ръка, а с лявата държи лък.

2: Obv. 2–Rev. 2; 24 мм; 8.86 г; ↑↓; ч. к.

Гръко-римската богиня на лова, светлината, плодородието, щастieto в брака и др. е почитана в цялата Римска империя.

Върху реверсия печат (**Rev. 2**) тя е представена в най-традиционния си тип като ловджийка. Видно е, че гравьорът не е вложил старание при изобразяването на основните ѝ атрибути – лък и стрела, а само е загатнал за тях.

Реверсни печати с идентична иконография се срещат в монетосеченето на съседните Анкира (RPC IV. 3., № 6231) – Комод – III номинал, от същия хронологически период и Песинос (Пак там, № 5692, 4096, 11718 и др.) – Антонин Пий – III номинал; Марк Аврелий-цезар – III номинал; Марк Аврелий-август – V номинал и др.

Аверсият печат (**Obv. 2**) на описаната монета е познат и свързан с още два различни реверсни печата, представящи типове „Салус“ и „Сол“.

I номинал

Obv.: IMP•COM• || ANTONIN• ☉; глава на Комод, с лавров венец, надясно.

Rev.: COL•GERM | E ☉, NOR → в отреза; вълчица, надясно, кърмеща близнаците Ромул и Рем.

3: Obv. 3–Rev. 3; 18 мм; 3.45 г; ↑↑; ч. к.

Реверсият тип за разлика от другите два не е нов за монетосеченето на Герма. Познат е от монетите V номинал (von Aulock 1968, Taf. 68, № 5 – 6).

Печати с идентична иконография се срещат в монетното производство на съседна Анкира (RPC IV. 3, № 10469 и др.) – Комод – V

номинал, от същия хронологически период; Каракала-цезар – V номинал и др.; в Деултум (Драганов 2006, 106, № 53а, 146, 675, 725 и др.) – Каракала-август; Макрин; Юлия Мамея; Максимин I и др., и много други провинциални градове. Типът често е използван и в централноримското монетосечене.

Този реверсен тип най-ярко представя митологичния цикъл за основаването на Рим и първия му цар – Ромул, затова е изключително популярен и използван често и дълго в монетния репертоар на градовете в цялата Римската империя.

Аверсният печат (*Obv. 3*) на описаната монета също е познат и свързан с още два реверсни печата, представлящи типовете „орел върху олтар, между два щандарта“ и „мъжки бюст, с драпирана дреха и фригийска шапка, надясно“.

Върху аверсните печати и на трите описани монети се чете когномен **ANTONINVS**. Този хронологически ориентир отнася емитирането на монетите в периода след 17 март 180 г. (смъртта на Марк Аврелий) и преди 191 г., когато Комод се връща към ранната форма на името си – **Луций Елий Аврелий Комод** (von Aulock 1968, 234).

Според von Aulock монетосеченето на римската колония най-вероятно започва двеста години след създаването ѝ, т. е. около 183/184 г. През този кратък период според него са емитирани известните монети за Комод, въпреки че през четвъртвековното си управление императорът нито веднъж не е посещавал провинция Галатия (von Aulock 1968, 234).

Според нас има възможност монетосеченето на Герма за Комод да е осъществено на два етапа. Съществува реална вероятност първият етап да е реализиран в краткия хронологически период между 17 март и м. октомври 180 г., когато Комод все още не е заменил **Луций** с **Марк**. Върху известните до този момент аверсни печати на монетите от I номинал е изписана легендата **IMP•COM• || ANTONIN•** (пак там, 236, № 14 – 15). Липсата на първата буква от името **Марк**, което Комод приема през октомври 180 г. и фигурира в аверсните легенди на всички познати монети от V и III номинал (von Aulock 1968, 235 – 236, № 1 – 13), късата брада, младежкото лице с характерната пухкавина са доказателства, макар и все още некатегорични, за емитирането на две кратко отдалечени във времето, отделни емисии.

При този оскъден до настоящия момент нумизматичен материал все още е твърде рано да се правят окончателни заключения.

Макар и потънали в незнайни частни колекции, тези три редки монети описани, онагледени и публикувани, не са изгубени за науката и обогатяват познанията ни за едно от най-оскъдните провинциални градски монетосечения в огромната Римска империя.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Геров 1980:** Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I – III в.). – Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии LXXII, 2, 1977. София, 1980. [Gerov 1980: B. Gerov. Zemevladenieto v rimska Trakia i Mizia (I – III v.) – Godishnik na Sofiyskia Universitet, Fakultet po klasicheski i novi filologii LXXII, 2, 1977. Sofia, 1980].
- Драганов 2006:** Д. Драганов. Монетосеченето на Деултум. София, 2006. [Draganov 2006: D. Draganov. Monetosecheneto na Deultum. Sofia, 2006].
- Тачев 2015:** Я. Тачев. Метрични параметри и номинали на монетите на Анхиало. – Журнал за исторически и археологически изследвания 3, Шумен, 2015, 141 – 153. [Tachev 2015: Y. Tachev. Metrichni parametri i nominali na monetite na Anchialo. – Zhurnal za istoricheski i archeologicheski izsledvania 3, Shumen, 2015, 141 – 153].
- Тачев 2017:** Я. Тачев. Провинциалното монетосечене на Апология Понтийска. София, 2017. [Tachev 2017: Y. Tachev. Provintsialnoto monetosechene na Apolonia Pontiyiska. Sofia, 2017].
- Тачев 2018:** Я. Тачев. Метрични параметри и номинали на бизийските монети. – Socio Brains, ISSN: 2367 – 5721, Journal Homerage: www.sociobrain.com, international scientific online journal with impact factor, issue 52 december 2018, 207 – 219. [Tachev. 2018: Y. Tachev. Metrichni parametri i nominali na biziyskite moneti. – Socio Brains, ISSN: 2367 – 5721, Journal Homerage: www.sociobrain.com, international scientific online journal with impact factor, issue 52 december 2018, 207 – 219].
- Тачев 2019:** Я. Тачев. Метрични параметри и номинали на сердикийските провинциални монети. – Журнал за исторически и археологически изследвания 1, Шумен, 2019, 154 – 169. [Tachev 2019: Y. Tachev. Metrichni parametri i nominali na serdikiyskite moneti. – Zhurnal za istoricheski i archeologicheski izsledvania 1, Shumen, 2019, 154 – 169].
- Тачев 2020:** Я. Тачев. Номинали на пауталийските монети. – Журнал за исторически и археологически изследвания 2, Шумен, 2020, 70 – 84. [Tachev 2020: Y. Tachev. Nominali na pautaliyskite moneti. – Zhurnal za istoricheski i archeologicheski izsledvania 2, Shumen, 2020, 70 – 84].
- Тачев 2020а:** Я. Тачев. Монетосеченето на Дионисополис (IV век пр. Хр. – III век сл. Хр.). София, 2020 (второ допълнено издание). [Tachev 2020a: Y. Tachev. Monetosecheneto na Dionysopolis (IV v. pr. Hr. – III v. sl. Hr.). Sofia, 2020 (vtoro dopalнено izdanie)].
- Johnston 1997:** A. Johnston. Greek Imperial Denominations in the Province of Asia. – Internationales Kolloquium zur kaiserzeitlichen Münzprägung Kleinasien, 27 – 30 April 1994 in der Staatlichen Münzsammlung München, Milan, 1997, 205 – 220.
- Penn 1994:** R. Penn. Medicine on ancient Greek and Roman Coins. London, 1994.
- RPC IV. 3:** Roman Provincial Coinage Online project. Vol. IV: Antoninus Pius to Commodus (AD 138 – 192). Part 3: Lycia-Pamphylia to Arabia.
- Schönert-Geiss 1990:** E. Schönert-Geiss. Das moesisch-thrakische Währungssystem in der römischen Kaiserzeit. – Klio 72/1, 1990, 3 – 105.
- von Aulock 1968:** Hans von Aulock. Die römische Kolonie Germa in Galatien und ihre Münzprägung. – Istanbuler Mitteilungen 18, 1968, 221 – 237, Taf. 68 – 70.

THREE UNPUBLISHED RARE COINS OF THE ROMAN COLONY
OF GERMA IN GALATIA

Yanislav TACHEV

SUMMARY

In 25 BC Emperor Octavian Augustus transformed the Kingdom of Galatia into a Roman province. The Colony of Germa was established eight years later, in 17 BC.

The coinage of the colony began in the initial years of the independent rule of Emperor Commodus (180 – 192) and continued until the end of the reign of Emperor Elagabalus (218 – 222).

In 1968, Hans von Aulock's study of the Roman colony and its coinage was published. His work is the first attempt to present a complete picture of the urban coinage on the basis of the numismatic material available until then.

Germa coinage appears to be one of the scarcest urban coinages in the Eastern provinces of the Roman Empire.

About twenty coins are known to date. N. von Aulock describes and illustrates seventeen specimens. Half a century later in the electronic online Catalogue RPC IV.3. eleven coins are presented already known from von Aulock's publication.

Despite its scarcity, Germa's coinage continues to give us interesting surprises.

In this publication we present three new, extremely rare coins of Germa, hitherto undescribed in the numismatic literature.

The coins belong to private collections, systematized by denominations and illustrated in real size.

Although immersed in unknown private collections, these three rare coins, described, illustrated and published, are not lost to science and enrich our knowledge of one of the scarcest provincial urban coinages in the vast Roman Empire.

ВАРВАРСКИ ИМИТАЦИИ НА РИМСКИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ IV В. В КОЛЕКЦИЯТА НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Мирослава ДОТКОВА*

**Национален археологически институт с музей – Българска академия
на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; md09@abv.bg*

ABSTRACT

The work here presented examines several Late Antiquity coins from the 4th century from the collection of the National Archaeological Museum in Sofia. They are barbaric imitations of some of the most common bronze issues of Emperor Constantine I (306 – 337). Although in insignificant numbers, the coins in question were part of the money circulation during the Late Antiquity, together with the original issues, on the territory of present-day Bulgaria.

Keywords: Imitations; Constantine the Great; bronze emissions

Направата на имитации на популярни и широко разпространени монети е практика, известна дълго преди времето на Римската империя. През късноантичния период на територията на днешните български земи се откриват имитации основно на бронзовите емисии, използвани за всекидневни стоково-парични разплащания. Имитиращите монети възпроизвеждат с различна степен на точност оригиналните си прототипи и обикновено лесно се отличават със своята по-груба изработка, схематичен или варваризиран стил на изображенията, както и с преобладаващо нечетливите надписи. В определени случаи те могат да бъдат различени и по неправилната форма на монетното ядро. Имитациите в Мизия и Тракия се откриват предимно като единични находки, макар че има данни и за намирането им в състава на монетни съкровища. При тяхното производство прави впечатление предпочитанието към определени иконографски типове.

Най-често имитираният прототип през IV в. е една от многото бронзови емисии, сечена през управлението на император Константин I (306 – 337), която се издава за кратък период от време – 318 – 320 г. Това е типът VICTORIAE LAETAE PRINC PERP, върху чийто реверс са представени две Виктории прави една срещу друга, държащи заедно щит с двуредов надпис VOT / PR над колона или олтар. Фолиси с този тип секат монетарници в западната част на империята – Лондон и Трир, с имената на Константин I, Крисп и Константин II Цезар; Лугдунум и Арл, с имената на Константин I, Крисп, Константин II Цезар и Лициний; Тицинум и Сисция освен всички гореизброени секат монети и с името на Лициний II Цезар (Sutherland, Litt, 1966). Най-източно намиращата се монетарница, която ги издава, е Сисция в провинция Панония.

Имитациите на тези емисии са изработвани след монетната реформа на Константин I през 318 г., засягаща първоначално западните провинции на империята, най-вероятно кратко време след това. От този тип са и най-многобройните варварски имитации от IV в., намерени досега на територията на днешните български земи.

Две от разглежданите тук монети от колекцията на Националния археологически музей са от този най-често имитиран тип. Те са отсечени с различни монетни печати и за съжаление са без данни за местонамиране. Отличават се със схематичния и стилизиран стил на изображенията. Имитациите са изработени от гравьори или терати, невладеещи латинската азбука. Вместо букви възпроизвеждането на надписите е извършено чрез различни геометрични форми.

1. **Лице:** Псевдонадпис, при който буквите са заменени от малки почти еднакви триъгълничета, редуващи се през няколко с кръгчета с неправилна форма. Бюст на императора с шлем и ризница, надясно (схематично изображение).

Опако: Същият тип псевдонадпис.

Две Виктории прави една с/у друга държат щит над украсен олтар.

Фигурите на двете Виктории, както и останалите детайли от изображението са реалистично предадени.

АЕ, Инв. № 3065, 18 мм, 3,42 г.

Другата монета от този тип се отличава със своя по-груб стил.

2. **Лице:** Псевдонадпис, буквите на който са заменени от къси вертикални, успоредни една спрямо друга чертички, завършващи с точки.

Бюст на императора с шлем и ризница, надясно (стилизирано изображение).

Опако: Същият тип псевдонадпис.

Две Виктории прави една срещу друга държат щит над олтар.
 Фигурите на двете Виктории, както и останалите детайли, са изобразени грубо и стилизирано.
 АЕ, Инв. № 3604, 17,5/17 мм, 2,81 г.

Поради невъзможността за идентифициране на надписа в отреза на реверсите не може да се определи емисиите на коя от монетарниците, издаващи този тип, са имитирани.

Фактът, че най-много от намерените досега имитации на бронзови монети от IV в. възпроизвеждат този иконографски тип, показва, че те са били произведени в значително количество за кратък период от време поради определена причина. В днешните български земи този тип монети се откриват с единични бройки, основно в Западна и Северна България, в района на Долнодунавския лимес. Известните до настоящия момент екземпляри са от Ескус – 2 броя (Димов 1987, 22); Нове – 4; Абритус – 3 (Дзанев 2020, 167); Пауталия – 5 (Янев 1886, 18; Филипова 2003, 276); Кочериново – 1 (Янев 1986, 18); Сандански – 2 (Пенчев 1973, 8); Хераклея Синтика – 2 (Ivanov, Filipova 2015, 174).

Върху реверса на третата от разглежданите тук монети е представен друг иконографски тип – вотивен надпис във венец. Тя е и единствената, за която има данни за местонамиране – открита е в района на Горнооряховско.

3. Лице: Псевдонадпис, при който оригиналните букви са заменени от къси, вертикални, успоредни чертички, прекъсвани на няколко места от кръгчета и знаци, наподобяващи букви.

Бюст на императора с шлем и щит, надясно (схематично изображение).

Опако: Надпис в четири реда.

АЕ, Инв. № 3236, 18 мм, 2,73 г.

Съдейки по метричните данни и особеностите на надписа на реверса – VOT XX е изписан на един ред – имитирана е отново една от емисиите от времето на Константин I (306 – 337). Монети от този тип и с тази особеност на вотивния надпис сече само монетарницата в Тесалоника през периода 318 – 319 г. с имената на Константин I и Лициний I. Гравьорът, без да разбира смисъла на надписа VOT XX MVLT XXX, е променил мястото в реда на някои от буквите, кои-

то са изписани от дясно на ляво в негатив. Точно възпроизведен е единствено последният ред, където е изписана монетарницата – TS A. Това е и единственият известен досега варваризат от днешните български земи, който имитира този иконографски тип.

Метричните данни на всички от разглежданите тук имитации са твърде близки до редовните емисии. Те са участвали в паричната циркулация заедно с оригиналните, като свидетелство за тяхното безпроблемно включване са не само намираните единични екземпляри, но и откриването им, макар и рядко, в състава на колективни находки. Монетно съкровище от Пауталия (Филипова 2008, 47), в което участва имитация от най-разпространения тип, укрито в средата на V в., е свидетелство за тяхното продължително и безпроблемно циркулиране.

Имитации на бронзови монети от IV в. са правени и на по-късни, широко разпространени емисии, издавани в многочислени екземпляри като GLORIA EXERCITVS – двама воители с два щандарта (Беков, Митов, 2014, 165), екземпляр без данни за местонамиране; FEL TEMP REPARATIO – Виртус похваля конник. Имитации от този тип са открити при археологически разкопки в Абритус (Дзанев 2020, 168), както и в района на Разградско (Лазаров 2002, 86). Изработката им е след монетната реформа през 348 г. и броят на откритите досега е значително по-малък в сравнение с типа VICTORIAE LAETAE PRINC PERP.

Имитациите, за които има данни за местонамиране, произхождат от територията на почти цяла България, като голяма част от тях са от военни лагери и кастели в Северна България, макар че са известни такива и от Тракия.

Имайки предвид техния незначителния брой, известен до настоящия момент, на фона на огромното количество бронзови емисии, участвали в монетната циркулация през IV в. в днешните български земи, може с основание да се предположи, че те не са произвеждани от местното население. Една от основните причини за направата на имитации – недостигът на оригинални монети – в Мизия и Тракия може да се изключи предвид факта, че римските бронзови номинали от IV в. са може би най-многобройните антични монети, циркулирали на тяхната територия. За разлика от официалните държавни емисии техните имитации не са били произвеждани регулярно, а спорадично поради конкретни причини или обстоятелства.

Малкият брой на откриваните варварски имитации на бронзови монети от IV в. най-вероятно се дължи на тяхното производство извън земите на Източните Балкани. Имайки предвид факта, че най-голям брой от различните видове имитации са намерени в Западна България и на север и на юг от Хемус, може с основание

да се предположи, че тяхното разпространение върви от запад на изток. По какъв начин те попадат тук – дали чрез естествено-то им включване в монетната циркулация по търговски път, или тяхното присъствие е свързано с придвижванията на военни части от западните провинции и/или заселването на федератско население, на настоящия етап от проучванията е трудно да се отговори. Независимо от пътищата, по които те проникват, макар и с незначителен брой, варварските имитации са били включени и участват безпроблемно в монетната циркулация на балканските провинции на Римската империя.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Беков, Митев 2014:** В. Беков, Н. Митев. Антични, средновековни и ренесансови монети от колекцията на Христо Раев. – Журнал за исторически и археологически изследвания, 2014, 3, 133 – 172. [Bekov, Mitev 2014: V. Bekov, N. Mitev. Antichni, srednovekovni i renesansovi moneti ot kolektsiyata na Hristo Raev. – Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvaniya, 2014, 3, 133 – 172.]
- Димов 1987:** М. Димов. Варварски имитации на медни монети от времето на император Константин I. – Нумизматика, 1987, 4, 22 – 23. [Dimov 1987: M. Dimov. Varvarski imitatsii na medni moneti ot vremeto na imperator Konstantin I. – Numizmatika, 1987, 4, 22 – 23.]
- Дзанев 2020:** Г. Дзанев. Варваризирани подражания на късноримски монети от Абритус. – Известия на Националния археологически институт XLVI, 2020, 167 – 170. [Dzanev 2020: G. Dzanev. Varvarizirani podrazhaniya na kasnorimski moneti ot Abritus. – Izvestiya na Natsionalniya arheologicheski institut XLVI, 2020, 167 – 170.]
- Лазаров 2002:** Л. Лазаров. Варварска имитация на римска бронзова монета от IV в. – Известия на Народния музей – Варна 32 – 33, 2002, 86 – 88. [Lazarov 2002: L. Lazarov. Varvarska imitatsiya na rimska bronzova moneta ot IV v. – Izvestiya na Narodniya muzej – Varna 32 – 33, 2002, 86 – 88.]
- Пенчев 1973:** В. Пенчев. Три варварски имитации на римски бронзови монети от I и IV в. – Нумизматика, 1973, 4, 4 – 9. [Penchev 1973: V. Penchev. Tri varvarski imitatsii na rimski bronzovi moneti ot I i IV v. – Numizmatika, 1973, 4, 4 – 9.]
- Филипова, Тонев 2003:** С. Филипова, А. Тонев. Монети от разкопките на обект „Килийно училище“ в Кюстендил. – Известия на Исторически музей – Кюстендил IX, 2003, 275 – 286. [Filipova, Tonev 2003: S. Filipova, A. Tonev. Moneti ot razkopkite na obekt „Kiliyno uchilishte“ v Kyustendil. – Izvestiya na Istoricheski muzej – Kyustendil IX, 2003, 275 – 286.]
- Филипова 2008:** С. Филипова. Късноантична монетна находка от разкопки в Пауталия. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 4, 2008, 45 – 56. [Filipova 2008: S. Filipova. Kasnoantichna monetna nahodka ot razkopki v Pautaliya. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika 4, 2008, 45 – 56.]
- Янев 1986:** Я. Янев. Варваризирани подражания на медни римски монети от IV в. – Нумизматика. Сборник от доклади по проблеми на античната и средновековна нумизматика и медалистика, II част, 1986, 15 – 19. [Yanev 1986: Ya. Yanev. Varvarizirani podrazhaniya na medni rimski moneti ot IV v. – Numizmatika. Sbornik ot dokladi po problemi na antichnata i srednovekovna numizmatika i medalistika, II chast, 1986, 15 – 19.]

- Ivanov, Filipova 2015:** S. Ivanov, S. Filipova. Numismatic Data from the Archaeological Excavations at Heraclea Sintica Located on the Hill of Kozhuh, Petrich Municipality. – Papers of the American Research Center in Sofia. Heraclea Sintica: From Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th c. BC – 6th c. AD), 2015, vol. 2, 168 – 227.
- Sutherland, Litt 1966:** C. H. V. Sutherland, D. Litt. The Roman Imperial Coinage, vol. VII. Constantine and Licinius AD 313 – 337. London, 1966.

BARBARIC IMITATIONS OF ROMAN BRONZE COINS
DATED BACK TO THE 4TH CENTURY IN THE COLLECTION
OF THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

Miroslava DOTKOVA

SUMMARY

Making imitations of popular and widespread coins was a practice known long before the time of the Roman Empire. During the Late Antiquity, on the territory of present-day Bulgaria, imitations appear mainly of the bronze issues meeting the daily commodity-money payments.

In the 4th century, they most often imitated one of the many bronze emissions minted during the reign of Emperor Constantine I (306 – 337) – VICTORIAE LAETAE PRINC PERP. It was struck for a short period of time (318 – 320) in the western mints of the Empire. Of this type are the most numerous barbaric imitations from the 4th century found so far on the today's Bulgarian territories.

Two of the coins considered here from the collection of the National Archaeological Museum belong to this most frequently imitated type. They have been struck with different coin dies and unfortunately have no data of provenance. On the reverse of the third of the coins in question another iconographic type has been presented – a votive legend in a wreath, again imitating an issue from the time of Constantine I (306 – 337).

The small number of barbaric imitations of bronze coins from the 4th century known from today's Bulgaria is most likely due to their production outside the Eastern Balkans. Having in mind the fact that the largest number of different types of imitations has been found in western Bulgaria and north and south of Haemus, it can be reasonably assumed that their distribution was from west to east. How they appeared here – whether through their natural inclusion in the coin circulation through trade or their presence is related to the movement of troops from the western provinces and / or the settlement of the foederati is difficult to answer at this stage of research. Regardless of the ways in which they penetrated, albeit in small numbers, barbaric imitations were included and participated smoothly in the monetary circulation in the Balkan provinces of the Roman Empire.

НАХОДКА ОТ ВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ ОТ VI ВЕК, ОТКРИТА В СЕРДИКА

Дочка ВЛАДИМИРОВА-АЛАДЖОВА*

**Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; aladzhovadochka@gmail.com*

ABSTRACT

The paper presents a hoard of 23 Byzantine coins found during excavations in ancient Serdica. The denominations of the coins are folles and half folles minted during the reign of three emperors – Anastasius I (2 folles), Justin I (4 folles and 2 half folles) and Justinian I – 14 coins, which belong to two groups: before 538 – 6 folles and after this date – 7 folles and 1 half follis.

The latest coin in the hoard is from the 19th year (544 – 545) of the reign of Justinian I and is the terminus post quem, i.e. the date after which the concealment of the hoard can be sought.

Keywords: Byzantine coin hoard; 6th c.; Serdica

През 2010 г. на обект „Метростанция 8 – II“, до *Decumanus Max*, в пасажа между помещения № 1 и № 7 на сграда 2/А, в горял пласт бе открита колективна монетна находка (Иванов 2011, 316 – 319; Пол. № А589, дълб. 2,60/R₃). Монетите бяха слепени и след разделянето им се установи, че това са 23 бронзови екземпляра, единият от които е със силно компрометирано ядро. Налепите върху монетите са в резултат на химичните реакции между метала, влагата и различни елементи в почвената среда, вследствие на което монетите корозират и изменят своите характеристики (Štefan 2005, 1067). Номиналите на монетите от съкровището са фолиси и половин фолиси, сечени по времето на трима императори – Анастасий I (2 фолиса), Юстин I (4 фолиса и 2 полуфолиса) и Юстиниан I – 14 монети, които се отнасят към две групи – преди 538 г. 6 фолиса и след тази дата – 7 фолиса и 1 половин фолис.

Наблюденията върху монетната циркулация през VI в. показват, че тези монети съставляват основната част в паричното обращение през този период (Laiou, Morrisson 2007, 23 – 42).

Император / Монетарница	Константинопол	Никомедия	Кизик	Монетарница обезличена	Общо
Анастасий I, 512 – 517	2M				2
Юстин I, 518 – 527	1M 2K	3 M			6
Юстиниан I, 527 – 537	5M	1M			6
Юстиниан I, 538 – 545/6	5M 1K	1M	1M		8
Обезличена повърхност				1	1
Общо	16	5	1	1	23

Таблица I. Съдържание на монетната находка

Table I. Content of the coin hoard

Най-ранни са екземплярите на император Анастасий I, които се отнасят към годините след неговата монетна реформа (512 г.) до края на управлението му (септември 517), което сочи, че тези парични знаци са участвали на пазара повече от 30 години. Въпреки извършените законодателни промени в областта на монетосеченето „старите“ парични знаци остават в циркулация като регулярно платежно средство, равностойно с „новите“ емисии.

Следват монетите на Юстин I (518 – 527). При управлението на този император във византийската монетна система няма сериозни промени във видовете номинали и тегловни стандарти. Новост е, че реформените бронзови монети освен в Константинопол, Никомедия и Антиохия започват да се сечат и в монетарниците на Кизик и Тесалоника, а тези в Александрия и Херсонес имат свои специфични номинали (MIB 1, 24, 42 – 44).

Най-многобройни в съкровището са монетите, отсечени при управлението на император Юстиниан I, като се има предвид неговото продължително управление, засиленото развитие на икономиката и строителната дейност, както и предприетите реформи, в резултат на които се стабилизира обстановката в империята (Laiou, Morrisson 2007, 27). Тези монети представляват 63,64% от състава на находката и се отнасят към два периода – преди 538/539 г. и след нея. През тези години императорът предприема реформа на бронзовите монети. Тегловният стандарт на фолиса е увеличен от 18,19 г (1/18 от либрата) на 24,07 г (1/13S от либрата), съответно в същата пропорция са увеличени и теглата на останалите номинали от 20, 10 и 5 нумии (MIBE, 16). Друго предположение е, че теоретичното тегло на фолиса е станало 26,88 г (1/12 от либрата). В находката 34,78% са сечени след реформата и представят няколко последователни емисии 538/539 – 545/546 г. Трябва да се отбележи, че високомодулни следреформени екземпляри в толкова добро качество и характеристики досега не са известни от Сердика¹.

¹ До предаване на статията монетите не бяха лабораторно обработени.

В находката преобладават монетите от 40 нумии – 19 на брой и 3 от 20 нумии или общата сума на монетите е $20 \frac{1}{2}$ фолиса. Данните от съкровищата на Балканите сочат, че делът на този номинал при тях е 68,91%, чувствително по-голям от неговите подразделения (Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, 48).

№	Император	Номи-нал	Година	Официна	Монетарница
1	Юстиниан I	М	527 – 537	Г	Константинопол
2	Юстиниан I	М	527 – 537	Г	Константинопол
3	Юстиниан I	М	527 – 537	Д	Константинопол
4	Юстиниан I	М	527 – 537	неясна ?	Константинопол
5	Юстиниан I	М	527 – 537	Д?	Константинопол
6	Юстиниан I	М	527 – 537	В	Никомедия
7	Юстиниан I	М	XII 538 – 539	Г	Константинопол
8	Юстиниан I	М	XII 538 – 539	В	Константинопол
9	Юстиниан I	М	XIII 539 – 540	А	Константинопол
10	Юстиниан I	М	XIII 540 – 541	В	Константинопол
11	Юстиниан I	М	XIV 544 – 545	А	Константинопол
12	Юстиниан I	К	XIII 540 – 541	А	Константинопол
13	Юстиниан I	М	XIII 539 – 540	А	Никомедия
14	Юстиниан I	М	XIV 541 – 542	А	Кизик

Таблица II. Монети на Юстиниан I (по години)

Table II. Coins of Justinian I

Големината на находката е обичайна за VI в. и това го потвърждават откритите съкровища като тези от София, кв. Бояна (Юркова 1977, I, 72; Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, № 228; Теодосиев 2017, II, 498); София, кв. Орландовци, намерена находка от 20 бронзови монети (Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, 306; Теодосиев 2017, II, 495); от Реселец, Плевенско – 26 броя от императорите Юстин II, Тиберий Константин и Маврикий Тиберий; село Ракита, Плевенско – 20 екземпляра от Юстин II, Маврикий Тиберий (Юркова 2001, 214 – 222).

За да се прецени какво представлява през V – VII в. общата сума на съкровището от $20 \frac{1}{2}$ фолиса, трябва да се сравни с информация от изворите (Papanikola-Bakirtzi 2002), според които дневната заплаща на занаятчия през късния V в. е 3 фолиса, надница на строител през VI – VII в. е 5 фолиса, а през 570 г. надницата на зидар е 12 фолиса, каквато е и надницата на работник на каменна кариера и т.н. (Irmischer 1983, 23 – 25; Morrisson 1989, 239 – 260). Освен това е

интересно да се отбележи, че според *Codex Theodosianus* за двадесет фолиса е било възможно да се купи при разпродажба дюкянче за маслинено масло (ЛИБИ, 1, 1958, 280).

Монетите в находката са сечени в монетарниците на Константинопол – 16 бр. (69,57%; оф. А – 4 бр.; В – 2 бр.; Г – 3 бр.; Д – 1 бр.), 5 бр. (21,74%) от Никомедия (оф. А – 1 бр., В – 1 бр.) и 1 монета на Кизик (оф. А – 1 бр.). От таблицата е видно, че преобладават знаците на първа официна на столичната монетарница, следвана от Г и Д, при Никомедия и Кизик отново е представено ателие А. Наблюденията сочат, че в периода 538 – 542 г. настъпва известна промяна в съотношението на пазара между продукцията на отделните монетарници. Водещата роля остава на Константинопол, следван от Никомедия и Кизик, а снабдяването на Сердика с техните монети остава регулярно. Византия е наследила почти всички източни монетарници на Римската империя – Константинопол, Антиохия, Александрия, Тесалоника, Картаген, Кизик и Никомедия, които са фигурирали между най-значителните римски императорски монетарници, продължили да функционират през VI и VII в. Водещата роля на традицията в организацията на монетното производство е видна най-вече при Кизик, който не е голям град през VI и VII в. като Никея и Ефес, но има монетарница, която е една от най-активните на изток (Юркова 1969, 21 – 22). Превесът на столичната *moneta publica* съвпада с общата картина на монетното обращение на Балканите и в частност в Сердика.

Последната датирана монета в находката от Сердика е от 19-ата година (544 – 545) от управлението на Юстиниан I и се явява *terminus post quem*, т. е. датата, след която може да се търси укриването на колективната находка.

Добрата запазеност на последните фолиси подсказва, че тези екземпляри не са били дълго време в обращение и най-вероятно хронологически находката може да се отнесе към групата монетни находки, укрити в периода 548 – 551 и 558/9 г. (Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, 78, Carte 3 p. 87) вследствие заплахата от нахлуването на котригурите (548 – 551) или славяните (558/9) (Гюзелев 1999, 68; Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, 78). Към този период се отнасят и други находки от района на Перник, Кюстендил, Самоков, Трънско и др. (Даскалов 2003, 287 – 289; Paunov 2000, 77 – 94).

Съкровището е изключително важно за историята на Сердика от края на V – VI в. по няколко причини:

- то е първото публикувано от града, открито при археологически проучвания в стратифицирана среда и запазено като съдържание;
- монетите в него дават възможност да бъдат напълно идентифицирани (дата, монетарница);
- засега това е единствената проучена находка с монети само от

периода 512 – 518 до 549 – 550 г. от император Анастасий до Юстиниан I. Според публикациите на Балканите с такъв състав и датировка има още само 6 находки (Morrison, Popović, Ivanišević 2006, 299), както и публикувана находка с подобно съдържание и датировка, но с по-голям брой монети от района на Несебър (Тенчова 2012, 619 – 640);

- укриването на монетите може да се свърже пряко с инвазията на котригури и славяни и с преживените сътресения от населението в Сердика.

МОНЕТЕН КАТАЛОГ

1. Анастасий I 512 – 517

CON 40 нумии

Бюст надясно, DNANASTA SIVS P PAVG

М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off.* Е, в отреза – CON

АЕ; 31 мм; 17,1 г

МІВЕ 27 (табло XXV. 1)

2. Анастасий I 512 – 517

CON 40 нумии

Бюст надясно, DN ANASTA SIVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off.*?, в отреза – CON

АЕ; 30 мм; 15,7 г

МІВЕ 27 (табло XXV. 2)

3. Юстин I 518 – 522

CON 40 нумии

Бюст надясно [DN IVSTI] NVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off.* Е, в отреза – CON

АЕ; 29/30 мм; 11,20 г

МІВЕ 11 (табло XXV. 3)

4. Юстин I 518 – 522

CON 20 нумии

Бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG

К кръст л., в д. В

АЕ; 24/26 мм; 5,29 г

МІВЕ 18 (табло XXV. 4)

5. Юстин I 518 – 522

CON 20 нумии

Бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG

К кръст л., в д. В

АЕ; 24/26 мм; 5,47 г

МІВЕ 18 (табло XXV. 5)

6. Юстин I 518 – 522

NIKМ 40 нумии

Бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off.*

В, в отреза – NIKМ

АЕ; 31/32 мм; 10,77 г

МІВЕ 34а (табло XXV. 6)

7. Юстин I 518 – 522

NIK 40 нумии

Бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off*.

?, в отреза – NIK

AE; 36 мм; 10,94 г

MIBE 35a (табло XXV. 7)

8. Юстин I 518 – 522

NIK 40 нумии

Бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off*.

Є, в отреза – NIKC

AE; 28/ 30 мм; 8,46 г

MIBE 35a (табло XXV. 8)

9. Юстиниан I 527 – 537

CON 40 нумии

Бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off*.

Г, в отреза – CON

AE; 28/30 мм; 11,02 г

MIBE 12 (табло XXV. 9)

10. Юстиниан I 527– 537

CON 40 нумии

Бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off*.

Г, в отреза – CON

AE; 28 мм; 10,66 г

MIBE 12 (табло XXV. 10)

11. Юстиниан I 527 – 537

CON 40 нумии

Бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off*.

Δ, в отреза – CON

AE; 27/29 мм; 9,59 г

MIBE 87 (табло XXV. 11)

12. Юстиниан I 527 – 537

CON 40 нумии

Бюст надясно, [DN IVSTI/ N] VS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off*. - неясна,

в отреза – CON

AE; 28/29 мм; 11,28 г

MIBE 12 (табло XXV. 12)

13. Юстиниан I 527 – 537

CON 40 нумии

Бюст надясно, [DN IVSTI/ N] VS P P AVG

М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off*.

Δ?, в отреза – CON

AE; 28/30 мм; 9,76 г

MIBE 12 (табло XXVI. 13)

14. Юстиниан I 527 – 537

NIK 40 нумии
 Бюст надясно, DN IVSTINI AVS P P AVG
 М, горе кръст, кръст л., кръст д., под М *off.*
 В, в отреза – NIKM
 АЕ; 27/30 мм; 10,93 г
 MIBE 105 (табло XXVI. 14)

15. Юстиниан I 538 – 539

CON 40 нумии
 Бюст насреца, DN IVSTINI ANVS P P AVG
 М, горе кръст, ANNO л., година (X /II) д.,
off. В, в отреза – CON
 АЕ; 39/40 мм; 14,90 г
 MIBE 95 (табло XXVI. 15)

16. Юстиниан I 538 – 539

CON 40 нумии
 Бюст насреца, DN IVSTINI ANVS P P AVG
 М, горе кръст, ANNO л., година (X /II) д.,
off. Г, в отреза – CON
 АЕ; 42/43 мм; 14,90 г
 MIBE 95 (табло XXVI. 16)

17. Юстиниан I 539 – 540

CON 40 нумии
 Бюст насреца, DN IVSTINI ANVS P P AVG
 М, горе кръст, ANNO л., година (X/ III) д.,
off. А,
 АЕ; 38/40 мм; 15,48 г
 MIBE 95 (табло XXVI. 17)

18. Юстиниан I 539 – 550

NIKO 40 нумии
 Бюст насреца, DN IVSTINI/ A[NVS P P AVG]
 М, горе кръст, ANNO л., година (X/III) д.,
 под М *off.* А, в отреза – NIKO
 АЕ; 40/41 мм; 15,57 г
 MIBE 113а (табло XXVII. 18)

19. Юстиниан I 540 – 541

CON 40 нумии
 Бюст насреца, DN IVSTINI A[NVS P P AVG]
 М, горе кръст, ANNO л., година (X/II/II) д.,
off. В, в отреза – CON
 АЕ; 38/40 мм; 14,64 г
 MIBE 95 (табло XXVII. 19)

20. Юстиниан I 540 – 541

CON 20 нумии
 Бюст насреца, DN IVSTINI A[NVS P P AVG]
 К, горе кръст, ANNO л., година (X/II/II) д.,
off. ?,
 АЕ; 28/29 мм; 6,53 г
 MIBE 96 (табло XXVII. 20)

21. Юстиниан I 541 – 542

KYZ 40 нумии

Бюст насреща, DN IVSTINI/ ANVS P P AVG
 М, горе кръст, ANNO л., година (X/Ч) д.,
 под М *off.* А, в отреза – KYZ
 АЕ; 38/39 мм; 15,06 г
 MIBE 120а (табло XXVII. 21)

22. Юстиниан I 545 – 546

CON 40 нумии
 Бюст насреща, надписът не се чете
 М, горе кръст, ANNO л., година (X/Ч/III) д.,
 под М *off.* А, в отреза – CON
 АЕ; 32/34 мм; 12,30 г
 MIBE 95 (табло XXVII. 22)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Гюзелев 1999: В. Гюзелев. *История на България*. Том I. София, 1999. [Giuselev 1999: V. Giuselev. *Istoriya na Bulgaria*. Tom I. Sofia, 1999].

Даскалов 2003: М. Даскалов. Принос към историята на Сердика, околностите ѝ и района на Горна Струма през втората половина на VI – началото на VII век. – *Известия на Историческия музей – Кюстендил IX*, 2003. Велико Търново 2004, 287 – 296. [Daskalov 2003: M. Daskalov. *Prinos kam istoriyata na Serdica, okolnostite i i rajona na Gorna Struma prez vtorata polovina na VI – nachaloto na VII vek.* – *Izvestiya na istoricheskiya musei – Kyustendil IX*, 2003, Veliko Tarnovo 2004, 287 – 296].

Иванов 2011: М. Иванов. Обект „Метростанция 8 – II“, гр. София, античен период. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011*, 316 – 319. [Ivanov 2011: M. Ivanov. *Obekt „Metrostncia 8-II“, gr. Sofia, antichen period.* – *Archeologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g. Sofia, 2011*, 316 – 319].

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история. *Codex Theodosianus*. София, I, 1958. [LIBI 1958: *Latinski izvori za Bulgaria. Codex Theodosianus*. Sofia, I, 1958].

Тенчова 2012: А. Тенчова. Съкровище с ранновизантийски монети от с. Дюлино, община Бяла. – В: (Е. Паунов, С. Филипова, съставители) *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΕΣ ΘΑΣΩΝ*. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60-годишнина. Велико Търново, 2012, 619 – 640. [Tenchova 2012: A. Tenchova. *Sakroviste ot rannovisantijski moneti ot s. Diulino, obshtina Byala. Izsledvania v chest na Ilya Prokopov ot uchenitshite mu po sluchaj negovata 60-godishnina*. Veliko Tarnovo, 2012, 619 – 640].

Теодосиев 2017: Н. Теодосиев. Опис на колективните монетни находки от България. София, 2017, II. [Teodosiev 2017: N. Teodosiev. *Opis na kolektivnite monetni nahodki ot Bulgaria*. Sofia, 2017, II].

Юркова 1969: Й. Юркова. Характер и развитие на византийското монетосечене (VI – X в.). – *Археология*, 1969, 3, 21 – 30. [Jurukova 1969: J. Jurukova. *Harakter i razvitie na visantijskoto monetosetchene (VI – X v.).* – *Arheologiya*, 1969, 3, 21 – 30].

Юркова 1975: Й. Юркова. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – *Археология*, 1977, 1, 67 – 73. [Jurukova 1975: J. Jurukova. *Monetnite nahodki, otkriti v Bulgaria prez 1971 i 1972 g.* – *Arheologiya*, 1977, 1, 67 – 73].

Юркова 2001: Й. Юркова. Монетните съкровища от селата Реселец и Ракита, Плевенско. – *Годишник на Археологическия институт с музей – БАН I*, 2001, 214 – 222 [Jurukova 2001: J. Jurukova. *Monetnite sakrovista ot selata Reseletz i Rakita*, Plevensko. – *Godishnik na Archeologicheskiya institut s muzej – BAN I*, 2001, 214 – 222].

- Rakita, Plevensko. Godishnik na Arheologicheskiya institute s muzej – BAN I, 2001, 214 – 222].
- Laiou, Morrisson 2007:** A. Laiou, C. Morrisson. The Byzantine Economy. Cambridge, 2007.
- MIB I:** W. Hahn. Moneta imperii Byzantini. Bd. I. Wien, 1973.
- MIBE:** Hahn / Metlich 2000: W. Hahn, M. Metlich. Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I – Justinian I, 491 – 565). Vienna, 2000.
- Morrisson, Popović, Ivanišević 2006:** C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević (eds.), et collaborateurs. Les trésors monétaires Byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713). – Réalités Byzantines 13, Paris, 2006.
- Morrisson 1989:** C. Morrisson. Monnaie et prix á Byzance du Ve au VIIe siècle. In: Hommes et richesses dans l'Empire byzantine, Vol. I, IVe – VIIe siècle, Paris, 1989, 239 – 260.
- Irmscher 1983:** J. Irmscher. Einiges über Preise und Löhne im frühennn Byzanz. BBA 51 (1983), 23 – 29.
- Papanikola-Bakirtzi 2002:** D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). Everyday Life in Byzantium. Athens, 2002.
- Paunov 2000:** E. Paunov. A Hoard of Early Byzantine copper coins from Zelenigrad, Trun area, Western Bulgaria. – Macedonian numismatic journal IV, 2000, 77 – 94.
- Štefan 2005:** J. Štefan. Statistical Model for Medieval and Early Modern Gold Coin Production. – C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (Hrsg.). Actas del XIII Congreso Internacional de Numismática. Volumen II. Madrid (15 – 19 Septiembre) 2003. Madrid 2005, 1067 – 1075.

HOARD OF BYZANTINE COINS DATED BACK TO THE 6TH CENTURY FOUND IN SERDICA

Dochka VLADIMIROVA-ALADZHOVA

SUMMARY

In 2010, a coin hoard was discovered in a burned layer at Metro Station 8 – II Site, next to *Decumanus Max*, in the passage between rooms 1 and 7 of Building 2 / A. The coins were stuck together and after their division it was found that they are 23 in number, one of them with a strongly compromised blank. They are bronze specimens from the 6th c., which formed the main part of the money circulation during this period. The denominations of the coins in the hoard are folles and half folles minted during the time of three emperors – Anastasius I (2 folles), Justin I (4 folles and 2 half folles) and Justinian I – 14 coins belonging to two groups: before 538 – 6 folles and after that date – 7 folles and 1 half follis.

The coins of Emperor Anastasius I come from the years after his monetary reform in 512 to the end of his reign in September 517. This kind of specimens had been in circulation for 30 years or more without losing their value - a fact which shows that the legislative changes made in the field of coinage did not affect the „old“ coins, which remained in circulation as a regular means of payment, equivalent to the „new“ issues.

Next are the coins of Emperor Justin I (518 – 527). During his time, the Byzantine monetary system did not undergo serious changes in the types of denominations and weight standards. A new detail was that the reformed bronze coins, in addition to Constantinople, Nicomedia and Antioch, began to be minted in the ateliers of Cyzicus and Thessaloniki, and those from Alexandria and Chersonesos had their own specific denominations.

The coins minted during the reign of Emperor Justinian I are the most numerous in the hoard. This seems logical, given his long lasting rule, the intensified development of the economy and construction, as well as the reforms undertaken as a result of which the situation in the Empire stabilized. His coins represent 63.64% of the composition of the hoard and as I have already noted, they refer to two periods: 538/539 and beyond. During the first period the Emperor undertook a reform of the bronze coins, as the weight standard of the follis was increased from 18.19 g (1/18 of a libra) to 24.07 g (1/13S of a libra), respectively, the weights of the other denominations of 20, 10 and 5 nummi were increased in the same proportion. In the hoard in question, 34.78% of the coins were minted after the reform and come from several consecutive issues 538/539 – 545/546. We have to note that the presence of highly modular after-reform specimens of such a good quality and characteristics, are not known from Serdica so far.

The hoard is dominated by coins of 40 nummi – 19 in number and 3 of 20 nummi or the total amount of coins is 20 ½ folles. Data from the hoards on the Balkans show that the share of this denomination in them is 68.91%, or significantly higher than its divisions.

The size of the hoard is common for the 6th c. and this is confirmed by a number of other hoards, including the ones from Sofia, Boyana borough; Sofia, Orlandovtsi (20 pieces); Resets, Pleven region (26 pieces); the village of Rakita, Pleven region (20 pieces) and others.

In order to assess what the total amount of 20 ½ folles was in the 5th–7th c., it should be compared with information from the written sources, according to which the daily salary of a craftsman in the late 5th c. was 3 folles, a builder's salary in the 6th – 7th c. was 5 folles, and in 570 – the wage of a mason was 12 folles, the same was the wage of a stone quarry worker, etc. It is also interesting to mention that according to the *Codex Theodosianus*, for twenty folles it was possible to buy even an olive oil small shop on sale.

The coins in the hoard were minted in the ateliers of Constantinople – 16 pieces (69.57%), 5 pieces (21.74%) – in Nicomedia and 1 coin – in Cyzicus. The Plate shows that the signs of the first oficina of the Capital's mint prevail, followed by G and Δ in Nicomedia and atelier A is again represented in Cyzicus. Observations reveal that in the period 538 – 542 a certain change occurred in the market ratio between the production of the individual mints, although Constantinople kept its leading role, followed by Nicomedia and Cyzicus; the supply of Serdica with their coins remained regular. The predominance of the Capital's *moneta publica* coincides with the general picture of the currency circulation on the Balkans and in Serdica in particular.

The latest dated coin in the Serdica hoard is from the 19th year (544 – 545) of the reign of Justinian I coming as the *terminus post quem*, i.e. the date after which the concealment of the coins can be sought. The good preservation of the latest folles suggests that they were not in circulation for a long time and most likely chronologically the hoard can be attributed to the group of coin finds hidden in the period of 548 – 551 and 558/9, due to the threat of invasions of the Kutrigurs

in 548 – 551 or the Slavs in 558/9. Other hoards from the regions of Pernik, Kyustendil, Samokov, Tran, etc. belong to the same period.

The hoard is extremely important for the history of Serdica in the late 5th – 6th c. for several reasons:

- it is the first one from the city published so far, discovered in a stratified environment during archeological excavations and preserved as a content;

- for now this is the only analyzed hoard of coins only from the period 512 – 518 to 549 – 550, from Emperor Anastasius to Justinian I. According to the publications, there are only 6 other hoards of such a composition and dating on the Balkans;

- the concealment of the coins can be connected directly with the invasion of the Kutrigurs and Slavs, and with the calamities experienced by the population in Serdica.

НЕОПИСАНИ КОНТРАМАРКИ ОТ ДОБРУДЖА (XIV ВЕК)

Владимир ОВЧАРОВ*

**Технически университет – Варна 9010, ул. „Студентска“ № 1, България;
vl.ovtcharov@yahoo.com*

ABSTRACT

The medieval silver coins from the Dobrudzha lands represent an interesting section in the Bulgarian medieval numismatics. Undoubtedly, the most interesting are the countermarked Serbian and Bosnian groshes, which rightly arouse interest and provoke fruitful discussion. In the Bulgarian specialized literature, four types of countermarks identified, referring to the rulers of Dobrudzha, without concrete evidence. This article presents three types of undescribed countermarks, which inscribed on the Serbian groshes of Tsar Stefan IV Uroš Dušan (1346 – 1355). These are the countermarks with the letters: „alif“ (ا), „jim“ (ج) and “five dots”. The presence of groshes with several countermarks, as well as the depictions used, do not confirm the thesis of belonging to the ruler of Dobrudzha lands. This countermarking is the work of institutions subordinated to the Tatar administration or to some paradinast. The presence of seven different countermarks, placed for a short period on the Serbian and Bosnian groshes from Dobrogea lands, testifies to financial processes. The practical identification of the situation that occurs in Dobrogea is difficult to specify.

Keywords: Countermarks; Dobrudzha; 14th century

Средновековните сребърни монети от Добруджанските земи представляват интересен раздел в нумизматиката на Второто Българско царство. Безспорно най-интересни са контрамаркираните сръбски и босненски грошове, които основателно будят интерес и предизвикват ползотворна дискусия (Атанасов 2009, 283). Предполага се, че те постъпват в Добруджа за изключително кратък период от време (1347 – 1353). В българската специализирана литература са определени четири типа контрамарки, отнасяни към добруджанските владетели без конкретни доказателства: кръгла – два вписани кръга, празен квадрат, квадрат с патица и квадрат с предполагаемата буква „тау“ (т) (Авдев 2007, 179 – 188). Впечатляващо е, че дългогодишните научни опити да се анализират

тези монети, не дават никакъв резултат (Пеевски 2013, 165). Наскоро се предложи нова хипотеза, обоснована с повече факти (Овчаров 2019). Наличието на грошове с по няколко контрамарки, както и използваните изображения не потвърждават тезата за принадлежност към добруджански владетел. Това контрамаркиране е дело на институции, подчинени на татарската администрация или на някой парадинаст отцепник. Това не е изненадващо, тъй като в условията на разпад на „степната империя“ отделни тумани стават самостоятелни, а техните бекове влизат във взаимоотношения с християнските владетели. Интересът на татарите за получаване на достъп и участие в живота на дунавските търговски центрове е очевиден.

Графичното оформление на контрамарките не е от артистично гравьорско естество, а има единствената функция монетите да се различават лесно от населението, тъй като представляват различни номинали.

Според българската нумизматична наука татарските контрамарки узаконяват стандарта на сребърните монети (Авдев 2007, 179). Това заключение изглежда логично и основателно въз основа на възприетите виждания в балканската нумизматика.

За мюсюлманския Изток контрамарките нямат отношение към сребърния стандарт. Позовавайки се на А. Мухамадиев, С. Авдев предложи, че контрамарката от тип законен – „аддил“, означава, че дирхемът е проверен и съответства на законния стандарт (Авдев 2007, 179). Думата „аддил“ теоретично може да означава и законен стандарт, но съществува и контрамарка с думата „ал-аддил“, което се превежда като справедлив = справедлив стандарт. Ако следваме тази логика, какво бихме казали за контрамарки с думите „азам“ – величествен или „кафар“ – победа (?) (**обр. 1**). Съществува и изобилие от контрамарки с „магически знаци“ и животни (Овчаров 2021). Някои от изображенията от контрамарките се гравират и на монетни матрици и оловни печати (**обр. 2**).

В настоящата статия са представени три типа неописани контрамарки, които са нанесени върху сръбските грошове на цар Стефан IV Урош Душан (1346 – 1355). Любопитното е, че те не са неизвестни, но досега не са ставали обект на изследване, тъй като се възприемат за вече известни контрамарки. Става въпрос за контрамарки с арабските букви „алиф“ (ا) и „джим“ (ج) (**обр. 3**). Геометричната контрамарка „пет точки“ е известна от сребърните грошове на цар Йоан Александър (1331 – 1371), (Янев, 1990, 39 – 42). Съществуват и сръбски грошове на цар Стефан IV Урош Душан с посочената контрамарка (**обр. 4 Ж**). (За съжаление не получих разрешение да публикувам снимка на контрамаркираната монета и затова е представена тук с графика).

Обр. 1. Снимки на татарски контрамарки, поставени върху дирхеми и пулове: 1 – „аддил“ (законен); 2 – „ал-аддил“ (справедлив); 3 – „азам“ (величествен); 4 – „кафар“ (победа).

Fig. 1. Photos of Tatar countermarks on dirhams and checkers: 1 – addil (legal); 2 – al-addil (just); 3 – azam (majestic); 4 – kafar (victory).

Графичното изобразяване на буква „джим“ (ج) е идентично с това на буква „х-аа“ (ح). Те изглеждат сходно, но се разграничават една от друга с поставянето на точка до централната им част. Тези точки са съставна част на буквите, тъй като обозначават разлика между букви, представлящи различни звуци. Тази особеност досега остава незабелязана, а изображението върху тях се възприема отново за гръцката буква „тау“ (**обр. 4 В**) или за стилизирано изображение на „божествената патица“ (**обр. 4 Е**).

Друга възможност е печатите с тази контрамарка (ج) да са изработени от гравьори с ниска грамотност, тъй като разликите в изображенията са твърде малко, за да може да се разпознават лесно от населението (ج, ح). Не е изключено печати с буква „х-аа“ да са преработвани, а контрамарките „джим“ да са участвали в монетната циркулация за кратък период от време (Овчаров 2019, 72).

Интересно е, че контрамарката с буква „алиф“ (ا) отново създава впечатление за вече известна, но частично отпечатана контрамарка.

Арабският език е спуснат на пророка Мухаммед и записан чрез Свещения Коран, изразявайки откровението на Аллах (Свещен Коран, сура: Юнус/аят: 37). Повечето букви могат да променят формата си и се различават по правопис в зависимост от това дали заемат крайната, средната, началната или самостоятелна позиция в текста. Тази особеност на арабската писменост улеснява четенето на свещената книга. Пророкът посочва, че „лицето, което чете

Обр. 2.1. Анепиграфна фракция на дирхем от нелокализирана монетарница в Добруджа. На аверса е гравирена магическа фигура и тамга на хан Токтай (1291 – 1312). На реверса отново е гравирена магическа фигура и кръстоподобна тамга (в триъгълника), която не е на Чингизид. Възможно е да е дадена на християнски владетел, следователно данъкът от монетосеченето е разделян между владетелите, които са управлявали в кондоминиум. Кръстоподобна тамга е гравирена и върху една емисия сръбски грошове, които съдържат и тамга на бейлербей Ногай (1270 – 1300). **2.2.** Непубликуван оловен печат с изображения: „божествена патица / Д“, който може да се свърже с татарската администрация. Графичното изображение от аверса на буква „Д“ (крепостна порта ?) е идентично с изображенията от една емисия монети, които са отдавани на деспот Добротица (Дочев 2009, 271). Този факт предизвиква множество въпроси, които тук няма да се дискутират.

Fig. 2.1. Anepigraphic fraction of dirham from a non-localized mint in Dobrudzha. A magical figure and a tamga of Khan Toktay (1291–1312) have been engraved on the obverse. The reverse also displays a magical figure and a cruciform tamga (in the triangle), the latter does not belong to a Genghis Khan's descent. It may have been given to a Christian ruler, so the coinage tax was divided between the rulers who governed in a condominium. A cruciform tamga has been engraved on an issue of Serbian groshes, which also contain the tamga of the beglerbeg Nogay (1270 – 1300). **2. 2.** Unpublished lead seal bearing *divine duck* / *D*, which can be related to the Tatar administration. The graphic outline of the letter *D* (fortress gate?) on the obverse is identical to the images on an issue of coins, which were attributed to Despot Dobrotitsa (Дочев 2009, 271). This fact raises many questions that will not be discussed here.

Свещения Коран и изпълнява неговите повели, ще бъде удостоено с ангелите“.

Контрамарката с буква: „алиф“ е изписана във форма за самостоятелна или начална позиция в текст. Буквите „джим“ и „хаа“ са изписани във форма за самостоятелна позиция.

Предполагам, че татарските контрамарки имат и „магическо“ значение. В колекцията от ориенталски ръкописи на ИВР РАН

Обр. 3. Контрамарки върху сръбски грошове на цар Стефан IV Урош Душан от Добруджа: 1 – „алиф“; 2 – „джим“.

Fig. 3. Countermarks on Serbian groshes of Tsar Stefan IV Uroš Dušan from Dobrudzha: 1 – alif; 2 – jim.

(Институт восточных рукописей, Санкт Петербург) има интересна поредица от документи, които могат да се свържат с тайното значение на буквите (Резван, 2011, 32 – 37). Всяка буква и буквена комбинация от арабската азбука е надарена с богато символично значение (Rosenthal 1958, 170). Но съществуват и загадки, например в началото сура „Ал-Анкабут“ (29), непосредствено след:

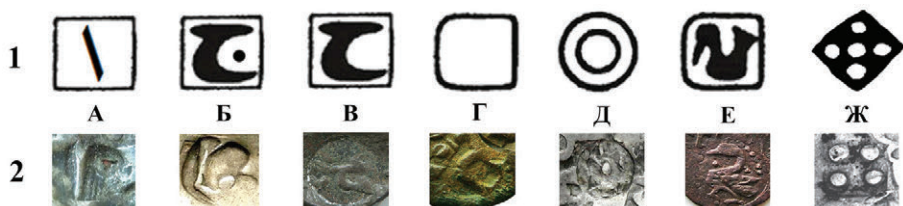
اَلرَّحِيْمِ الرَّحْمٰنِ اَللهِ بِسْمِ
اَلَمْ

„Бисмилляхи-р-рахмаани-р-рахим“ има три букви („алиф“, „лам“, „мин“), чието значение все още е неясно (Loth 1881, 603). Дали става въпрос за отделен „аят“, не може да се каже. Необходимо е задълбочено изследване на надеждни „хадиси“, които могат да спомогнат за постигане на решение.

По мнемотехническата класификация: абджадия (أَبْجَدِيَّة), буквите от контрамарките съответстват на числата: ا = 1 ; ج = 3; ح = 8.

Подобно е положението и с геометричните контрамарки, които представляват „магически знаци“, а „божествената патица“ е един от ключовите герои на тюркската и татарската митология (**обр. 2.2, 4Е**), (Савоста 2013; Сингатуллина 2003; Овчаров 2019). Несъмнено контрамаркирането има и политическо значение, т.е. провежда се политика чрез икономика (Ленин 1921, 264): „*Политика есть концентрированное выражение экономики*“.

Християнството също изгражда система от символи (букви, буквени комбинации и животни), които са носители на дълбоки

Обр. 4.1. Графики на буквени, геометрични и животински контрамарки, поставени върху сръбските грошове от Добруджа: 1А – „алиф“; 1Б – „джим“; 1В – „х-аа“; 1Г – „квадрат“; 1Д – „кръг“; 1Е – „божествена патица“; 1Ж – „пет точки“.

Забележка: 2Б – „джим“ („х-аа“, 60?). 2В – изписването на буква „х-аа“ е във форма за началната буква в текст. Този стил се използва за гравирание на контрамарки от тип „хан Азис“.

Fig. 4.1. Graphics of letter, geometric and animal countermarks on Serbian groshes from Dobrudzha: 1A – alif; 1B – jim; 1B – x-aa; 1Г – square; 1Д – circle; 1Е – divine duck; 1Ж – five dots. **4.2.** Photos of identical countermarking on dirhams and checkers.

Note: 2B – jim (x-aa, 60?). 2B – the spelling of the letter x-aa is in the form of the initial letter in a text. This style has been used for engraving of the type of Khan Azis countermarks.

евангелски и библейски послания, използвани и в изкуството, и в нумизматиката. Например една от най-ранните форми на кръста, почитан от основоположника на монашеството св. Антоний Велики (251 – 356), има формата на буквата „Т“ (тау-кръст). Знакът напомня за преходността на живота и има числен еквивалент. Когато буква „тау“ се пресича с „алфа и омега“, символизира безкрайността на Бога (Библия, Откровение на Йоан 1: 8): „Аз съм Алфа и Омега, начало и край – казва Господ, Който е, Който е бил и Който иде, Вседържителят“.

Наличието на седем различни контрамарки, поставени за кратък период от време върху сръбските и босненските грошове от Добруджа, свидетелства за активни финансови процеси (**обр. 4**).

Например по време на кризи промените в номиналите, т.е. контрамаркирането, стават все по-чести, защото точно по това време администрацията най-много се нуждае от допълнителни средства. Тези практики изглеждат на пръв поглед изненадващи и нямат обяснение на базата на възприетите виждания в балканската нумизматика, но за мюсюлманския свят това явление се смята за нормално. Балканската практика е при кризи монетите да занижават стандарта си. Да се орязват и нарязват, са скъпоструващи операции и впоследствие водят до необходимост от провеждане на парична реформа.

Към днешна дата със сигурност финансовите процеси, настъпили в Добруджа, могат да бъдат разгадани на базата на писмени исторически източници от ателиетата, които са контрамаркирали монетите, но такива не съществуват.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Авдев 2007:** С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007. [Avdev 2007: S. Avdev. Bulgarski srednowekovni moneti. Sofia, 2007].
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009. [Atanasov 2009: G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. Veliko Tarnovo, 2009].
- Дочев 2009:** К. Доcheв. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009. [Dochev 2009: K. Dochev. Katalog na bulgarskite srednowekovni moneti XIII – XIV v. Tipove, varianti, tseni. Veliko Tarnovo, 2009].
- Ленин 1921:** В. Ленин. *Еще раз о профсоюзах, о текущем моменте и об ошибках тт. Троцкого и Бухарина*. 1.4. Политика и экономика. Дialectика и эклектицизм. Москва, 1921. [Lenin 1921: V. Lenin. Eshcho raz o profsoyusah, o tekushch momente i ob oshibkah tt. Trotskogo i Buharina. 1.4. Politika i ekonomika. Dialektika i eklektitsizm. Moskva, 1921].
- Овчаров 2019:** В. Овчаров. Контрамаркираните грошове в монетната циркуляция на Добруджанското деспотство. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 15, 2019, 67 – 80. [V. Ovcharov. Kontamarkiranite groshove v monetnata tsirkulatsiya na Dobrudzhanskoto drspotstvo. – Numismatika, sfragistika i epigrafika 15, Sofia, 2019, 67 – 80].
- Пеевски 2013:** Р. Пеевски. Инфлационните процеси в добруджанското деспотство през XIV в. Европейско културно-историческо наследство. – В: Доклади от студентските конференции в Пловдив 2012 – 2013. Пловдив, 2013, 165 – 171. [Peevski 2013: R. Peevski. Inflatsionnite protsesi v Dobrudzhanskoto despotstvo prez XIV v. Evropejsko kulturno nasledstvo. – V: Dokladi ot studentskite konferentsii v Plovdiv 2012 – 2013. Plovdiv, 2013, 165 – 171].
- Резван 2011:** М. Резван. Коран в системе мусульманских магических практик. Санкт-Петербург, 2011. [Rezvan 2011: M. Rezvan. Koran v sisteme musul' manskih praktik. Sank Peterburg, 2011].
- Савоста 2013:** Р. Савоста. Каталога Медные монеты Золотой Орды, „Западная часть Улуса Джучи“. Луганск, 2013. [Savosta 2013: R. Savosta. Kataloga Mednye monety Zolotoj Ordi „Zapadnaya Ulusa Dzhutchi“. Lugansk, 2013].
- Сингатулина 2003:** А. Сингатулина. Джучидские монеты поволжских городов XIII века. Казань, 2003. [Singatulina 2003: A. Gingatulina. Dzhutchitskie moneti povolzhkih gorodov XIII veka. Kazan', 2003].
- Теофанов 1999:** Ц. Теофанов. Превод на Свещения Коран. София, 1999. [Teofanov 1999: Z. Teofanov. Prevod na svestenya Koran. Sofia, 1999].
- Loth 1881:** O. Loth. Tabari's Korankommentar. – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 35, 1881, Berlin, 588 – 628.
- Rosenthal 1958:** Rosenthal F. The Muqaddimah: An Introduction to History III. New York, 1958.

UNDESCRIBED COUNTERMARKS FROM DOBRUDZHA (14TH CENTURY)

Vladimir OVCHAROV

SUMMARY

The Medieval silver coins from the Dobrudzha lands represent an interesting section of the Second Bulgarian Kingdom numismatics. Undoubtedly, the most interesting are the countermarked Serbian and Bosnian groshes, which rightly provoke productive discussions. In the Bulgarian academic literature, four types of countermarks have been identified, referring to the rulers of Dobrudzha, although missing solid evidence. This article presents three types of countermarks undescribed so far, found on the Serbian groshes of Tsar Stefan IV Uroš Dušan (1346 – 1355). These are countermarks with the Arabic letters: „alif“ (ا), „jim“ (ج) and a geometric one “five dots”. The presence of groshes with several countermarks, as well as the depictions used, do not confirm the thesis of their affiliation to a Dobrudzha ruler. This kind of countermarking has been a work of institutions subordinated to the Tatar administration or to some paradyast - separatist. The presence of seven different countermarks appearing in a short period of time on the Serbian and Bosnian groshes from Dobrudzha testifies to active financial processes. At this stage, the practical identification of the situation that occurred there is difficult to specify. To date, the financial processes can certainly be deciphered on the grounds of written historical sources from the ateliers that countermarked the coins, but they do not exist.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С ТАЛЕРИ НА БЕЛГИЙСКАТА КОНФЕДЕРАЦИЯ, ПРОИЗХОЖДАЩА ОТ БЕЛОГРАДЧИШКО

Владимир ПЕНЧЕВ*

**Национален исторически музей, ул. „Витошко лале“ № 16, София 1618, България;
vl.m.penchev@gmail.com*

ABSTRACT

The main numismatic depot of the National Museum of History in Sofia houses a part of a hoard containing 37 leventhalers and half leventhalers of the Belgian Confederation. It was found in 1982 during agricultural work in the vicinity of the town of Belogradchik. The hoard also contained other types of silver Western European coins. A total of 37 leventhalers and half leventhalers entered the NHM – Sofia and were registered in the main numismatic fund of the museum under inventory Nr. 18669 – 18705.

Concerning the time of the concealment of the find published here from the Belogradchik region, it seems hard to date it precisely, due to the fact that we do not have information about its overall composition. However, it is very possible that this happened somewhere during the long lasting war that Turkey waged with the Habsburg Empire and its allies, in the period of 1683 – 1699. Then the northwestern Bulgarian territory fell into the area of hostilities. On October 13, 1689, Austrian troops captured Vidin, and soon after that Belogradchik and Berkovitsa. Most likely it was then or a little later that the owner of the treasure hid it in the ground.

Keywords: Hoard of thalers; Belgian Confederation; Belogradchik region

В основния нумизматичен фонд на Националния исторически музей – София се съхранява част от колективна находка, съдържаща 37 броя лъовенталери и половин лъовенталери на Белгийската конфедерация. По сведения на лицето, продало монетите на музея, те са били намерени през 1982 г. при земеделски работи в околностите на град Белоградчик. Находката е съдържала и други видове сребърни западноевропейски монети (Юркова 1985, 63). С течение на времето неизвестен брой екземпляри от нейния състав са били раздадени от намервача на близки и познати.

Откупените за НИМ – София екземпляри (общо 37 броя лъовенталери и половин лъовенталери) са заведени в основния нумизматичен фонд на музея под инвентарни №№ 18669 – 18705. Тяхното описание даваме в следния

КАТАЛОГ

Нидерландия – Белгийска конфедерация

Половин лъовенталери (общо 2 броя)

Провинция Холандия, датата не личи – 1 брой

1. *Лице:* . MO. ARG. PRO. CON/ FOE. BELG. HOL. Рицар с шлем с грива и броня, прав, наляво. Главата му е обърната надясно. С лявата си ръка се опира на щит, върху който е изобразен лъв, изправен на задните си крака, наляво.

Опако: . CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. I - - -. Лъв с раззината паст и изплезен език, изправен на задните си крака, наляво.

Сребро. Полуизтрита. Д. 34 мм. Т. 12,93 г (табло XXVIII. 1)

Провинция Западна Фризия, 1629 г. – 1 брой

2. *Лице:* MO. ARG. PRO. CON/ FOE. BELG. WEST F. Изображението е като при лицевата страна на № 1.

Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 1629. Изображението е като при обратната страна на № 1.

Сребро. Полуизтрита. Д. 33 мм. Т. 13,20 г (табло XXVIII. 2)

Лъовенталери (общо 35 броя)

Провинция Холандия – общо 6 броя

С дата 1576 г. – 2 броя

3. *Лице:* MO x NO x ARG x / 15/76 / x ORDIN x HOL. Рицар с шлем с грива и броня, прав, наляво. Главата му е обърната надясно. С лявата си ръка се опира на щит, върху който е изобразен лъв, изправен на задните си крака, наляво.

Опако: CONFIDENS x DNO x NON x MOVETVR x. Лъв с раззината паст и изплезен език, изправен на задните си крака, наляво.

Сребро. Полуизтрита. Д. 40 мм. Т. 26,25 г (табло XXVIII. 3)

4. *Лице:* Частично запазеният надпис и изображението са като при лицевата страна на № 3.

Опако: Частично запазеният надпис и изображението са като при обратната страна на № 3.

Сребро. Полуизтрита. Д. 40 мм. Т. 26,65 г (табло XXVIII. 4)

С дата 1600 г. – 1 брой

5. *Лице:* MO . ARG . PRO . CON/FOE . BELG . HOL. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: CONFIDENS . DNO . NON . MOVETVR . 1600. Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Д. 39 мм. Т. 26,38 г (табло XXVIII. 5)

С дата 16-1 г. – 1 брой

6. Като при № 5, но датата е 16-1 г.

Сребро. Д. 39 мм. Т. 27,21 г (табло XXIX. 6)

С дата 1662 г. – 2 броя

7. Като при № 5, но датата е 1662 г.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 26,33 г (табло XXIX. 7)

8. Като при № 5, но датата е 1662 г.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,99 г (табло XXIX. 8)

Провинциите Гелдерн и Холандия, 1597 г. – 1 брой

9. Лице: MO . NO . ORDI . / 15/97 . GEL . VA . HOL. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: CONFIDENS . DNO . NON . MOVETVR. Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Полуизтрита. Д. 40 мм. Т. 26,61 г (**табло XXIX. 9**)

Провинциите Утрехт и Холандия, 1598 г. – 1 брой

10. Лице: + MO + NO + ORDI/ 15/ 98 / TRAI + VA + HOL. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: CONFIDENS + DNO + NON + MOVETVR + . Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Полуизтрита. Д. 40 мм. Т. 26,54 г (**табло XXIX. 10**)

Провинция Гелдерн – общо 6 броя

С дата 1616 г. – 1 брой

11. Лице: . MO . ARG . PRO . CO/NF . BEL . GEL. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: . CONFIDENS . DNO . NON . MOVETVR . 1616. Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,52 г (**табло XXX. 11**)

С дата 1639 г. – 1 брой

12. Като при № 11, но годината е 1639.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,49 г (**табло XXX. 12**)

С дата 1640 г. – 1 брой

13. Като при № 11, но годината е 1640.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,78 г (**табло XXX. 13**)

С дата 1641 г. – 1 брой

14. Като при № 11, но годината е 1641.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,77 г (**табло XXX. 14**)

С дата 1648 г. – 1 брой

15. Като при № 11, но годината е 1648.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,90 г (**табло XXX. 15**)

С дата 16 - - г. – 1 брой

16. Като при № 11, но годината е 16 - -.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,75 г (**табло XXXI. 16**)

Провинция Утрехт – общо 10 броя

Датата не личи – 2 броя

17. Лице: MO. ARG. PRO. CON/FOE. BELG. TRA. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: CONFIDENS + DNO + NON + MOVETVR - - -. Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Полуизтрита. Д. 40 мм. Т. 24,82 г (**табло XXXI. 17**)

18. Като при № 17. Годината е 16 - -.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 27,06 г (**табло XXXI. 18**)

С дата 1614 г. – 1 брой

19. Като при № 17, но годината е 1614.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,83 г (**табло XXXI. 19**)

С дата 1616 г. – 1 брой

20. Като при № 17, но годината е 1616.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,83 г (**табло XXXI. 20**)

С дата 1617 г. – 2 броя

21. Като при № 17, но годината е 1617.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,49 г (**табло XXXII. 21**)

22. Като при № 17, но годината е 1617.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 26,82 г (**табло XXXII. 22**)

С дата 1636 г. – 1 брой

23. Като при № 17, но годината е 1636.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,84 г (**табло XXXII. 23**)

С дата 1640 г. – 1 брой

24. Като при № 17, но годината е 1640.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 26,86 г (**табло XXXII. 24**)

С дата 1643 г. – 1 брой

25. Като при № 17, но годината е 1643.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 26,73 г (**табло XXXII. 25**)

С дата 1644 г. – 1 брой

26. Като при № 17, но годината е 1644.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 25,98 г (**табло XXXIII. 26**)

Провинция Фризия, без дата (началото на XVII в.) – 1 брой

27. **Лице:** . MO. AR. PR. CON. FOE. BEL. FR. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: . CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Полуизтрита. Д. 40 мм. Т. 26,86 г (**табло XXXIII. 27**)

Провинция Западна Фризия – общо 8 броя

С дата 1617 г. – 1 брой

28. **Лице:** MO . ARG. PRO. CON/FOE. BELG. WEST. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 1617. Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 27,00 г (**табло XXXIII. 28**)

С дата 1637 г. – 1 брой

29. Като при № 28, но годината е 1637.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,53 г (**табло XXXIII. 29**)

С дата 1638 г. – 1 брой

30. Като при № 28, но годината е 1638.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 26,96 г (**табло XXXIII. 30**)

С дата 1639 г. – 1 брой

31. Като при № 28, но годината е 1639.

Сребро. Д. 40 мм. Т. 27,00 г (**табло 31**)

С дата 1640 г. – 2 броя

32. Като при № 28, но годината е 1640.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 26,51 г (**табло XXXIV. 32**)

33. Като при № 28, но годината е 1640.

Сребро. Д. 42 мм. Т. 26,90 г (**табло XXXIV. 33**)

С дата 1662 г. – 1 брой

34. Като при № 28, но годината е 1662.

Сребро. Д. 42 мм. Т. 27,04 г (**табло XXXIV. 34**)

Датата не личи – 1 брой

35. Като при № 28, но годината е --- 4.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 26,98 г (**табло XXXIV. 35**)

Град Кампен – общо 2 броя

С дата 1648 г. – 1 брой

36. **Лице:** . MO. AR. CIVI. IMP. / BELG . CAMPEN. Изображението е като при лицевата страна на № 3.

Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 16/48. Изображението е като при обратната страна на № 3.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 25,84 г (**табло XXXV. 36**)

С дата 1667 г. – 1 брой

37. Като при № 36, но годината е 1667.

Сребро. Д. 41 мм. Т. 26,82 г (**табло XXXV. 37**)

През последните две десетилетия на XVI в. на пазарите в Османската империя започнали да проникват и да придобиват все по-голяма популярност льовенталерите на Белгийската конфедерация. Това свое название (Leeuwendaalder), означаващо „лъвски талер“, тези монети са получили поради изображението на изправен лъв върху едната им страна. На льовенталерите е било съдено да станат най-разпространените талерови монети в Османската империя през следващите около век и половина.

Белгийската конфедерация представлявала федеративна държава, в която се били обединили наскоро освободилите се от испанско владичество и извоювали своята независимост седем северни нидерландски провинции (Холандия, Зееландия, Фризия, Гелдерн, Утрехт, Гронинген и Оверейсел). Това обединение станало през седемдесетте години на XVI в.

Сеченето на льовенталерите започва от 1575 г., най-рано в най-голямата от седемте провинции – Холандия (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 130).

Дотогава в паричното обращение в нидерландските територии доминирали два вида талери. Първите били талерите, сечени по стандарта на тези на австрийските владетели от Хабсбургската династия, които от 1566 г. насетне получили названието „имперски талери“ (Reichstaler). В Нидерландия талерите от този вид били наричани „риксдолари“ (Rix-dollar). Тези монети са били с теоретично тегло от 29,23 грама, от които 25,98 грама чисто сребро (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 163 – 164), т.е. чистотата на сребърната им сплав била 89%.

Вторият вид талери, които били много добре познати в Нидерландия, били испанските сребърни монети с номинална стойност от осем реала, чисто испанско название е Real de a ocho. Най-популярните им названия в Европа и Леванта били „испански реал“, „песо“ и „пиастър“. „Испанските реали“ били с теоретично тегло от 27,46 грама, от които 25,54 грама чисто сребро, т.е. чистотата на сребърната им сплав била 93%.

Както вече споменахме по-горе, от 1575 г. насетне в Белгийската конфедерация (най-напред в Холандия) започнало производството на нов вид талерови монети – льовенталерите. Те били с теоретично тегло от 27,65 грама, от които чисто сребро 20,74 грама (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 130). Следователно чистотата на сребърната им сплав била 75%. При някои от ранните емисии на провинциите Гелдерн и Утрехт (№№ 9 – 10 в каталога) изрично е посочено, че техните льовенталери са отсечени със същата стойност като тази

на лъовенталерите на провинция Холандия. Надписите върху лицевите им страни гласят: „Нова монета на съсловията на Гелдерн (или Утрехт) [според] стойността [на лъовенталерите на] Холандия“.

Всъщност лъовенталерите били един вид инфлационни монети, тъй като първоначално те били пуснати в обращение с принудително завишена официална стойност, равняваща се на стойността на пълноценните талери. Причината за тази драстична мярка от страна на финансовите власти в Белгийската конфедерация (по-специално в Холандия) била големият недостиг на финансови средства за военните разходи на воюващата с Испания за отстояване на своята независимост новосъздадена конфедеративна държава (Taħa, Pol, van der Kooij 2006, 22). Тази ситуация бързо започнала да оказва негативно влияние върху стабилността на нейната парична система. Затова още в 1579 г., когато финансовото положение на въстаналите провинции започнало да се подобрява, принудителната официална стойност на лъовенталерите била отменена. Въпреки това тяхната популярност сред населението на Белгийската конфедерация била слаба и то избягвало употребата им. В монетните съкровища от Нидерландия, укрити след 1620 г., не се срещат никакви лъовенталери (Taħa, Pol, van der Kooij 2006, 23). Очевидно е, че този монетен вид не е участвал повече в тамошната циркуляционна среда. Обаче провинциалните монетарници на Белгийската конфедерация продължавали да го произвеждат в големи количества през цялото следващо столетие (до 1713 г.). Несъмнено това е ставало, за да се облагодетелства нидерландската търговия в Леванта.

Работата се състояла в това, че голяма част от обществото в Османската империя (най-вече селяните – както християни, така и мохамедани) дълго време (поне до края на XVI в.) не била много наясно с различията между отделните видове талери. Това изрично е посочено в наблюденията на един европейски пътешественик, отразяващи пътуването му в Леванта през 1596 г. (Hasluck 1921, 77). Той казва, че „*венецианските сребърни дукати, всички видове германски и нидерландски талери и испанските реали*“ циркулирали в Леванта на една и съща стойност. Въпросното обстоятелство обяснява защо лъовенталерите толкова бързо станали предпочитани от нидерландските и другите западноевропейски търговци за търговията им с Леванта. Веднъж донесени от тях там, те лесно били похарчвани за закупуване най-вече на евтините местни селскостопански суровини, като били пресмятани на същата стойност, по която били пресмятани и по-скъпите райхсталери и испански реали. Така, използвайки лъовенталерите, въпросните търговци реализирали значителни допълнителни печалби.

Разбира се, османските финансови власти били напълно наясно

с факта, че различните видове западни талери би следвало да имат различни стойности, изразени в основната домашна монета – аспрата (акчето). Това личи от многобройните запазени техни официални документи с различен характер. С течение на годините и пазарните курсове в различните региони на Османската империя ситуирали лъовенталерите на тяхното реално място сред курсовете на останалите сребърни и златни европейски монети. А както показват различните писмени извори и съставите на проучените монетни съкровища от епохата, местното население (християни и мохамедани) добре опознало тези многобройни и красиви талерови монети и започнало да ги използва охотно, както и да ги трезорира.

На Балканите българското население наричало лъовенталерите „левове“, а турското – „арслан гуруши“ (Герасимов 1963, 326). В османски документи от XVII – XVIII в. лъовенталерите са назовавани и „еседи гуруши“. Това например личи съвсем ясно от една султанска разпореда от 1721 г., адресирана до управителя на град София, отнасяща се до курсовете на различните монети, циркулиращи в Османската империя (Ихчиев 1911, 206). В нея се споменава и за „монетата еседи или арслани груш“.

През периода, обхващащ последното десетилетие на XVI в. и първата половина на XVII в., официалната стойност в Османската империя на имперските талери и на испанските реалите е била по около 80 аспри, а на лъовенталерите по около 60 аспри (Ихчиев 1911, 151).

Особено голяма станала популярността на лъовенталерите в Леванта (включително и в българските земи) през втората половина на XVII в. През 1656 г. имперският талер е с официална стойност от 90 аспри, а лъовенталерът – от 80 аспри (Винавер 1970, 153). През 1670 г. талеровите монети, които доминирали в циркуляционната среда в османската столица Цариград, били холандските арслани (лъовенталерите) и испанските пиастри (реалите). Там реалите били с около 10% по-скъпи от лъовенталерите, които циркулирали със стойност от около 90 – 100 аспри (Винавер 1970, 160). През следващите години пазарната стойност на лъовенталерите в балканските земи, изразена в аспри, непрекъснато нараствала: 1673 г. – 120 аспри за един лъовенталер; 1679 – 175 аспри; 1681 г. – 180 аспри; 1685 г. – 190 аспри (Винавер 1970, 162). В края на XVII в. в Цариград левът (леонът, лъовенталерът) бил и сметководна парична единица. Например „една кесия грошове“ се пресмятала като равностойна на 500 леона, а един златен венециански цехин – като равностоеен на 2,5 леона (Винавер 1970, 264).

След края на продължителната война, която Турция водила срещу Хабсбургската империя, Полша, Венеция и Русия през периода 1683 – 1699 г., стойността на лъовенталерите (изразена в

аспри) се понижила до известна степен. През първото десетилетие на XVIII в. официалният им курс варираше между 90 – 120 аспри (Винавер 1970, 265). През следващите години този курс постепенно, но неизменно се повишавал. През 1711 г. той бил 44 пари (132 аспри) за брой (Винавер 1970, 267), а със султанска заповед от 1721 г. бил определен на 144 акчета (аспри) = 48 пари за един „еседи“ или „арслани“ груш (т.е. лъовенталер) (Ихчиев 1911, 206). През 1733 г. пазарният курс на лъовенталерите бил вече по около 150 – 153 аспри за брой (Винавер 1970, 270).

Към средата на XVIII в. лъовенталерите вече все по-слабо се споменават сред западните монети, участващи в паричното обращение в Леванта. Постепенно те изчезват от състава на циркуляционната среда в Османската империя, където през втората половина на XVIII в. сред западните сребърни монети определено започнали да доминират хабсбургските талери (най-вече левантийските талери на Мария Терезия) и новите испански пиастри, т. нар. „колонати“ (на турски „диреклии“) (Винавер 1970, 269).

За голямата популярност, която са имали лъовенталерите (т.е. лъовенталерите) между българите, свидетелства едно интересно сведение на пътешественика Джовани Беноля, преминал през нашите земи през 1682 – 1683 г. Той пише следното: *„В понеделник [9 март 1682 г.] щяхме да тръгнем рано [от Белград за София], ако не беше възникнало разногласие при плащането на парите на каруцарите, българи по народност. Те упорстваха на това, което искаха и ни накараха да губим дълго време да търсим [при сарафите] други монети, а именно холандски лъвчета [т.е. лъовенталери], золоте или паран [т.е. османски монети от по една и повече пари]“* (Чужди пътеписи 1986, 174 – 175).

Що се отнася до времето на укриване на публикуваната тук находка от Белоградчишко, то поради обстоятелството, че не разполагаме с информация за цялостния ѝ състав, сме затруднени при неговото точно определяне. Все пак много е възможно това да е станало някъде по време на продължителната война, която Турция водела с Хабсбургската империя и нейните съюзници в периода 1683 – 1699 г. Тогава и северозападните български земи попаднали в района на военните действия. На 13 октомври 1689 г. австрийските войски превзели Видин, а скоро след това и Белоградчик, и Берковица (История на България 1983, 229). Най-вероятно именно тогава или малко по-късно собственикът на съкровището го е укривал в земята. Много е възможно наскоро след това, в онези смутни и опасни времена той да е загинал или да е бил отвлечен в плен, от който не се е завърнал. Така тази колективна монетна находка, която несъмнено е била съставена главно от лъовенталери, е останала в земята до случайното ѝ откриване в наше време.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Винавер 1970:** В. Винавер. Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI – XVIII век). Београд, 1970. [Vinaver 1970: V. Vinaver. Pregled istorije novtsa u jugoslovenskim zemljama (XVI – XVII vek). Beograd, 1970].
- Герасимов 1963:** Т. Герасимов. Народни назвања на монети. – Известия на Етнографскиот институт и музеј VI, 1963, 319 – 331. [T. Gerasimov. Narodni nazvania na moneti. – Izvestiya na Etnografskiya institut i muzej VI, 1963, 319 – 331].
- История на България 1983:** История на България, т. 4. София, 1983. [Istoriya na Bulgaria, v. 4. Sofia, 1983].
- Ихчиев 1911:** Д. Ихчиев. Материали за монетното дело в Турция. – Известия на Историческото дружество в София, кн. III, 1911, 75 – 207. [Ichtshiev 1911: D. Ichtshiev. Materiali za monetното delo v Turcia – Izvestia na istoricheskoto družestvo v Sofia, kn. III, 1911, 75 – 207].
- Фенглер, Гироу, Унгер 1982:** Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. Словарь нумизмата. Москва, 1982. [Fengler, Girou, Unger 1982: H. Fengler, G. Girou, V. Unger. Slovar' numismata. Moskva, 1982].
- Чужди пътеписи 1986:** Чужди пътеписи за Балканите, т. 6. Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XVII – XVIII в.). София, 1986. [Chuzhdi patepisi 1986: Chuzhdi patepisi za Balkanite (XVII – XVIII v.). Sofia, 1986].
- Юркова 1985:** Й. Юркова. Монетните находки, открити в България. – Археология 1985, 2, 58 – 64. [Yurukova 1985: Y. Yurukova. Monetnite nahodki, otkriti v Bulgaria. – Arheologia 1985, 2, 58 – 64].
- Hasluck 1921:** E. Hasluck. The Levantine Coinage. Numismatic Chronicle 5, 1921, 39 – 91.
- Taha, Pol, van der Kooij 2006:** H. Taha, A. Pol, G. van der Kooij. A Hoard of Silver Coins at Qabatiya, Palestine. Ramallah, 2006.

HOARD OF THALERS OF THE BELGIAN CONFEDERATION COMING FROM BELOGRADCHIK REGION

Vladimir PENCHEV

SUMMARY

The main numismatic depot of the National Museum of History in Sofia houses a part of a hoard containing 37 leventhalers and half leventhalers of the Belgian Confederation. It was found in 1982 during agricultural work in the vicinity of the town of Belogradchik. The hoard also contained other types of silver Western European coins that were not preserved (Юркова 1985, 63). A total of 37 leventhalers and half leventhalers entered the NHM – Sofia and were registered in the main numismatic depot of the museum under inventory Nr. 18669 – 18705.

During the last two decades of the 16th century, the leventhalers began to penetrate the markets of the Ottoman Empire gaining more and more popularity. The name (Leeuwendaalder), meaning „lion's thaler“, the coins got because of the image of an upright lion on one side. Over the next century and a half, the leventhalers were destined to become the most common thaler coins in the Ottoman Empire. As shown by various written sources and the compositions of the studied coin hoards of the era, the local population (Christians and Muslims) was well acquainted with these numerous and beautiful thaler coins and used them willingly in money circulation, as well as deposited them.

On the Balkans, the Bulgarian population called the leventhalers „levs“ and the Turks „arslan guruşi“ (Герасимов 1963, 326). In Ottoman documents from the 17th – 18th c., the leventhalers were also called „esdi guruşi“. This, for example, is quite clear from a sultan's decree of 1721, addressed to the governor of the city of Sofia, concerning the exchange rates of the various coins circulating in the Ottoman Empire (Ихчиев 1911, 206). It also mentions the „esdi or arslan guruş“ coin.

During the period covering the last decade of the 16th and the first half of the 17th century, the official value of the imperial thalers and of the Spanish reales in the Ottoman Empire was about 80 asprae, and of the leventhalers about 60 asprae (Ихчиев 1911, 151).

The popularity of the leventhalers in the Levant (including in the Bulgarian lands) became especially great in the second half of the 17th century. In 1656, the imperial thaler had an official value of 90 asprae, and the leventhalers of 80 asprae (Винавер 1970, 153). In 1670, the thaler coins that dominated the circulation in the Ottoman capital of Istanbul were the Dutch arslans (leventhalers) and the Spanish piastres (reales). There, the reales were about 10% more expensive than leventhalers, which circulated with a value of about 90 – 100 asprae (Винавер 1970, 160). In the following years, the market value of the leventhalers in the Balkan lands, expressed in asprae, increased steadily: 1673 – 120 asprae for one leventhaler; 1679 – 175 asprae; 1681 – 180 asprae; 1685 – 190 asprae (Винавер 1970, 162). At the end of the 17th c., in Istanbul, the lev (the leon, the leventhaler) became also an accounting currency. For example, „one purse of groshes“ was counted as equivalent to 500 leoni, and one gold Venetian guild as equivalent to 2.5 leoni (Винавер 1970, 264).

After the end of the protracted war that Turkey waged against the Habsburg Empire, Poland, Venice, and Russia between 1683 and 1699, the value of the leventhalers (expressed in asprae) declined somewhat. In the first decade of the 18th c., their official course varied between 90 and 120 asprae (Винавер 1970, 265); however, in the following years, this rate gradually but steadily increased. In 1711 it was 44 *pari* (132 asprae) per piece (Винавер 1970, 267), and by sultan's order of 1721, it was set at 144 акçe (asprae) = 48 money, for one esdi or arslan guruşi (i.e. leventhaler) (Ихчиев 1911, 206). In 1733, the market rate of the leventhalers was already about 150 – 153 asprae per piece (Винавер 1970, 270).

By the mid 18th century, the leventhalers were less and less mentioned among the Western coins involved in money circulation in the Levant. Gradually, they disappeared from the circulation in the Ottoman Empire, where in the second half of the 18th century, among the western silver coins, the Habsburg thalers (especially the Levantine thalers of Maria Theresa) and the new Spanish piastres, the so called „Colonates“ (in Turkish „direklii“) dominated (Винавер 1970, 269).

The great popularity of the levs (i.e. the leventhalers) among the Bulgarians is evidenced by an interesting note of the traveler Giovanni Benolla, who passed through our lands in 1682 – 1683. He writes as follows: On Monday [March 9,

1682] we would have left early [from Belgrade to Sofia], if there had been no disagreement in the payment of the money to the carters, Bulgarians by nationality. They persisted in what they wanted and made us waste a long time looking for other coins [at the moneychangers], namely Dutch levs [i.e. leventhalers], zolote or paran [i.e. Ottoman coins of one or more pari] (Чужди пътеписи 1986, 174 – 175).

As for the time of the concealment of the hoard from the Belogradchik region published here, due to the fact that we do not have information about its entire composition, we are difficult to determine it precisely. However, it is very possible that this happened somewhere during the long war that Turkey waged with the Habsburg Empire and its allies, in the period 1683 – 1699. Then the north-western Bulgarian territories fell also into the area of hostilities. On October 13, 1689, the Austrian troops captured Vidin, and soon afterwards Belogradchik and Berkovitsa (История на България 1983, 229). Most likely it was then or a bit later that the owner of the deposit hid it in the ground. It is very possible that soon after, in those troubled and dangerous times, he perished or was abducted into captivity from which he did not return. Thus, this coin hoard, which was undoubtedly composed mainly of leventhalers, remained in the ground until its accidental discovery in our days.

ЩО ЗА МОНЕТИ СА БИЛИ „ПАЗВАНТЧЕТАТА“

Владимир ПЕНЧЕВ*

**Национален исторически музей, ул. „Витошко лале“ № 16, София 1618, България;
vl.m.penchev@gmail.com*

ABSTRACT

The work presented examines the question of whether the Vidin Pasha Osman Pazvantoglu minted his own coins. Osman Pazvantoglu actually reigned, as an independent ruler, the northwestern Bulgarian lands in the last years of the 18th – the early 19th century. From 1794, when he conquered the city of Vidin, until his death in 1807, he had practically seceded from the supremacy of the central government in the Capital of Istanbul, and pursued his own, completely independent policy. One of the manifestations of this independence was the orders he made in some foreign mints for the delivery of significant quantities of coins, from some of the issues produced in them, to have them at his disposal. There are written sources from the late 18th – early 19th c., which, although indirectly, testify to such coin deliveries ordered by Osman Pazvantoglu. Most likely, some quantities of thalers of the Republic of Ragusa (Dubrovnik), of the „libertina“ type, minted in the Dubrovnik Mint, as well as 12-Kreuzer Austrian coins, dated 1795, minted in the Hungarian town of Kremnitz, were delivered to the Vidin Pasha. In both cases, coins made of low-grade silver alloys were delivered, but their issuers determined that they should participate in circulation as full-fledged silver coins. Apparently, it was more profitable for Pazvantoglu to order deliveries of such defective coins, which he would later, by virtue of his autocratic rule, force into circulation in the territories under his control as full-fledged. We cannot tell whether the supplies in question were direct or acted through intermediaries. The Bulgarians from Northwestern Bulgaria, however, definitely associated the appearance of these base coins with the personality of the well-known Vidin Pasha and therefore gave them the somewhat ironic name „pazvantcheta“.

Keywords: Pazvantcheta; Northwestern Bulgaria; late 18th – early 19th century

Почти всички български нумизмати – както музейни работници, така и колекционери, са чували за монети със странното название „пазвантчета“. Това, което са чували, се ограничава в общи линии до мълвата, че видинският паша Осман Пазвантоглу, управлявал реално като самостоятелен владетел северозападните български

земи в последните години на XVIII – началните години на XIX в., е сякъл свои собствени монети. Българското народностно название на тези монети било „пазвантчета“.

Личността на Осман Пазвантоглу е добре позната на българската историческа наука и поради това няма да се занимаваме със събитията от авантюристичния му живот, оставили дълбок отпечатък върху съдбата на българския Северозапад. Ще отбележим само, че той действително се е отцепил от върховенството на султанската власт в Цариград и от 1794 г., когато е завладял град Видин и го е обявил за своя резиденция, до смъртта си в 1807 г. е управлявал абсолютно самостоятелно северозападните български земи (История 1985, 166 – 168).

През втората половина на XIX в. все още много хора в България били чували за въпросните монети, но вече не се помнело какви конкретно са били те. В първия речник на българския език, изготвен от Найден Геров, е дадено следното определение: *„Пазвѣнчѣа – малка медна пара, сечена от Видинския независим паша Пазвантоглу в началото на тоя век“* (Геров 1901, 5).

През 1876 г. излиза първото издание на написаната от К. Иречек „История на българите“. Там е отделен един ред на интересувания ни въпрос. Той гласи *„[Пазвантоглу] сякъл монети, както се предполага, при австрийските монетарници“* (Иречек 1978, 531). Вероятно Иречек е разполагал с повече информация по тази тема, но за съжаление не я е приложил.

Известен е един дипломатически документ, датиращ от 1797 г., в който се говори за монети, които уж били сечени от Осман Пазвантоглу. Това е доклад на първия секретар на френското посолство и временно изпълняващ длъжността посланик на Френската република в Османската империя Кара Сен Сир, изпратен до външния министър Талейран. В този доклад, наред с друга актуална информация от Турция, Сен Сир съобщава и следното: *„Той [т.е. Осман Пазвантоглу] вече сече монети, имащи от едната си страна надпис „Има само един Бог“, а от другата – „Свобода“. Смятам, че те циркулират дори и в самата столица [т.е. в Цариград]“* (Попов 1908, 134 – 135).

Анализът на интересувашата ни информация от този документ води до някои интересни и малко неочаквани изводи. На първо място е ясно, че френският посланик не е виждал лично въпросните монети, а прави тяхното описание според думите на някакви свои информатори. Защото монети с надписи „Има само един Бог“ и „Свобода“ на какъвто и да е език, които да са циркулирали в пределите на Османската империя, просто не съществуват. На второ място важна е информацията, че *„те циркулират дори и в самата столица [т.е. в Цариград]“*, която свидетелства за това,

че официалните османски власти не са се противопоставяли на тяхното участие в паричното обращение в империята. Нещо, което би било абсолютно недопустимо за монети, издавани от името на един отцепник, воюващ с централната власт.

Всъщност информацията в доклада на Сен Сир, макар и твърде изкривена, ни дава възможност да предположим с твърде голяма доза на вероятност за какви монети става дума. В началото на деветдесетте години на XVIII в. Република Рагуза (Дубровник) започнала да издава един вид талери от нископробно сребро, т.нар. „либертини“. При тях върху лицевата страна е представено бюстово изображение на жена с диадема, персонификация на републиката. Върху обратната им страна има коронован щит, върху който е изписана думата LIBERTAS, откъдето идва и названието им (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 133). Важно е да се отбележи, че около този щит има околоръстен надпис на латински език, гласящ: DVCE DEO / FIDE ET IVSTITIA (**табло XXXV. 1**). Бюстовото изображение на жената върху лицевата страна определено наподобява това на императрица Мария Терезия, представено при някои емисии от нейните талери. Очевидно финансовите власти на Дубровник са се опитвали да прокарат тези талери в Леванта със стойност, подобна на тази на терезианските талери. Чистотата на сребърната сплав обаче, от която те били изработвани, е твърде ниска (50 – 60%) в сравнение с тази на талерите на Мария Терезия, която е 90%. Освен това известни са и екземпляри от „либертините“, които са с медни ядра и са били само повърхностно посребрени (Кръстев 2016, 156 – 157, №№ 21 – 22).

Според нас осведомителите на френския посланик, които най-вероятно са били от средите на цариградските гърци и съвсем обяснимо не са знаели латински език, виждайки думата „Бог“ (DEO) в надписа върху opakoto, френолно са превели цялата фраза с добре познатия им израз „Има само един Бог“. А значението на думата LIBERTAS, изписана върху щита, през ония наситени с революционни идеи години е било много добре познато дори и в Леванта.

Най-вероятно през 1797 г. или малко преди това Осман Пазвантоглу си е доставил от Дубровник – директно или чрез посредници, значителни количества талери от вида „либертина“. Добре известна е практиката през XVIII в., кореняща се в предходните столетия, та чак и в Средновековието, монетарниците в Европа да произвеждат определени количества от издаваните от тях монети по индивидуални поръчки на клиенти, някои от тях частни лица, дори и чужденци. Разбира се, срещу съответното заплащане, регламентирано по законов път от държавата, на чиято територия са функционирали въпросните монетарници.

Не е трудно да се разбере каква е била изгодата на Пазвантоглу да прибегне до една такава финансова операция. Набавяйки си от дубровнишката монетарница значителни количества евтини „либертини“ (може би дори на цена „на едро“), той ги е използвал в контролираните от него територии, в които е бил пълновластен господар, като пълноценни австрийски талери от вида на т. нар. „левантийски талери“ с образа на Мария Терезия. Използвал ги е при своите „държавни“ разходи, свързани най-вече с издръжката на многобройните въоръжени отряди, които са били под негово командване. Веднъж попаднали в циркулационната среда в северозападните български земи, „либертините“ са се „наместили“ с реалните си курсове, които са били значително по-ниски от тези на левантийските талери, в паричното обращение по пазарите в Балканския полуостров. Финансовите власти в столицата Цариград не са препятствали тяхната циркулация в пределите на империята, тъй като по стара традиция те са толерирали употребата на всякакви западни сребърни и златни монети в паричното обращение в пределите на своята държава. А пък и самите „либертини“ по своето оформление не са имали нищо общо с личността на отцепника Осман Пазвантоглу. Освен това несъмнено „либертини“ са попадали в балканските територии на Османската империя и по други пътища, не само откъм Видин, най-вече като директен внос от Дубровник в Цариград и в други големи турски градове. Сред населението обаче се понесла мълвата, че това са монети, сечени от Осман Пазвантоглу, като тя е достигнала и до френския посланик в Цариград, който я е препратил чрез свой доклад на правителството си в Париж.

В края на XIX в. известният български етнограф и краевед Димитър Маринов (1846 – 1940), който е родом от град Лом, прави опити, базирайки се на собствените си детски спомени и разпитвайки някои по-възрастни хора, да изясни въпроса за пазвантчетата. През 1896 г. той пише следното: *„пазвѣнче – монета, която я ковал видинският независим паша Пазвантоглу и има стойност от 30 пафи. Носи леточисленіе 1803 и е от бакър, а отгоре има тънък слой калай. Такъво едно зърно намерих у Тодораки Димитракиев във Вратца. Подписът на пазванчето е латински. Днес тая монета е съвсем изгубена“* (Маринов 1896, 260). Не е трудно да се разбере за кои монети говори тук Д. Маринов. Това са доста разпространените в България билонови австрийски монети с номинална стойност от 7 кройцера и с дата на емисията 1802 г. Очевидно Д. Маринов е запомнил погрешно датата на видения от него в сбирката на Т. Димитракиев екземпляр като 1803 г. Тези монети действително са сечени от мед и след това са били само повърхностно посребрени (**табло XXXV. 2**). Трябва да се има предвид, че стойността им, изразена в османски

парични знаци – 30 пари, е за периода след монетната реформа, извършена от султан Абдул Меджид в 1844 г., а не за времето на управлението на Осман Пазвантоглу.

По-късно в своята „История на града Лом и Ломска околия“, завършена в 1908 г., Д. Маринов се спира по-обстойно на въпроса за пазвантчетата: *„Той [Осман Пазвантоглу] е надминал всичките съвременни независими отцепници наши и в друго отношение. Той е секъл и свои пари, известни в целия тоя край под името „пазвантчета“. Тия пазвантчета са сечени в Австрия и много приличат на австрийските тогавашни монети от 30 крайцери. Те били бакърени. Имали стойност един грош. Австрийските 30-крайцерови монети, наречени още в тоя край „маджарчета“, са имали стойност 30 пари, или както ги наричат тук една „зола“. Тия пазвантчета вървели в цяла Западна България и макар обезценени от султан Меджид, те пак вървяха и тях дочека и пишущият тия редове до 1860 г., понеже вървяха заедно с маджарчетата. Помня ги много тъмно; знаей, че имаха венец наоколо, а в средата някакъв надпис с латински букви. По покоснящите и накитите женски ги имаше много, но всички ги събраха пръстенярите от Янево (Прищенско). В с. Старопатица, Кулско, един старец в 1884 г. ми показа една монета с името пазвантче, но то беше обикновено маджарче. В 1890 г. в сбирката на ревностния колектор на старини Тодораки Димитракиев, син на прочутия Димитраки х. Тошев във Враца, аз видех също такава монета, която Тодораки ми наименува пазвантче, но и то беше маджарче. Тодораки ме уверяваше, че това било истинско пазвантче. Ако се вярва на Тодораки, тогава ще се дойде до заключение, че такава е била наистина монетата пазвантче, която се казвала и маджарче. Споменах и по-горе, че запомнената от мене монета пазвантче беше прилична на маджарчето, само че маджарчето нямаше венец и струваше зола, т.е. 30 пари, а пазвантчето имаше венец и струваше 40 пари, т.е. грош, което се наричаше не зола, а грошле (от покоснящите на момите и булките аз приобретих такива золи и грошлета, т.е. маджарчета и пазвантчета, за Етнографическия музей, дето се съхраняват)“ (Маринов 2013, 403 – 404).*

От приведения по-горе обширен цитат от съчинението на Д. Маринов, както и от предишния по-кратък цитат от същия автор се разбира преди всичко, че той помни пазвантчетата „много тъмно“, т.е. не е наясно точно за какви монети става дума. Все пак могат да се извлекат някои основни „опорни точки“, в които той като че ли е сигурен:

1. Те са бакърени монети. На това не противоречи обстоятелството, че може да са медни, но повърхностно посребрени монети. С течение на времето, в процеса на участието им в паричното обращение, този лек повърхностен слой сребро бързо се износвал и монетите на практика са изглеждали наистина медни, червени на цвят.

2. Те са били сечени в Австрия, т.е. в някоя от монетарниците на тогавашната Австрийска империя.

3. Много приличали на тогавашни австрийски монети. Тоест пазвантчетата по своето оформление всъщност са били австрийски имперски монети, което е напълно естествено, като се има предвид обстоятелството, че са били изработвани в официална монетарница на Австрийската империя.

Неяснотите и объркванията в изложението на Д. Маринов се дължат не само на обстоятелството, че той смътно си спомня монетите, които е виждал през своето детство и за които е чувал тогава, че са били наричани пазвантчета. Той не познава и различните номинали и емисии на сребърните, билоновите и медните монети на Австрийската империя, които са били масово разпространени в циркулационната среда в северозападните български земи, пък и в останалите територии на Балканския полуостров през втората половина на XVIII – началото на XIX в. Казва, че пазвантчетата „много приличат на австрийските тогавашни монети от 30 крайцера“. Тоест подразбира се, че пазвантчетата са австрийски медни монети от 30 кройцера. Същевременно казва, че „австрийските 30-крайцерови монети“ са били „наричани в този край маджарчета“. Разликата между пазвантчета и маджарчета била в това, че при първите имало изобразен венец, а при вторите нямало. Освен това пазвантчетата имали покупателна стойност, равна на 1 грош (40 пари), а маджарчетата – на 1 золта (30 пари). Пак ще припомним, че тези стойности (от 40 и от 30 пари) са за периода след монетната реформа на султан Абдул Меджид от 1844 г. (т.е. времената, откогато са спомените на Д. Маринов), а не за периода на управлението на Осман Пазвантоглу. С риск да задълбочим още повече объркването, ще добавим, че в действителност изобщо не може да става дума за това, че пазвантчетата са били австрийски медни монети със стойност от 30 кройцера. Единствената емисия от медни 30-крийцерови монети е с дата 1807 г., т.е. годината на смъртта на Осман Пазвантоглу и следователно не може да бъде свързана с неговата личност.

Невъзможността на Д. Маринов да различи пазвантчетата от маджарчетата проличава най-ясно, когато и във втория негов цитат става дума за същата монета от колекцията на врачанеца Тодораки Димитракиев, която в първия приведен тук негов цитат той категорично е определил като „пазвантче“. Във втория цитат въпросната монета вече е определена от него като „маджарче“. Обаче след възразенията и уверенията на Т. Димитракиев, че „това било истинско пазвантче“, Д. Маринов заключава: „Ако се вярва на Тодораки, тогава ще се дойде до заключение, че такава е била наистина монетата пазвантче, която се казвала и маджарче“.

Въпреки голямата неяснота и объркване, които, както видяхме, са налице в опита на Д. Маринов да изясни въпроса за „пазвантчетата“, той е успял да установи някои определени характеристики на тези монети, които посочихме по-горе, като ги нарекохме „опорни точки“. Ще ги сумираме отново накратко. Пазвантчетата са медни (билонови) монети, отсечени в някоя от монетарниците на тогавашната Австрийска империя и по своето оформление са еднотипни с някоя емисия от тогавашните (т.е. съвременните на управлението на Осман Пазвантоглу) австрийски имперски монети.

Видяхме, че Д. Маринов достига до извода за възможната идентичност на пазвантчетата с маджарчетата. „Маджарчета“, през периода XVI – XIX в. са били наричани в българските земи монетите на Хабсбургите, сечени в монетарницата на унгарския град Кремниц, която е била една от най-големите в пределите на Австрийската империя. Тази монетарница се намира сравнително близо в географско отношение до владенията на Пазвантоглу и следователно му е било твърде удобно да поръча в нея отсичането на голямо количество монети за своя употреба.

В своята статия „Народни названия на монети“ Т. Герасимов се спира накратко и на въпроса за пазвантчетата (Герасимов 1963, 327 – 328). Там той цитира извънредно любопитна статия на унгарския нумизмат Л. Хусар, отпечатана през 1939 г. във виенското списание *Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien*, в която всъщност въпросът за произведените в Австрийската империя „пазвантчета“, е окончателно разрешен (Huszar 1939, 113 – 115). За голямо съжаление Герасимов не е популяризирал по-обстойно проучванията на Хусар и те са останали на практика непознати на българските нумизмати и историци. За това тук ще се спрем по-обстойно на тях.

Л. Хусар открива в Нумизматичния кабинет на Унгарския национален исторически музей ръкописния каталог на една частна монетна колекция, която е била собственост на унгарския протестантски пастор Й. Керестези (1748 – 1812). По-точно става дума за ръкописен препис на въпросния каталог, изготвен през 1822 г. Керестези е бил твърде интелигентен и ерудиран човек, притежаващ за времето си висока квалификация като нумизмат. Проявявал е подчертан интерес към проблемите на съвременното му монетно производство и на паричната циркулация в държавата, в която е живеел – Австрийската империя.

Трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че този ръкопис не представлява само каталог, съдържащ единствено обичайните описания на отделните монети. В него се срещат също така и различни бележки от исторически и друг характер. За нас, българските нумизмати, е особено важна една бележка, намираща

се на страници 100 – 101 (Huszar 1939, 113). Тя гласи следното: „Тук трябва да споменем, че... пашата на Видин *Pazman Oglu*... се противопоставил на Високата порта и воювал няколко години успешно с нея. През 1802 г. той сключил мир със султана и получил от него ранг на паша с три конски опашки. Този паша се разпоредил да се отсекаат големи количества монети под формата на 12-кройцерови монети, както казват на [обща] стойност от 15 милиона райхсфоринта [т.е. райхсгулдена]. Чрез негови [т.е. на Пазвантоглу] покупки [такива монети] бяха внесени в Унгария. Тяхното оформление отговаря напълно на това на нашите [монети]. Те се отличават само по кръговете около клюновете на двуглавия орел. При родните [т.е. унгарските] монети въпросните кръгове са празни, а при тези на Пазвантоглу, напротив, те са изпълнени с точки. В настоящата колекция влизат две такива [монети]... Вероятно има причина, поради която този вид монети са били в обръщение само до края на август 1802 г. [Тогаваш] те са били заменени от новите 7-кройцерови монети“.

От горната бележка става ясно, че монетите, отсечени по поръчка на Пазвантоглу, са билонови монети с номинална стойност от 12 кройцера. Тази монетна емисия е с дата 1795 г. (Huszar 1939, 114). Дванадесеткройцеровите монети са били всъщност посребрени медни монети. Това монетосечение е било въведено в паричното обращение на Австрийската империя с декрет от 20 април 1795 г. поради недостига на пълноценни сребърни монети от малки номинали за задоволяване нуждите на дребната стоково-парична циркулация (Huszar 1939, 114). В действителност билоновите 12-кройцерови монети са били със силно завишена номинална стойност в сравнение с реалното им сребърно съдържание. Това са извънредни инфлационни пари, пуснати в обращение в резултат на икономическите и финансовите трудности, възникнали в Австрийската империя през онези тежки за нея военновременни години. Тези монети са били произвеждани от няколко монетарници в империята, сред които и тази в унгарския град Кремниц, чиято продукция е маркирана с буквата В. За съжаление в нумизматичната сбирка на Национален исторически музей – София няма екземпляр от този тип монети, отсечени в Кремниц (поради това прилагаме в настоящата статия илюстрация на екземпляр от въпросния тип, отсечен в монетарницата на Виена, чиято продукция е маркирана с буквата А (**табло XXXV.3**)).

В цитираната по-горе бележка на пастор Керестези се казва, че изработените по заявка на Пазвантоглу монети са с напълно еднакво оформление с това на унгарските монети, т.е. на 12-кройцеровите монети с дата 1795 г., отсечени в Кремниц и предназначени главно за циркулация в самата Унгария. Разликата била само в един дребен детайл. При предназначенията за Унгария екземпляри кръговете около клюновете (т.е. нимбовете около главите) на двуглавия орел

били празни, а при предназначенията за видинския паша екземпляри те били изпълнени с точки. Според Т. Герасимов при изпълнението на поръчката на Пазвантоглу монетарницата в Кремнице използвала матрици за редовни 12-кройцерови монети, емисия 1795 г., *„като ги ретуширала и прибавила зрънчестия пълнеж в нимбовете около главите на двуглавия орел, за да се отличават от редовните австрийски монети“* (Герасимов 1963, 328). Това несъмнено е било направено с цел да се проследява дали някакви по-големи количества от изработените за Пазвантоглу екземпляри ще се върнат в пределите на Австрийската империя и по този начин ще нарушат състава на циркулационната среда в нея чрез пренасищането ѝ с монети с фиктивна номинална стойност. Изглежда, че нещо подобно наистина се е случило, за което наемква Керестези с изречението „Чрез негови [т.е. на Пазвантоглу] покупки [такива монети] бяха внесени в Унгария“.

Внезапно на 27 август 1801 г. австрийските финансови власти постановили 12-кройцеровите монети да се изтеглят от обращение и да се отсекаат нови билонови (медни посребрени) монети с номинална стойност от 7 кройцера и с дата на емисията 1802 г. На 21 март 1802 г. било разпоредено извадените от циркулация 12-кройцерови монети да бъдат пренасечени в новите 7-кройцерови монети (Huszar 1939, 115). Както е отбелязал в своята бележка Керестези, „вероятно е имало причина, поради която този вид монети са били в обращение само до края на август 1802 г. [и след това] те са били заменени с новите 7-кройцерови монети“. Дали тази причина не била закупуването на стоки на голяма стойност от Унгария, а може би и от други региони на Австрийската империя, от страна на Осман Пазвантоглу, които той да е заплащал със значителни количества от своите „пазвантчета“?

Много важна е информацията, която ни дава в своята бележка пастор Керестези, че общата стойност на отсечените за Пазвантоглу 12-кройцерови монети възлизала на 15 милиона райхсфоринта. „Форинт“ е унгарското название на думата „флорин“, която пък по онова време е синоним на думата „гулден“. Гулденът е сребърна монета, равна по стойност на половин конвенционален талер или на 60 кройцера. Същевременно той е бил и основната сметководна монета, използвана в Австрийската империя. Един сметководен гулден е равен по стойност на 5 билонови монети от 12 кройцера. От това следва, че според Керестези, Пазвантоглу е поръчал на монетарницата в Кремница да му изработи 75 милиона 12-кройцерови билонови монети. Разбира се, това количество несъмнено е силно преувеличено, а и пастор Керестези, който е бил само един църковен служител, нямало откъде да е разполагал с достоверна информация от подобен характер, която е била строго поверителна. Все пак тази бележка свидетелства за това, че в унгарското общество в онези

години са циркулирали слухове за големите богатства на видинския паша и за крупната сума монети, която той поръчал да му отсека в кремницката монетарница.

В заключение трябва да приемем, че мълвата за „пазвантчетата“ явно е имала своите реални основания. Писмените свидетелства от онази епоха (докладът на френския посланик Сен Сир и бележката на унгарския пастор Й. Керестези) дават доста солидни доводи в подкрепа на тезата, че видинският паша Осман Пазвантоглу, след като се отцепил от върховната власт в Цариград и на практика станал самостоятелен владетел на северозападните български земи, е поръчвал в чуждестранни монетарници отсичането на големи количества монети, необходими за осъществяване на амбициозните му планове. Поне за два случая можем да приемем, че това действително се е случило – доставка на дубровнишки талери от типа „либертина“ от монетарницата в Рагуза (Дубровник) и доставка на билонни 12-кройцерови монети, емисия 1795 г., от монетарницата в унгарския град Кремниц. И в двата случая са били доставени монети, изработвани от нископробни сребърни сплави, за които обаче техните издатели са претендирали, че трябва да участват в паричното обращение като пълноценни сребърни монети. Очевидно за Пазвантоглу е било по-изгодно да поръчва доставки именно на такива непълноценни монети, които по-късно със силата на своето самовластно управление в контролираните от него територии да пуска принудително в циркулация като пълноценни.

Не може да се каже дали въпросните доставки са били директни, или се е действало чрез посредници. Във всеки случай те не са могли да останат напълно скрити от обществото, за което свидетелстват докладът на Сен Сир и бележката на Керестези. Българите от Северозападна България също са свързвали появата на тези долнопробни монети (особено на 12-кройцеровите) с личността на всеизвестния видински паша и затова са им лепнали донякъде ироничното название „пазвантчета“. С течение на времето и със смяната на поколенията постепенно се е забравило кои точно монети са били „пазвантчетата“. За такива са започнали да се считат и 7-кройцеровите монети от емисията 1802 г., които са носели и названието „маджарчета“. Самите 12-кройцерови монети с дата 1795 г. също са били наричани „маджарчета“. И двата вида монети са продължили да се употребяват като нискостойностни парични знаци в българските земи чак до Освобождението в 1878 г. и първите една-две години след това. Димитър Маринов ни дава техните стойности, изразени в турски пари, за периода на шестдесетте – седемдесетте години от XIX в. Дванадесеткройцеровите монети като малко по-тежки са били със стойност от 1 грош (40 пари), а

7-кройцеровите – със стойност от 30 пари.

Накрая трябва да подчертаем още едно обстоятелство. Явно Осман Пазвантоглу, макар че се е изживявал като самостоятелен владетел, никога не е сякъл свои собствени монети със своето име. Такива досега не са намерени, а и в бъдеще със сигурност няма да бъдат открити.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Талер на Република Рагуза (Дубровник) от типа „либертина“, 1794 г.

Лице: RESPVBL. / G.A / RHAGVS. Бюст на жена с дълги къдрави коси и диадема, надясно.

Опако: DVCE. DEO / G 1794 A / FIDE. ET. IVST. Коронован щит, фланкиран от две кръстосани клонки, насреща. Върху щита има триредов надпис LI / BER / TAS.

Нископробно сребро. Д. 42 мм. Т. 28,47 г. Инв. № 37416 (**табло XXXV. 1**).

2. Билонова монета от 7 кройцера, 1802 г., отсечена във Виена.

Лице: FRANC. II. / D. G. R. IMP. / S. A. GE. HV. / B. REX. A. A. / V / II. Коронован двуглав орел с разперени криле, насреща. Около главите му има нимбове. На гърдите му има коронован щит с герб. С десния си крак държи меч и скиптер, а с левия – кълбо с кръст. Изображението е вписано в ромб.

Опако: 7 / 1802 / A. Под цифрата 7, обозначаваща стойността, има две кръстосани клонки. Всичко е вписано в ромб, покрай четирите външни страни на който има декоративни растителни орнаменти.

Билон. Пробита. Д. 26 мм. Т. 4,24 г. Инв. № 1208 (**табло XXXV. 2**).

3. Билонова монета от 12 кройцера, 1795 г., отсечена във Виена.

Лице: KAI. KÖN. ERBLANDISCHE SHEID. MÜNZ. Коронован двуглав орел с разперени криле, насреща. Около главите му има нимбове. На гърдите му има коронован щит с герб. С десния си крак държи меч и скиптер, а с левия – кълбо с кръст.

Опако: 12. / KREÜTZER. 1795. / A. Долу – две кръстосани клонки.

Билон. Пробита. Д. 25 мм. Т. 4,65 г. Инв. № 14775 (**табло XXXV. 3**).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Герасимов 1963: Т. Герасимов. Народни названия на монети. – Известия на Етнографския институт и музей VI, 1963, 319 – 332. [Gerasimov 1963: T. Gersimov. Narodni nazvaniya na moneti. Izvestiya na Etnografskiya institut i muzej VI, 1963, 319 – 332].

Геров 1901: Н. Геров. Речник на Българският език. Пловдив, 1901. [Gerov 1901: N. Gerov. Rechnik na Blugariskij ezik. Plovdiv, 1901].

Иречек 1978: К. Иречек. История на българите. София, 1978. [Irechek 1978: K. Irechek. Istoriya na balgarite. Sofia, 1978].

История 1985: История на България, том 5. София, 1985. [Istoriya 1985: Istoriya na Bulgaria, tom 5. Sofia, 1985].

Кръстев 2016: К. Кръстев. Дубровнишки монети (XVI – XVIII в.) от фонда на ИМ „Искра“, Казанлък. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 12, 2016, 147 – 158. [Krastev 2016: K. Krastev. Dubrovnishki moneti (XVI – XVIII v.) ot fonda na IM „Iskra“, Kazanluk. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika 12, 2016, 147 – 158.

Маринов 1896: Д. Маринов. Материал за българския речник. Думи и фрази из Западна България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина XII, 1896, 249 – 270. [Marinov 1896: D. Marinov. Matarial za balgarskiya rechnik. Dumi I frazi iz Zapadna Bulgaria. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina XII, 1896, 249 – 270].

Маринов 2013: Д. Маринов. История на града Лом и Ломска околия. София, 2013. [Marinov 2013: D. Marinov. Istoriya na grad Lom i Lomska okoliya. Sofia, 2013].

Попов 1908: Л. Попов. Принос за проучване миналото на българското отечество. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина XXIV, 1908, 1 – 157. [Popov 1908: [L. Popov. Prinos za prouchvane na minaloto na balgarskoto otechestvo. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina XXIV, 1908, 1 – 157].

Фенглер, Гироу, Унгер 1982: Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. Словарь нумизмата. Москва, 1982. [Fengler, Girou, Unger 1982: H. Fengler, G. Girou, V. Unger. Slovar' numismata. Moskva, 1982].

Huszar 1939: L. Huszar. Die angebliche Münzprägung des Paschas von Widdin. Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien, Band II (XVIII a. F.), № 6, 1939, 113 – 115.

WHAT A KIND OF COINS WERE THE *PAZVANTCHETA*

Vladimir PENCHEV

SUMMARY

Almost all Bulgarian numismatists, both museum workers and collectors, have heard of coins with the strange name of „pazvantcheta“. However, what they have heard is generally limited to the rumor that the Vidin Pasha Osman Pazvantoglu, who actually governed as an independent ruler the northwestern Bulgarian lands in the last years of the 18th – early 19th c., minted his own coins. The Bulgarian traditional name of these coins was „pazvantcheta“.

In the second half of the 19th century, many people in Bulgaria still heard about the coins in question, but it was no longer remembered what they were. The first dictionary of the Bulgarian language, prepared by Nayden Gerov, gives the following definition: „Пазвѣнчѣа – a small copper coin minted by the Vidin independent Pasha Pazvantoglu at the beginning of this century“.

In 1876 the first edition of the History of the Bulgarians (История на българите) written by K. Jireček was released. It contains a separate line on the question we are interested in reading: [Pazvantoglu] minted coins, presumably at Austrian mints.

A diplomatic document dating back to 1797 is known, referring to coins allegedly issued by Osman Pazvantoglu. This is a report by the First Secretary of the French Embassy and Acting Ambassador of the French Republic to the Ottoman Empire, Carra Saint-Cyr, sent to Foreign Minister Talleyrand. In this report, among other up-to-date information from Turkey, Saint-Cyr states the

following: He [i.e. Osman Pazvantoglu] is already minting coins with the words „There is only one God“ on one side and „Freedom“ on the other. I believe that they circulate even in the capital itself [i.e. in Istanbul] (Попов 1908, 134 – 135).

The analysis of the information we are interested in from this document leads to some interesting and somewhat unexpected conclusions. In the first place, it is clear that the French ambassador did not personally see the coins in question, but described them according to some of his informants - because such coins with the inscriptions of „There is only one God“ and „Freedom“ in any language that circulated within the Ottoman Empire, simply have not existed. Secondly, important is the information that “they circulate even in the capital itself [i.e. in Istanbul]”, which testifies to the fact that the official Ottoman authorities did not oppose their participation in the money circulation in the Empire – a circumstance that would be absolutely unacceptable for coins issued on behalf of a separatist fighting the central government.

In fact, the information in Saint-Cyr's report, although too distorted, allows us to guess, with too much probability, what kind of coins are in question. In the early nineties of the eighteenth century, the Republic of Ragusa (Dubrovnik) began to issue a kind of thalers of low-grade silver, known as libertines. Their obverse bears a bust of a woman with a tiara, a personification of the republic. On their reverse side there is a crowned shield on which is written the word LIBERTAS, whence comes their name (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 133). It is important to note that around this shield there is a circular legend in Latin, reading: DVCE DEO / FIDE ET IVSTITIA (**Plate XXXV. 1**). The bust of the woman on the obverse definitely resembles that of Empress Maria Theresa, presented on some issues of her thalers. Apparently, the financial authorities of Dubrovnik were trying to pass these thalers into the Levant, with a value similar to that of the Theresian thalers. However, the purity of the silver alloy from which they were made was too low (50 – 60%), compared to that of Maria Theresa's thalers, which was 90%. In addition, specimens of libertines are known which have copper blanks and have only been superficially silver plated (Кръстев 2016, 156 – 157, №№ 21 – 22).

In our mind, the informants of the French ambassador, who were probably from the Greeks of Istanbul and, quite understandably, did not know Latin, seeing the word „God“ (DEO) in the legend on the reverse, frivolously translated the whole phrase with their well familiar expression of „There is only one God.“ And the meaning of the word LIBERTAS, written on the shield, during those years full of revolutionary ideas, was very well known, even in the Levant.

Most likely, in 1797 or shortly before, Osman Pazvantoglu had supplied, directly or through intermediaries, significant quantities of libertine thalers from Dubrovnik. It is well known the practice in the 18th c., rooted in previous centuries, and even in the Middle Ages, mints in Europe to produce certain quantities of coins issued by them, on individual orders of customers, some of them private individuals or even foreigners – of course, against the respective payment, regulated by law by the state on whose territory the mints in question operated.

It is not difficult to understand what Pazvantoglu's benefit was, to resort to such a financial transaction. Obtaining significant quantities of cheap libertines (perhaps even at a „wholesale“ price) from the Dubrovnik Mint, he used them in the territories under his control, in which he was an independent master, as full-fledged Austrian thalers of the so-called Levantine thalers with the image of Maria Theresa. He used them in his government expenditures, mostly related to the maintenance of the numerous armed detachments that were under his com-

mand. Once entering the circulating environment in the northwestern Bulgarian territories, the libertines „adjusted“ their real exchange rates, which were significantly lower than those of the Levantine thalers, in the money circulation in the markets on the Balkan Peninsula. The financial authorities in the capital of Istanbul did not impede their circulation within the empire, as they traditionally tolerated the use of all kinds of Western silver and gold coins in the circulation within their country. Furthermore, in their layout the libertines themselves had nothing to do with the personality of the separatist Osman Pazvantoglu. In addition, libertines undoubtedly found their way into the Balkan territories of the Ottoman Empire also along other ways, not only from Vidin, but mostly as direct imports from Dubrovnik to Istanbul and other major Turkish cities. However, rumors spread among the population that these were coins minted by Osman Pazvantoglu, and it reached the French ambassador in Istanbul, who forwarded it, through his report, to his government in Paris.

In the late 19th c., the eminent Bulgarian ethnographer and local historian Dimitar Marinov (1846 – 1940), a native of the town of Lom, tried to clarify, based on his own childhood memories and questioning some elder people the question of the *pazvantcheta*. In 1896 he wrote: “Pazvanche (пазванче) - a coin minted by the Vidin independent Pasha Pazvantoglu and has a value of 30 *pari*. It bears the date of 1803 and is made of copper, and on top there is a thin layer of tin. I found such a grain at Todoraki Dimitrakiev in Vratsa. The signature on the pazvanche is in Latin. Today, this coin is completely lost.” (Маринов 1896, 260). It is not difficult to understand which coins D. Marinov is talking about here. These are the most common in Bulgaria billon Austrian coins with a face value of 7 kreuzers and with a date of issue 1802. Apparently, D. Marinov mistakenly remembered the date of the coin he saw in the collection of T. Dimitrakiev, as 1803. These coins were indeed minted of copper and then only superficially silver plated (**Plate XXXV. 2**). We should have in mind that their value, expressed in Ottoman currency – 30 *pari*, was for the period after the monetary reform carried out by Sultan Abdul Mejid in 1844, and not during the reign of Osman Pazvantoglu.

Later, in his *История на града Лом и Ломска околия* (History of the town of Lom and the Lom district), completed in 1908, D. Marinov dwelled in more detail on the question of the *pazvantcheta*: “He [Osman Pazvantoglu] has surpassed all modern independent separatist pashas in another respect as well. He also struck his own money, known throughout the region as „pazvantcheta“. These *pazvantcheta* were minted in Austria and are very similar to the then Austrian coins of 30 kreuzers. They were copper ones. They were worth a grosh. The Austrian 30-kreuzer coins, also called “madzharcheta” (Magyars) in this area, had a value of 30 *pari*, or as they are called here, „zola“. These *pazvantcheta* circulated all over Western Bulgaria and, although devalued by Sultan Mejid, they circulated again and they were greeted by the writer of these lines until 1860, because they circulated with the *madzharcheta*. I remember them very darkly; I know they had a wreath around and in the middle a certain inscription in Latin letters. There were many of them on the hair ornaments and women’s jewelry, but all of them were collected by the masters of rings from Yanevo (Pristina region). In the village of Staropatitsa, Kula region, an old man in 1884 showed me a coin with the name *pazvanche*, but it was an ordinary *madzharche*. In 1890 in the collection of the zealous collector of antiquities Todoraki Dimitrakiev, son of the famous Dimitraki Hajji Toshev in Vratsa, I also saw a coin that Todoraki called *pazvantche*, but it was also *madzharche*. Todoraki assured me that this was

a real pazvantche. If Todoraki is to be believed, then it will be concluded that this was indeed the pazvantche coin, which was also called madzharche.

I also mentioned above that the coin I remember was similar to the madzharche, except that the madzharche did not have a wreath and was worth one zola, i.e. 30 pari, and the pazvantche had a wreath and cost 40 pari, i.e. grosh, which was called not zola, but groshle (from the heirs' decoration of the girls and brides I bought such zola-s and groshle-ta, i.e. madzharcheta and pazvantcheta for the Ethnographic Museum, where they are kept)." (Маринов 2013, 403 – 404).

From the above extensive quotation from the work of D. Marinov, as well as from the previous, shorter quotation from the same author, it becomes clear above all that he remembers the pazvantche „very darkly“, i.e. he does not know exactly what kind of coins is in question. Nevertheless, some basic „supporting points“ can be drawn that he seems to be sure of:

They are copper coins. This is not contradicted by the fact that they may be copper, but superficially silver plated ones. Over time, in the process of their participation in money circulation, this light surface layer of silver quickly deteriorated and the coins actually looked really copper, red in colour.

They were struck in Austria, i.e. in one of the mints of the then Austrian Empire.

They were very similar to the then Austrian coins. That means the pazvantcheta, in their design, were in fact Austrian imperial coins, which is quite natural, given the fact that they were minted in an official mint of the Austrian Empire.

The ambiguities and confusions in D. Marinov's exposition are due not only to the fact that he vaguely remembers the coins, which he saw during his childhood and heard they were called pazvantcheta. He does not know the various denominations and issues of silver, billon and copper coins of the Austrian Empire, which were widespread in the circulation in the Northwestern Bulgaria as well as in other parts of the Balkan Peninsula, in the second half of the 18th – early 19th c. He says that the coins are „very similar to the then Austrian coins of 30 kreuzers“; i. e. hinting the pazvantcheta are Austrian copper coins of 30 kreuzers. At the same time, he says that „Austrian 30-kreuzer coins“ were „called madzharcheta in this area“. The difference between pazvantcheta and madzharcheta was that on the former there was a wreath depicted, and on the latter there was none. In addition, the pazvantcheta had a purchase value of 1 grosh (40 pari) and the madzharcheta had a purchase value of 1 zolta (30 pari). We shall recall again that these values (of 40 and 30 pari) are for the period after the monetary reform of Sultan Abdul Mejid in 1844 (i.e. the time of the memories of D. Marinov), and not for the period of Osman Pazvantoglu's rule. At the risk of deepening the confusion, we shall add that, in fact, there can be no question at all that the pazvantcheta were Austrian copper coins with a value of 30 kreuzers. The only issue of copper 30-kreuzer coins is dated 1807, i.e. the year of Osman Pazvantoglu's death and therefore cannot be associated with him.

The impossibility of D. Marinov to distinguish pazvantcheta from madzharcheta is most evident when his second quote refers to the same coin from the collection of Todoraki Dimitrakiev from Vratsa, which, in the first quote given here, he categorically defined as „pazvantche“. In the second quote, he already defines the coin in question as madzharche. After the objections and assurances of T. Dimitrakiev that „this was a real pazvantche“, D. Marinov concludes: „If Todoraki is to be believed, then it will be concluded that such was really the coin pazvantche, which was also called madzharche“.

Despite the great ambiguity and confusion, which, as we have seen, are present in D. Marinov's attempt to clarify the issue of „pazvantcheta“, he was able to establish certain characteristics of these coins, which we mentioned above, calling them „supporting points“. We shall summarize them again briefly. The pazvantcheta are copper (bilon) coins minted in one of the mints of the then Austrian Empire and in their design are identical with a certain issue of the then (i.e. contemporary to Osman Pazvantoglu' rule) Austrian imperial coins.

We saw that D. Marinov came to the conclusion about the possible identity of the pazvantcheta with the madzharcheta. In the period of the 16th – 19th c., in the Bulgarian lands, madzharcheta (Magyars) was the name of the coins of the Habsburgs, issued by the mint of the Hungarian city of Kremnitz, which was one of the largest in the Austrian Empire. Geographically, this mint was relatively close to Pazvantoglu's estates, and it was therefore very convenient for him to order the issue of a large quantity of coins for his own use.

In his paper Народни названия на монети (Folk names of coins), T. Gerasimov briefly dwells on the question of the pazvantcheta (Герасимов 1963, 327 – 328). There he cites an extremely curious work by the Hungarian numismatist L. Huszar, published in 1939 in the Viennese journal *Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien*, in which the question of the pazvantcheta produced in the Austrian Empire was finally resolved (Huszar 1939, 113 – 115). Unfortunately, Gerasimov did not popularize Huszar's research in more detail and it remained virtually unknown to Bulgarian numismatists and historians. That is why we will stay on it more extendedly here.

In the Numismatic Cabinet of the Hungarian National History Museum, L. Huszar came across the manuscript catalogue of a private coin collection, which was owned by the Hungarian Protestant pastor J. Kerestesi (1748 – 1812). More precisely, it is a manuscript copy of the catalogue in question, accomplished in 1822. Kerestesi was a very intelligent and erudite man, possessing, for his time, a high qualification as a numismatist. He showed a keen interest in the problems of his contemporary coinage and the circulation of money in the country in which he lived – the Austrian Empire.

Attention should be paid to the fact that this manuscript is not just a catalogue containing only the usual descriptions of individual coins. It also compiles various notes of a historical and other nature. For us, the Bulgarian numismatists, a note on pages 100 – 101 (Huszar 1939, 113) is especially important. It reads as follows: „Here we must mention that... the Pasha of Vidin, Pazman Oglu... opposed the Sublime Porte and fought it successfully for several years. In 1802 he made peace with the sultan and received from him the rank of a pasha with three horsetails.

This pasha ordered large quantities of coins to be struck, in the form of 12-kreuzer coins, as they say at a [total] value of 15 million Reichsforints [i.e. Reichsgulden]. Through his [i.e. of Pazvantoglu] purchases [such coins] were imported into Hungary. Their layout corresponds exactly to that of ours [coins]. They differ only in the circles around the beaks of the double-headed eagle. On native [i.e. Hungarian] coins, the circles in question are empty, and on those of Pazvantoglu, on the contrary, they are filled with dots. This collection includes two such [coins]... There is probably a reason why this type of coin was in circulation only until the end of August 1802. [Then] they were replaced by the new 7-Kreuzer coins.“

It becomes clear from the above note that the coins minted on the order of Pazvantoglu were billon coins with a face value of 12 kreuzers. This coin issue

dates from 1795 (Huszar 1939, 114). The 12-kreuzer coins were in fact silver-plated copper ones. This coinage was introduced into the money circulation of the Austrian Empire by decree of April 20, 1795, due to the shortage of full-fledged silver coins of small denominations, to meet the needs of small commodity-money circulation (Huszar 1939, 114). In fact, the billon 12-kreuzer coins had a much higher face value than their actual silver content. This was extraordinary, inflationary money put into circulation as a result of the economic and financial difficulties that arose in the Austrian Empire during the hard wartime years. The coins in question were issued by several mints in the Empire, including the one in the Hungarian city of Kremnitz, whose production was marked with the letter B. Unfortunately, the numismatic collection of the National Museum of History – Sofia, does not include a copy of this type of coins minted in Kremnitz. Therefore, we enclose in this article an illustration of a specimen of the type discussed, minted at the Vienna Mint, the production of which is marked with the letter A (**Plate XXXV. 3**).

Pastor Kerestesi's note quoted above reports that the coins made at Pazvantoglu's request have exactly the same layout as the Hungarian coins, i.e. of the 12-kreuzer coins dated 1795, minted in Kremnitz and intended mainly for circulation in Hungary itself. The difference was only in one small detail. In the case of the specimens designed for Hungary, the circles around the beaks (i.e. the halos around the heads) of the double-headed eagle were empty; and on the specimens intended for the Vidin Pasha, they were filled with points. According to T. Gerasimov, in fulfilling Pazvantoglu's order, the Kremnitz Mint used matrices for regular 12-kreuzer coins, issued in 1795, „by retouching them and adding the granular filling in the halos around the heads of the double-headed eagle to distinguish them from the regular Austrian coins“ (Герасимов 1963, 328). This was undoubtedly done in order to supervise whether any larger quantities of the specimens made for Pazvantoglu would return to the Austrian Empire and thus disturb the composition of the circulating environment in it, by oversaturating it with coins with fictitious nominal value. It seems that something similar has really happened, which Kerestesi alludes to with the sentence “Through his [i.e. of Pazvantoglu] purchases [such coins] were imported into Hungary”.

Suddenly, on August 27, 1801, the Austrian financial authorities ordered the 12-kreuzer coins to be withdrawn from circulation and new billon (silver-plated copper) coins with a face value of 7 kreuzers to be struck dated 1802. On March 21, 1802, the 12-kreuzer coins withdrawn from circulation were ordered to be re-struck into the new 7-kreuzer coins (Huszar 1939, 115). As Kerestesi notes, „there is probably a reason why this type of coin was in circulation only until the end of August 1802. [Then] it was replaced by the new 7-kreuzer coins. Whether this reason was the purchase of high-value goods from Hungary, and perhaps from other regions of the Austrian Empire, by Osman Pazvantoglu, which he paid for with significant amounts of his pazvantcheta?

Very important is the information that Pastor Kerestesi gives us in his note that the total value of the 12-kreuzer coins minted for Pazvantoglu amounted to 15 million Reichsforints. „Forint“ is the Hungarian name for the word „florin“, which at that time was synonymous with the word „gulden“. The guilder is a silver coin equal in value to half a conventional thaler or 60 kreuzers. At the same time, the gulden was the main accounting coin used in the Austrian Empire. One accounting gulden is equal in value to 5 billion coins of 12 kreuzers. It follows that, according to Kerestesi, Pazvantoglu commissioned the Kremnitz Mint to produce 75 million 12-kreuzer billon coins. Of course, this amount was undoubt-

edly greatly exaggerated, and Pastor Kerestesi, who was only a church minister, had nowhere to dispose of reliable information of a similar nature, which was strictly confidential. Nevertheless, this note testifies to the fact that in the Hungarian society, in those years, there were rumors about the great riches of the Vidin Pasha and about the large sum of coins he ordered to be struck in the Kremnitz Mint.

In conclusion, we must assume that the rumor about the pazvantcheta clearly had its real grounds. The written testimonies from that era (the report of the French ambassador Saint-Cyr and the note of the Hungarian pastor J. Kerestesi) give quite solid arguments in support of the thesis that the Vidin Pasha Osman Pazvantoglu, after seceding from the supreme power in Istanbul and practically became independent ruler of the northwestern Bulgarian lands, ordered foreign mints to issue large quantities of coins needed to accomplish his ambitious plans. In at least two cases we can accept that this actually happened – the delivery of Dubrovnik thalers of the libertina type, from the mint in Ragusa (Dubrovnik) and the delivery of billon 12-kreuzer coins, issue 1795, from the mint in the Hungarian city of Kremnitz. In both cases, coins made of low-grade silver alloys were delivered, but their issuers claimed that they should participate in circulation as full-fledged silver coins. Apparently, it was more profitable for Pazvantoglu to order deliveries of such substandard coins, and by virtue of his autocratic rule in the territories under his control, he would later force into circulation as full-fledged coins.

We cannot say whether the supplies in question were direct or acted through intermediaries. In any case, they could not remain completely hidden from society, as evidenced by the report of Saint-Cyr and the note of Kerestesi. The Bulgarians from Northwestern Bulgaria also associated the appearance of these substandard coins (especially the 12-kreuzer ones) with the personality of the well-known Vidin Pasha and that is why they gave them the somewhat ironic name of „pazvantcheta“ (a derivative of Pazvantoglu). Over time and the change of generations, it was gradually forgotten which coins were the pazvantcheta. The 7-kreuzer coins from the 1802 issue, which were also called „madzharcheta“, began to be considered also as pazvantcheta; and the 12-kreuzer coins themselves, dated 1795, were called „madzharcheta“ as well. Both of these types of coins continued to be used as low-value money in the Bulgarian territories until the Liberation in 1878 and the initial one – two years afterwards. Dimitar Marinov gives us their values, expressed in Turkish money, for the period 1860s – 1870s. The 12-kreuzer coins, being slightly heavier, were worth 1 grosh (40 pari), and the 7-kreuzer ones were worth 30 pari.

Finally, we must emphasize still another circumstance. Apparently, Osman Pazvantoglu, although he experienced himself as an independent ruler, never minted his own coins, signed with his name. Such have not been found so far, and in the future, for sure, will not appear.

AN UNPUBLISHED BYZANTINE LEAD SEAL OF A *BASILIKOS* *KOMMERKIARIOS* OF THRACE

Pantelis CHARALAMPAKIS*, Nilgün ELAM**

**Национален археологически институт с музей – Българска академия
на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; pantelcha@gmail.com
New Europe College (Bucharest) research fellow 2020/2021*

***Anadolu University, Faculty of Humanities, Department of History, 26470 Eskişehir,
Turkey; nelam@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0001-6966-4778*

ABSTRACT

The authors publish a hitherto unknown Byzantine lead seal – today kept at the Museum of Kırklareli, Turkey – issued by a *basilikos* (imperial) *kommerkiarios* of Thrace during the reign of the emperor Nikephoros I and his co-emperor Staurakios, whose portraits are depicted on the obverse. The fifteenth indiction, mentioned on the seal, corresponds to the year 806/807. Moreover, they comment on the evolution of the *kommerkia* and the *kommerkiarioi* and present an annotated catalogue of imperial *kommerkia* and *kommerkiarioi* of Thrace.

Keywords: Byzantium; lead seal; *basilikos kommerkiarios*; Kırklareli Museum; Thrace

INTRODUCTION*

The city of Kırklareli, the Byzantine Saranta Ekklesiai (Σαράντα Ἐκκλησίαι, meaning Forty Churches; Bulgarian Lozengrad), is located 55 km east of Edirne (Byz. Hadrianopolis; Bulg. Odrin) and located on the southern foothills of the Yıldız Dağları (Bulg. Strandzha) in southeastern Thrace / northwestern Anatolia (Soustal 1991, 420). According to Hasluck, the name Saranta Ekklesiai derived from “Forty Saints” (Hasluck 1939, 390 – 392), while Gökbilgin and Tuncel wrote that the Byzantine “Saranta Ekklesiai” is translated into Turkish as “Forty Churches (Kırk-kilise)”

* We are indebted to Mrs. Derya Balkan, former director of Kırklareli Museum and Mr. Şehmus Tekin present director for giving us the official permission to publish the sigillographic material. We are also thankful to the museum specialists, Mr. Emir Tuzkaya (former) and Mr. İrfan Candar (present) curators of the material for their help. Special acknowledgments are also due to Dumbarton Oaks for the permission to publish photos from their collection and to Assoc. Prof. Zhenya Zhekova, from the Regional Historical Museum – Shumen, for her valuable comments.

(Gökbilgin 1952, 8; Tuncel 2002, 479). Indeed, in the Byzantine period the name of Kırklareli was *Saranta Ekklesiai*, and during the Ottoman period it was *Kırk-Kilise* (Leonclavius 1650, 473, n. 193). The origin of the name is problematic: Vogiatzis suggested that the name should be interpreted as “Church of the Forty”, a name probably related to the “forty parts” of Hadrianopolis (Vogiatzis 1987, 54ff., 171 – 175, 177 – 178, 187, 252; Soustal 1991, 420). The name *Kırk-kilise* was transformed into *Kırklareli* in 1924, under a law issued by the Turkish Parliament (Ardel 1977, 763; Orhonlu 1986, 143).

The Byzantine *thema* of Thrace was probably established in ca. 680; initially a military command, it was an urgent response to the Bulgar threat (Haldon 1997, 216; DOS 1, 155; Pertusi 1952, 156). In 680/681, Theodoros of Koloneia, a *patrikios*, is attested as the first official *komes* of Opsikion and *strategos* of Thrace. A couple of decades later, Barasbakourios, another *komes* of Opsikion, was labelled *hypostrategos* – that is, again *strategos* – of Thrace. Whether the existence of these officials, holding a dual post, indicates that Thrace was administratively combined with the Opsikion, or it was an independent command but from time to time placed under the jurisdiction of the *komes* of Opsikion, it remains unclear. Literary sources do not explicitly mention the *stratego*i of Thrace until 742/743, while seals of *stratego*i are also extant only from the 8th century on (Pertusi 1952, 156; Gregory 1991, 2079 – 2080. On the *komes* of Opsikion and *hypo-strategos* of Thrace, see now Malatras 2021, 416 – 418, 446 and entries Barasbakourios [PN_513] and Theodoros [PN_603] of Koloneia).

The city of Hadrianopolis is considered to be the first capital of the *thema* of Thrace. In the late 8th century, the *thema* was split in two, its western part forming the *thema* of Macedonia. Arcadiopolis (modern Lüleburgaz) was now the capital city of the Thrace and seat of its *strategos*. His subordinate military officials (*tourmarchai*) were based at Bizye and Sozopolis respectively. Another official known as *tourmarches tes Thrakes* is presumed to be the *strategos*’ deputy at Arcadiopolis proper (DOS 1, 155).

Ibn Khordadbeh (ca. 847) and Ibn al-Faqih (ca. 903) write that the *thema* stretched “from the long wall to the *thema* of Macedonia, and to the country of the Bulgars, with ten fortified places and troops of 5,000 men” (Pertusi 1952, 157). During the Byzantine-Bulgarian wars, the borders of the *thema* were often changing, along with the northern frontier of Byzantine Empire. At the beginning, the *thema* was probably covering most of the ancient Diocese of Thrace, except for Lower Moesia, the area along the Danube overrun by the Bulgars. Following the conquests of three Bulgarian rulers – Krum (803 – 814), Omurtag (814 – 831), and Simeon (893 – 927), the frontier moved little by little to the south of the Balkan mountains, approximately where the modern border between Bulgaria on the one side and Greece and Turkey

on the other is. Thus, by the beginning of the 10th c., the *thema* comprised essentially the eastern half of today's Eastern Thrace, but it also extended to the north, i.e. to the Black Sea coast, including the areas up to Anchialos (Pertusi 1952, 157 – 158).

From the 11th c., Thrace and Macedonia often form a combined administrative district, as several *strategoi* and *kritai* (judges) appear to have jurisdiction over both *themata* (DOS 1, 155; Gregory 1991, 2080). In the Palaiologan period, the name of Thrace is no longer in use in terms of administration. However, some historians of the Late Byzantine period maintained to use the name as an antiquarian term (Gregory 1991, 2080).

The early Ottoman chronicles do not mention the conquest of the city of Saranta Ekklesiai. Kâtip Çelebi, one of the Late-Ottoman historians, dated the conquest in 1367, Şemsettin Sami in 1366, while the Grand Vizier Cevdet Pasha, between 1365 – 370 (Hegira 767 – 772) (Kâtip Çelebi 1996, 69; Şemsettin Sâmî 1896, 3795; Cevdet Paşa 1891, 398; Ardel 1977, 763). It seems that the city's fall happened a few years after that of Byzantine Hadrianopolis (Edirne), during the reign of Sultan Murad I (1362 – 1389). The chronology of the Ottoman conquest of Kırk-Kilise has sparked a long discussion among modern historians, mostly because of the conflicting narratives of Ottoman and Byzantine sources regarding the conquest date of nearby Hadrianopolis, which also puzzled the scholars for years. The Byzantine historian Laonikos Chalkokondyles dated this event in 1365 (Chalcocondyles 1922, 28 – 30). Based on the information from the Ottoman chronicles, Halil İnalçık dated it in 1361 (İnalçık 1971, 185 – 210). On the other hand, Elisabeth Zachariadou, based on the evidence from an elegy showing that the metropolitan Polykarpos still had his post in that city (Hadrianopolis) until 1366, assumed that the date of the conquest might have taken place between 1366 and 1368 – 69, most probably in 1369 (Zachariadou 1985, 211 – 217; Orhonlu 1986, 146). It is generally accepted that the city probably came under Ottoman rule between 1366 and 1368 – 69 (Vogiatzis 1987, 54 – 55, 171 – 175, 177 – 178, 187, 252; Soustal 1991, 420; Tuncel 2002, 479). When the city of Saranta Ekklesiai was conquered by the semi-independent Turkish uç-begs in 1368, it was under Bulgarian domination (Babinger 1944, 36 – 37, 51 – 52, 54, 57, 64; Orhonlu 1986, 146). Subsequently, the city was assigned to the authority of the Ottoman State under the Sultan Murad I (1362 – 1389). From this date on, Kırk-Kilise became a more important centre than it was during the Byzantine period, and the native Christian population largely survived after the Ottoman Turkish conquest (Vogiatzis 1987, 54 – 55, 171 – 175, 177 – 178, 187, 252; Soustal 1991, 420).

The area surrounding Saranta Ekklesiai includes several historical sites dated from the medieval period. Keçikalesi, in the village of Karakoç approximately 4 km to the north of Kırklareli, was probably a medieval castle (Soustal 1991, 420). Other fortified structures in the region are

Yoğuntaş (Byz. Polos) and Pınarhisar (Byz. Brysis) castles (Kaya 1997, 35 – 105). Apart from fortifications, other monuments are of high historical importance too, such as the inscription on the occasion of the renovation of a bridge between Kırklareli and Vize (Byz. Bizye), dated in the period between April 769 and August 775 (Taşlıklioğlu 1961; Mango, Ševčenko 1972, 384 – 393; Robert, Robert 1973, 55 – 56; Soustal 1991, 421).

The Kırklareli Museum was established in 1993 and hosts a large Byzantine collection, consisting mostly of coins, purchased from locals. There are also twenty Byzantine lead seals, dated from the 6th/7th until the 12th c. AD. The specimen with accession number 641, which is presented in this paper, was among the pieces purchased from an inhabitant of Kırklareli, while other pieces were confiscated by Court order. Another seven specimens from this collection were published recently (Elam 2020, 142 – 170), while the remaining seals will be published soon.

THE SEAL

Anonymus, ... and basilikos kommerkiarios of Thrace [806/807]

Kırklareli Museum. Inventory Number 641. Provenance: Unknown. Purchased in 1996. (Fig. 1).

Diameter (total): 25 mm. Diameter (field): 24 mm. Thickness: 4 mm. Weight: 14.70 gr. Paralell(s) / Similar: none.

Unpublished.

Obv.: Busts of two figures in imperial attire, facing: on the left Nikephoros, bearded, on the right Staurakios, beardless. They are both wearing *divitision* and chlamys pinned on the right shoulder. Thanks to the well-preserved coins from this era, it can be assumed that they were wearing crowns with crosses, as well as that there was a cross above and between their heads. Below, there is inscription, in two lines. There is no visible border.

INΔ ΠΕΝΤ. | ΔΕΚ

ινδ(ικτίωνος) πεντ[ε(και)]δεκ(άτης).

Rev.: Inscription in five or six lines. No visible border.

[...] | § Β· ΚΟΜ | ΜΕΡΚ· ΤΗ. | Θ ΡΑΚ·

[...] (και) β(ασίλικοῦ) κομμερκ(ιαρίου) τη[ς] Θράκης).

The imperial figures on the obverse resemble two pairs: this of Nikephoros I (802 – 811) and Staurakios (co-emperor since 803), as well as that of Michael II and Theophilos (821/822 – 829). For both there are arguments in favor and against.

To begin with, based on the iconography alone, we would opt for the first pair, because the figures' clothing looks identical to their images on coins issued in Constantinople (DOC 3.1, 1973, No. 5.1–2, 5.5–6). Note that both figures have exactly the same attire. A similar representation of the two reigning persons, Nikephoros and Staurakios, can be seen also on their imperial lead seal (DO BZS.1958.106.632. See: DOS 6, no. 39.1; Zacos, Vegler 1972, no. 44. Also online: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.632/view>). (Fig. 2). The

Fig. 1. Lead seal of the *basilikos kommerkiarios of Thrace*: Kırklareli Museum

Обр. 1. Оловен печат на *basilikos kommerkiarios* на Тракия: музей Къркларели

Fig. 2. Lead seal of the emperors Nikephoros I and Staurakios: DO BZS.1958.106.632

Обр. 2. Оловен печат на императорите Никифор I и Ставракий: DO BZS.1958.106.632

Fig. 3. Lead seal of Christophoros, *hypatos* and *kommerkiarios of Hadrianopolis*: DO BZS.1958.106.660

Обр. 3. Оловен печат на Христофор, *hypatos* и *kommerkiarios of Hadrianopolis*: DO BZS.1958.106.660

Fig. 4. Lead seal of the *basilika kommerkia of Thrace*: Leu Numismatic web-auction 10, 7 – 8 December 2019, No. 1871

Обр. 4. Оловен печат на *basilika kommerkia* на Тракия: Леу Нумизматичен уеб търг 10, 7 – 8 декември 2019 г., № 1871

Fig. 5. Lead seal of the *basilika kommerkia of Thrace*: Gorny & Mosch auction 176, 9 – 10 March 2009, No. 2830

Обр. 5. Оловен печат на *basilika kommerkia* на Тракия: Търг Gorny & Mosch 176, 9 – 10 март 2009 г., № 2830

cross in the middle section, above the figures, appears on the coins as well as on the imperial seal. The small disc, on which the seal presented here was struck, does not allow us to say whether there was a cross or not, but based on the evidence from the other specimens, we assume that it was there. With the seal attributed to Nikephoros I and Staurakios, the fifteenth indiction corresponds to the year 806/807.

Michael II and Theophilos, on the other hand, are depicted with different clothing patterns, as evidenced from the coins issued in the capital (DOC 3.1, 1973, No. 8.1, 8.5 – 6, 9.2 – 3, 9.5, 9.8, 10.1 – 2, 10.8, 10.11 – 12, 11) as well as on Syracuse (DOC 3.1, 1973, No. 21.4 – 5, 21.8 – 9, 21.20 – 21): emperor Michael II is depicted with chlamys pinned on his right shoulder and holding a potent cross on his right hand and akakia on his left hand, while Theophilos is presented wearing a *loros*. The iconography, thus, is not favouring the identification of this pair with the figures depicted on the seal presented in this paper.

There is, however, an exception; an indication which, if true, brings our seal closer to Michael II and Theophilos than Nikephoros I and Staurakios: the seal of Christophoros, *hypatos* and *basilikos kommerkiarios of Hadrianopolis* is dated by its editors in the year 822/823, that is in the time of Michael II and Theophilos (DO BZS.1958.106.660. See: DOS 1, no. 44.5; Zacos, Veglery 1972, no. 283. Also online: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.660/view>) (**Fig. 3**). If this identification is correct, then the two pairs of emperors have not only similar attire but also the same cross above and between their figures and the seal presented here could match any of the two. If Christophoros' seal is indeed dated in 822/823 and the two ruling figures are Michael II and Theophilos, this would point to a date between May 821 and October 829. For our seal, then, the fifteenth indiction that falls into this period corresponds to the year 821/822.

We are wondering, however, whether the attribution of Christophoros' seal to the era of Michael II and Theophilos is correct. Of course, the editors pointed to the peculiar P with serif on top, a feature that, according to them, first appeared on seals after 820 (DOS 6, No. 43.18; Oikonomides 1986, No. 44, 46). Our seal does not show this serif, a motif which one would expect that it would take some time until it gets widespread among scribes and craftsmen – such changes do not happen automatically and do not apply at the same time and/or everywhere. This observation on the appearance of letters with particular features, as well as the similarity of the figures show that, perhaps, the portrayed emperors on Christophoros' seal are Nikephoros I and Staurakios, and, therefore, this specimen must be dated in the year 807/808.

Christophoros' seal, also coming from the area of Thrace, albeit mentioning the name of a city, is a very important example because it reveals a big issue of methodology and dating. The problem of dating the seals within a short period, a few years earlier or a few years later, becomes more challenging and in fact unsolvable if we consider that we do not know when exactly the features of each character (letter) first appeared. The serif above the P may have appeared after 820, as it has been suggested (see above), but it is equally plausible that it appeared – occasionally – before that year, and even in the times of Nikephoros I. Besides, several seals from the

Dumbarton Oaks collection bearing this particular Rho have been dated by their editors in the “eighth/ninth century”, or even at the end of the 8th c. (see, for example, DO BZS.1955.1.977: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.977/view>; DO BZS.1958.106.4940: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.4940/view>, with the comments). The issue of the letters’ appearance goes far beyond the scope of our article and this is not the place to present it in detail.

BASILIKA KOMMERKIA AND BASILIKOI KOMMERKIARIOI

The beginnings of the officials called *kommerkiarioi*, as well as of the institution called *kommerkion* are still puzzling the scholars. What can be said for sure is that at the time of Anastasios’ reign (491 – 518) there were already three *comites commerciorum* controlling the trade in the frontier areas of the Oriens and Egypt, Moesia and the Black Sea, and the Illyricum respectively (Seeck 1876, 35 – 36, No. XIII.7–9, 152, No. XI.86; Littmann, Magic, Reed Stuart 1910, 24 – 41, No. 20; Littmann, Magic, Reed Stuart 1913, 250 – 251, No. 562; Jones 1964, Volume 2, 826, Volume 3, 272, note 7, with references to other sources). As for the very first seals of *kommerkiarioi* acting as both customs officials and state employees controlling the commerce, it is possible that they appeared in the 6th century, and more precisely shortly after the numismatic reform of 538 (Montinaro 2013, 365).

Those early *kommerkiarioi* were succeeded by the *genikoi kommerkiarioi* (ca. 654 – 729/730) and the *apothekai*. Another innovation of that time was the introduction of the indiction as a symbol of date for these seals, starting from the year 674/674. In this way, the combined evidence of the imperial figure(s) and the indiction may give, as it happens in most cases, a very precise date of issue of the seal in question.

Early seals of *basilika* (imperial) *kommerkia*, dated in the reign of Leontios (695 – 698), for example, reveal that they were related to *apothekai*. There is a long dispute on the exact purpose of establishment and operation of this institution (the various theories have been summarized in: Montinaro, 2013). In short, it seems that these *apothekai*, the warehouses functioning as both sales-points for various goods, notably silk, and, possibly, supplying centres for the army when needed,¹ started operating in the Eastern provinces and were only later introduced in the Balkans (Hendy 1985, 654 – 655; Zacos, Veglery 1972, Tables 8 and 33). Similar duties were also entrusted to the *genikoi kommerkiarioi*, that is high-ranked

¹ This theory about the army, developed by Hendy and Haldon and supported, in its main points, by other scholars, indicated that the taxes were collected mostly in kind and stored in the *apothekai* / warehouses. There, the grain was distributed for the needs of the army and Constantinople alike (because the main sources of grain, such as Egypt, were no longer part of the Empire), while other products were exchanged for military equipment to supply the army.

officials who organized and supervised the economic life in the Empire (the careers of some these officials are outlined in Zacos, Veglery 1972, Tables 1 – 16). As evidenced through several seals, it is possible that some *genikoi kommerkiarioi* were residing in Constantinople, not at a certain *apotheke*, but they were occasionally mobilized to control locally the operations of the various provincial *apothekai*. Recently, Montinaro made a distinction between the two elements mentioned in the seals' inscriptions, that is a) the *genikos kommerkiarios* and b) the *apotheke*, attributing the word *sphragis* (sealing) to both the *kommerkiarios* – X and the *apotheke* – Y (Montinaro 2013, 353 – 354; the tenure of several posts by one *genikos kommerkiarios*, during the same indiction: Zacos, Veglery 1972, Tables 4, 6/1 – 6/2, 8 – 11, 13, 16). From the end of the 7th c., the significance of *kommerkiarioi* decreased. The *kommerkiarios* was not anymore the provincial organizer of the economic life, but rather an inspector of goods and tax-collector in a relatively smaller area. These new officials were called *basilikoi kommerkiarioi*, had jurisdiction over the *themata* (or rather their predecessors) or ports as well as the function of controlling imports and collecting some duties (Zacos, Veglery 1972, 136 – 138).

Yet another significant change happened in 730: the seals don't bear anymore the name of the person – the *kommerkiarios* – but only that of the location of the warehouse. The earliest seal of a *basilikon kommerkion* was issued, as far as we know, in 730/731, marking a turning point in the structure of the provincial fiscal administration (Montinaro 2013, 370 ff.). The inscription on the reverse of that first seal reads: *Τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς Μήλου* (Zacos, Veglery 1972, No. 242). Moreover, it seems that after 730 and through a gradual process, the *kommerkia* – that is the *kommerkiarioi* attached to them – abandoned or were cast off their duties related to the army and focused on the control of commercial activity exclusively. Evidence for this change comes also from the introduction in ca. 800 of a new tax called *kommerkion*, which was collected by the *kommerkiarioi*, who re-appeared on the seals at about that time. The last known dated seal of a *basilikos kommerkiarios*, according to the bibliography, is the specimen issued by Christophoros, *basilikos kommerkiarios of Hadrianopolis*, in 822/823 (see, however, above, where we suggest a new date, in 807/808). The last known specimen of *basilika kommerkia*, dated in 832/833, was issued by the office *Τῶν βασιλικῶν κομμερκίων Δεβελτοῦ* (Zacos, Veglery 1972, No. 285). Later on, the *kommerkiarioi* – no more labelled as *basilikoι* – were attached to the *themata*, the new military-administrative districts which were formed or rather re-formed during the reign of Nikephoros I (802 – 811). In the 10th c. and still working at the provinces, the *themata*, they were subject to the bureau of *genikon logothesion*, and they lasted until the middle of the 11th c. (Cheynet 2019; Millet 1924, 325 – 326).

The development of the *basilika kommerkia* and the *kommerkiarioi* in the

geographical area of Thrace is probably largely connected to their previous development in Asia Minor. No matter whether they started as collectors and distributors of the precious silk (as suggested by Oikonomides) or as tax collecting points taking care of supplying the army (as suggested mainly by Hendy and Haldon), it is a fact that their presence in the area is first attested in Mesembria, a significant port and important commercial centre. Still, though, some key elements regarding the development of this institution are missing. For example, Hendy may be right in his thesis that in the 8th and 9th centuries, these *kommerkia*, together with the other posts in the Balkans, served for the army supply; he saw a direct connection between the establishment (or, perhaps, re-establishment?) of each one of these *apothekai* / *kommerkia* and major military-political events and developments in the area. But why similar events in other areas of the Empire did not lead to analogous processes e.g. in the East or even in Italy? Asia Minor was under constant threat by the Arabs at that time, but for some reason – and this is a missing piece in the puzzle – the institution of *kommerkia*, together with the *kommerkiarioi*, either as state employees or as private agents buying the post for a certain period, was limited in Thrace and Macedonia for about 80 years.

The statistical truth, with the available data, is that in the second half of the 8th c., the number of seals of *basilika kommerkia* in general was decreased, until they appear almost exclusively in Thrace and Macedonia. During the period from 751 to 833, the only geographical places where this institution appears on dated seals are Macedonia, Thessalonike, Thrace, Hadrianopolis, Hexamilion and Develtos, indicating fundamental changes in the organization of these state operated warehouses (see the tables in Zacos, Veglery 1972; the one exception, a seal of the *basilika kommerkia* of *Asia*, published by Schlumberger and dated by Zacos and Veglery – table 19 – in 755/756 or 770/771 with question marks, perhaps is misdated).

Thus, the *apotheke* of *Mesembria*, the first of its kind that appeared in the Balkans, is first attested in 690/691 and has a continuous presence on seals, either alone or in combination with Thrace, until 747/748 (Zacos, Veglery 1972, table 30). It cannot be a coincidence that the first seal mentioning Thrace alone is, most likely, dated exactly in that same year (see the Catalogue below, as well as **Table 1**). There are a few points worth mentioning, related to the summarized evidence on the *apothekai*, *kommerkia* and *kommerkiarioi* of Thrace:

1) from 690/691, the first appearance of the *apotheke* of *Mesembria*, until 831/832, the last mention of Thrace, there are only two *basilikoï kommerkiarioi*: the one presented in this paper, dated in 806/807 and responsible for Thrace alone, and one dated in 831/832 and being responsible for Thrace and Macedonia. It is remarkable that in 831/832, one seal was issued by the *basilikos kommerkiarios* of *Thrace and Macedonia*, and one seal was issued by the *basilika kommerkia* of *Thrace*. The lack of

Date	Area 1 (combined)	Area 2 (alone)	Area 3 (alone)
690/691		Mesembria	
695/696		Mesembria	
698/699		Mesembria	
700/702		Mesembria	
713/714		Mesembria	
725/726		Mesembria	
731/732		Mesembria	
732/733		Mesembria	
735/736		Mesembria	
736/737	Mesembria + Thrace	Mesembria	
740/741	Mesembria + Thrace		
741-750?	Mesembria + Thrace		
747/748		Thrace	Mesembria
751/752	Thrace + Hexamilion		
751-775?		Mesembria	
785/786		Thrace	
787/788		Thrace	
789/790	Thrace + Hexamilion?		
797/798		Thrace	
800/801		Thrace	
801/802		Thrace	
802		Thrace	
802/803		Thrace	
806/807		Thrace (kommerkiarios)	
808/809		Thrace	
809/810		Thrace	
810/811		Thrace	
820/821	Thrace + Macedonia		
831/832	Thrace + Macedonia (kommerkiarios)	Thrace	

Table 1. Summary table of dates and toponyms related to the *apotheke*, *kommerkia* and *kommerkiarioi* of Mesembria and Thrace

Таблица 1. Обобщаваща таблица на датите и топонимите, свързани с *apotheke*, *kommerkia* и *kommerkiarioi* на Месембрия и Тракия

evidence from other areas, but also the incomplete series of seals issued in Thrace do not allow further comments on why the *basilikoi kommerkiarioi* appear simultaneously with the *basilika kommerkia*, yet not continuously. There is, however, a hint for further thought (see below).

2) As mentioned above, the last known seal of the *basilika kommerkia* of Thrace was issued in 831/832, the year which coincides with a seal issued by a *basilikos kommerkiarios* of Thrace and Macedonia (the second

known with this combination, after the seal of the *basilika kommerkia* issued in 820/821). The lacuna between 810/811 (Thrace) and 820/821 (Thrace and Macedonia), as well as the second lacuna between this last year and 831/832 (Thrace; Thrace and Macedonia) cannot explain when was Thrace first combined with Macedonia, or whether there was no *kommerkion of Thrace* as a separate institution while the combined *kommerkia of Thrace and Macedonia* were operating. The seal of 831/832 mentioning Thrace alone is an exception, a case of a second institution established temporarily due to some urgent need. We may add, though, that in 736/737 we have the last seal of Mesembria before the appearance of Thrace, but also the first seal of the combined institution of Mesembria and Thrace. Also, the first seal of Thrace alone, in 747/748, coincided with the very last seal of Mesembria alone.² These issues cannot be random or unplanned. Perhaps, they mark the transition from one provincial institution to another, in this case from Mesembria to Thrace. Unique seals, like the one mentioning the combination of Thrace and Hexamilion, were probably exceptions, that is temporary solutions imposed by urgent needs.

3) There is a big lacuna in our catalogue, between 751/752 (Thrace and Hexamilion) and 785/786 (Thrace). What happened in the years between? Is it only a matter of luck that we have not discovered seals dated in this period? Were the institutions combined or operating alone? One may suspect that, perhaps, the joined *kommerkia of Thrace and Hexamilion* continued to operate in at least the next year, but this is only a guess.

4) The two known – or surviving – seals of the combined institutions of Thrace and Macedonia are both dated after the time of Nikephoros I. Would that mean that these seals were issued by an institution (*basilika kommerkia*) and an official of the institution or agent attached it (*basilikos kommerkiarios*) related to the *themata* of Thrace and Macedonia? Or the appellatives *basilika* / *basilikos* indicate that the transition to the *thematic* administration has not advanced yet, at least for the control of merchandise and goods? And if the seal issued by Konstantinos, *basilikos kommerkiarios of Thrace and Macedonia* under Theophilos (831/832), indicates a crucial transformation in the fiscal administration of the *themata*, modifying the fiscal office from imperial *kommerkion* to a regular fiscal office of the *thema*, how can we explain the appearance of a similar *basilikos kommerkiarios* under Nikephoros I, in 806/807?

The series of questions expressed above will be answered, partially or

² The seal of the *imperial kommerkia of Mesembria*, dated by Zacos and Veglery, then by the editors of the seals at the Istanbul Archaeological Museums in 751 – 775 (Zacos, Veglery 1972, No. 265; Cheynet, Gökyıldırım, Bulgurlu 2012, No. 1.55) is, perhaps, dated earlier, that is either in the very first year when Leon IV was nominated *kaisar* (751), or even in the years of another pair of emperor / co-emperor. Unfortunately, the state of preservation of the specimen does not allow further conclusions.

fully, when we have at our disposal a more complete *corpus* of seals issued by the *kommerkia* and the *kommerkiarioi* of Thrace and the other areas. For now, it is enough to say that with the publication of the specimen from the Kırklareli Museum, one more piece has been added to the mosaic, or rather the puzzle. Furthermore, it is important that this seal comes from the geographical area of Thrace. Similarly, the specimen kept at the Archaeological Museum in Debelt and the two seals from private collections in Bulgaria (Jordanov 2003, No. 35.13a and 35.13b-c respectively) also originated from the area of Thrace. Future discoveries and systematic research will certainly cast more light on the establishment, evolution and function of the institution of *basilika kommerkia* and the *basilikoi kommerkiarioi* attached to them.

CATALOGUE OF THE *BASILIKA KOMMERKIA* AND *BASILIKOI KOMMERKIARIOI* OF THRACE

YEARS // INDICTION // RULER(S) // INSTITUTION // (REFERENCES)

736/737 // 5 // Leon III and Konstantinos V // *basilika kommerkia* of Mesembria and Thrace (Лихачёв 1924, 196, No. 3. See also: Zacos and Veglery 1972, 188).

Note: Zacos and Veglery thought that this seal is identical to the ones they published, where the indictions are not visible, and for this reason dated it in 730 – 741. The editors of Dumbarton Oaks, on the other hand, dated it in 741 – 750. In fact, they are all right regarding the identification of the imperial couple depicted on the specimen. However, one cannot overlook the fact that Likhachev read the indiction as E. If we must correct the emperors, but keep the indiction, then the years should be 736/737.

740/741 // 9 // Leon III and Konstantinos V // *basilika kommerkia* of Mesembria and Thrace // (Лихачёв 1924, 196, No. 4. See also: Zacos and Veglery 1972, 188).

Note: Similarly (see previous entry), if Likhachev was right in reading the indiction as Θ, this would correspond to the years 740/741.

741 – 750 // ? // Leon III and Konstantinos V // *basilika kommerkia* of Mesembria and Thrace // (1. DOS 1, No. 71.18; Zacos, Veglery 1972, No. 259a; 2. Zacos, Veglery 1972, No. 259b; 3. Zacos, Veglery 1972, No. 259c; 4. DOS 1, no. 71.17; Zacos, Veglery 1972, no. 259d).

Note: Despite the numerous copies of this specimen, a more precise date is not secure. Zacos and Veglery dated these seals in the years 730 – 741.

747/748? // ? // Leon III and Konstantinos V // *basilika kommerkia* of Thrace // (DOS 1, No. 71.15; Zacos, Veglery 1972, No. 258. See also: Ragia 2011, 111; Brandes 2002, app. I, No. 207).

Note: Although the date provided in the bibliography is 730 – 741 (with unspecified indiction), in fact these years should be seriously questioned: Hendy suggested that the *apothekai* started from the East, and first appeared in the Balkan (and Western in general) territories in 690/691, with the *apotheke* of Mesembria. This later evolved into the *basilika kommerkia* of Mesembria, eventually into the combined *basilika kommerkia* of Mesembria and Thrace and, finally, into the *basilika kommerkia* of Thrace alone (Hendy 1985, 624 – 642, 654 – 655). If this scheme is right, as it seems to be, then the seals of the *kommerkia* of Mesembria and Thrace predate those of the *kommerkia* of Thrace. The year adopted here (747/748) is hypothetical, because the indiction is not visible on the seal, but we are looking for a year after 740/741 (that is, the last certain date for the combined *kommerkia* of Mesembria

and Thrace) and an indiction which would still fall into the reign of Leon III and Konstantinos V. For this reason, it seems that 747/748 is the best solution for this seal.

747/748 // 1 // Leon III and Konstantinos V // *basilika kommerkia of Thrace* // (DOS 1, No. 71.16. See also: Ragia 2011, 112; Brandes 2002, app. I, No. 243).

751/752 // ? // Konstantinos V and Leon IV // *basilika kommerkia of Thrace and Hexamilion* // (DOS 1, No. 54.2; Zacos, Veglery 1972, No. 270. See also: Ragia 2011, 112; Brandes 2002, app. I, No. 249).

Note: Considering that the indiction is not visible on the specimen, Zacos and Veglery, followed by the editors of the Dumbarton Oaks catalogue, they all dated the seal broadly between 751 and 775. Ragia, however, narrowed the years down to 751/752. Although we listed the seal following Ragia's date, the editors' skepticism should not be neglected.

785/786 // 9 // Konstantinos VI and Eirene // *basilika kommerkia of Thrace* // (Zacos, Veglery 1972, No. 274. See also: Ragia 2011, 112; Brandes 2002, app. I, No. 262).

787/788 // 11 // Konstantinos VI and Eirene // *basilika kommerkia of Thrace* // (1. DOS 1, No. 71.19; Zacos, Veglery 1972, No. 276a; 2. Zacos, Veglery 1972, No. 276b. See also: Ragia 2011, 112; Brandes 2002, app. I, No. 264).

789/790 // 13 // Eirene // *basilika kommerkia of Thrace and Hexamilion* (?) // (Zeus Numismatics, Prime Auction 5, part 2, 15 March 2020, no. 913).

Note: The seal appeared at a recent electronic auction. On the obverse, there is a bust of Empress Eirene, with the mirrored symbols of the thirteenth indiction on her sides. Below, the inscription [...] Ν Β ΚΟΗΕ [... ΘΡ ΑΚ'S ...] – the *imperial kommerkia of Thrace* and [...]. On the reverse, the three busts of Leon III, Konstantinos V and Leon IV. Since the thirteenth indiction for the ruling time of Eirene would match either the year 774/775 (and more precisely after September 775, when Eirene became empress) or 789/790, it is most likely that the seal is dated in 789/790, because her husband, Leon IV died in 780, and if the seal had been issued while he was still alive, his portrait would figure next to Eirene's.

Although the first geographical name is clearly Thrace, the second cannot be distinguished, due to the small disc and its bad state of preservation. Seibt (Seibt 2020, No. 4811, without identification of the portrayed figures and date) read Macedonia; the three poorly preserved letters were apparently perceived as ΚΕΔ . If this reading is correct, then either Thrace and Macedonia were temporarily united due to some urgent need in those years, or these two areas were joined long before 820 [see here, **Table 1**], but the seals issued during the other years have not been discovered yet.

If, however, the second name in the inscription is not Macedonia, then we are looking for another area which was temporarily united with Thrace in 789/790, as it happened in 751/752 with Hexamilion. In fact, we cannot rule out the possibility that Hexamilion appears in the seal in question too: the first visible letter does not resemble the two Kappas of that same inscription; these show a small distance from the vertical to the top of the upper oblique bar, as well as a sharp, deep space between them. Moreover, both Kappas' vertical bars are very thick. On the contrary, the letter in the third line has a large and not deep at all space between the two upper edges and it looks more like a horizontal line curving downwards in the middle. Also, no thick vertical bar like the ones above can be seen here. This letter resembles the Xi (Ι) in the seal of the *kommerkia of Thrace and Hexamilion* (see the Catalogue, above), though with more curved horizontal lines. As for the following letter, it could be an Alpha (Α): we see the similarity with the one just above. If our suggestion is correct, the name would consist of four letters (ΕΙΙΑ'), preceded by the article in Genitive (perhaps abbreviated), just like in the other seal of Thrace and Hexamilion described above.

797/798 // 6 // Eirene // *basilika kommerkia of Thrace* // (Leu Numismatic web-auction 10, 7 – 8 December 2019, No. 1871). (**Fig. 4**)

Note: This seal looks very similar with the one listed here for the years 801/802. The indiction, of course, differs: here we only see traces of a letter which the editors

of the auction assumed to be a (reverse) Z, that is the seventh indiction. For Eirene, that year would be 798/799, as indicated on the auction's website. This reading and, eventually, the date are both problematic, because the reverse Z is only attested much later (Oikonomides 1986, 160 – 161) and on seals of this period the Z is not reverse (see, for example, DOS 1, No. 18.28 – 29). Besides, and assuming that there is no such type of Z in this early period, it is highly unlikely to make such a mistake during the creation of the matrix of an official seal like this one (to carve a mirrored Z instead of the usual one). What seems more likely to us is to read S for the sixth indiction, even though this letter appears to have more curved lines on other seals (DOS 6, No. 57.1; Oikonomides 1986, No. 58; Zacos, Veglery 1972, No. 176 182, 229, 252). The sixth indiction, in the time of Eirene, corresponds to the year 797/798.

800/801 // 9 // Eirene // *basilika kommerkia of Thrace* // (Zacos, Veglery 1972, No. 279).

801/802 // 10 // Eirene // *basilika kommerkia of Thrace* // (1. DOS 1, No. 71.20; Zacos, Veglery 1972, No. 280a; 2. Zacos, Veglery 1972, No. 280b; 3. Gorny & Mosch auction 176, 9 – 10 March 2009, No. 2830 – see Fig. 5).

802 // 10 // Nikephoros I // *basilika kommerkia of Thrace* // (Doncheva, Nikolov 2017, 176–177, No. 2).

Note: The seal, discovered at Duhovets, Ispirih, is now kept in a private collection. The authors have correctly recognized the portrayed figure as Nikephoros I, but they erroneously read the indiction as Γ, which corresponds to the year 809/810 (and Nikephoros would be presented together with Staurakios), while in fact it is I, i.e. tenth, corresponding to the year 801/802. Since Nikephoros ascended to the throne in late October 802, the seal must be dated in that year, after October. Staurakios does not appear on the seal, because he became co-emperor in late 803.

802/803 // 11 // Nikephoros I // *basilika kommerkia of Thrace* // (Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1886, 82, No. 12. See also: Zacos, Veglery 1972, 189, 358; Antoniadis-Bibicou 1963, 234, No. 101; Likhachev 1924, 201).

Note: Papadopoulos-Kerameus dated the seal in the time of Nikephoros II. Despite this date being accepted by Antoniadis-Bibicou, it is, nevertheless, impossible. Later, Likhachev expressed his skepticism on the date, and Zacos and Veglery tried to correct it by attributing the seal to the right emperor. Assuming that the portrayed figure is Nikephoros I, as the iconography shows (compare, for example, with: DOS 6, No. 37.1, 38.1, 39.2), and certainly not the Second, as the editor believed, then the eleventh indiction would match the years 802/803. Even this, though, is tentative: we rely on Papadopoulos-Kerameus' reading of the indiction, because the specimen's present state of preservation does not show any inscription below the emperor's figure.³

806/807 // 15 // Nikephoros I and Staurakios // *basilikos kommerkiarios of Thrace* (see above in the present study).

808/809 // 2 // Nikephoros I and Staurakios // *basilika kommerkia of Thrace* (Jordanov 2009, No. 1247; Jordanov 2003, No. 35.13c).

809/810 // 3 // Nikephoros I and Staurakios // *basilika kommerkia of Thrace* // (1. Jordanov 2009, No. 1245; Jordanov 2003, No. 35.13a; 2. Jordanov 2009, No. 1246; Jordanov 2003, No. 35.13b).

Note: Jordanov noted the years 810/811.

810/811 // 4 // Nikephoros I and Staurakios // *basilika kommerkia of Thrace* // (Zacos, Veglery 1972, No. 281).

820/821 // 14 // Michael II // *basilika kommerkia of Thrace and Macedonia* // (DOS 1, no. 43.17; Oikonomides 1986, No. 44; Zacos, Veglery 1972, No. 282).

831/832 // 10 // Theophilos // *basilika kommerkia of Thrace* // (Gorny & Mosch auction 191, 11–12 October 2010, No. 2683. See also: Wassiliou-Seibt 2016, 154, No. 2683; Montinaro 2013, 370, note 45, No. 5; Seibt 2011, 458, No. 1429).

³ Special gratitude goes to Dr. Vera Bulgurlu, for providing us with information on this specimen's state of preservation. The seal, kept at the Museum of Tekirdağ, will be soon published by Dr. Bulgurlu.

Note: This seal puzzled the scholars as no one before. The editors of the auction attributed it to Leon III and proposed the broad date 717 – 741. Seibt dated it in 831/832, which means that he read – although this is not explained – the indiction as tenth. Montinaro read the indiction as eighth, noting that it would correspond to either 814/815 or 829/830. Finally, Wassiliou-Seibt recognized the emperor as Theophilos, read the indiction as twelfth and noted the year as 841/842. However, even if her reading of the indiction was correct, the year – for Theophilos – should not be 841/842, but 833/834. There is no doubt that the portrayed emperor is Theophilos. As for the year, it seems that 831/832 is the correct one, because the fragmented letters allow the reading: ΙΝΔΙΚΤΗ | Ο ΝΟCΔΕ .|Α Τ, that is the tenth indiction.

831/832 // 10 // Theophilos // *basilikos kommerkiarios of Thrace and Macedonia* // (DOS 1. No. 43.18; Oikonomides 1986. No. 46).

ABBREVIATIONS / СЪКРАЩЕНИЯ:

DOC = Dumbarton Oaks Collection = Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Volume 3.1 (Leo III to Michael III, 717 – 867). Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1973.

DOs = Dumbarton Oaks Seals = J. Nesbitt, N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 1 (Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea). Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1991; J. Nesbitt, C. Morrisson. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 6 (Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda). Dumbarton Oaks, Washington D.C., 2009.

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Дончева, Николов 2017: С. Дончева, Н. Николов. Нови свидетелства за българо-византийските търговски отношения в края на VIII – началото на IX век. – Епохи 25.1, 2017, 175 – 178. [Doncheva, Nikolov 2017: S. Doncheva, N. Nikolov. Novi svidetelstva za balgaro-vizantijskite trgovski otnosheniya v kraia na VIII – nachaloto na IX vek. – Epohi 25.1, 2017, 175 – 178].

Лихачёв 1924: Н. П. Лихачёв. Датированные византийские печати. – Известия Российской Академии Истории Материальной культуры 3, 1924, 153 – 224. [Likhachyov 1924: N. P. Likhachyov. Datirovannye vizantiyskie pechati. – Izvestiya Rossiyskoy Akademii Istorii Material'noy Kul'tury 3, 1924, 153 – 224].

Antoniadis-Bibicou 1963: H. Antoniadis-Bibicou. Recherches sur les douanes à Byzance. L'«octava», le «kommerkion» et les commerciaux. Paris, 1963.

Ardel 1977: A. Ardel. Kırklareli. – In: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi. Volume 6, 1977, 763.

Babinger 1944: F. Babinger. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14. – 15. Jh.). München, 1944.

Brandes 2002: W. Brandes. Finanzverwaltung Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6. – 9. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 2002.

Cevdet Pasha 1891: Cevdet Paşa. Târîh-i Cevdet, Matbaa-yı Âmîre. İstanbul, 1891.

Chalcocondyles 1922: Historiarum demonstrationes. (ed.) E. Darko. Volume 1. Budapest, 1922.

Cheynet, Gökyıldırım, Bulgurlu 2012: J.-Cl. Cheynet, T. Gökyıldırım, V. Bulgurlu. Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul. Istanbul, 2012.

- Cheyne** 2019: J.-Cl. Cheynet. Les derniers sceaux de plomb des commerçants byzantins. – In: S. Menache et al. (eds.). *Crusading and Trading Between West and East. Studies in Honour of David Jacoby*. Routledge, 2019, 175 – 190.
- Elam** 2020: N. Elam. Kırklareli Müzesindeki Bizans Kurşun Mühürleri. – *Humanitas: International Journal of Social Sciences* 8.16, 2020, 142 – 170.
- Gökbilgin** 1952: T. Gökbilgin. XV. – XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul, 1952.
- Haldon** 1997: J. F. Haldon. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge, 1997.
- Hasluck** 1939: F. W. Hasluck. *Christianity and Islam under the Sultans*. Volume 2. Oxford, 1939.
- Hendy** 1985: M. Hendy. *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300 – 1450*. Cambridge, 1985.
- İnalçık** 1971: H. İnalçık. The Conquest of Edirne (1361). – *Archivum Ottomanicum* 3, 1971, 185 – 210.
- Jones** 1964: A. H. M. Jones. *The Later Roman Empire, 284 – 602. A Social, Economic and Administrative Survey*. Volumes 2-3. Oxford, 1964.
- Jordanov** 2003: I. Jordanov. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Volume 1. Sofia, 2003.
- Jordanov** 2009: I. Jordanov. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Volume 3. Sofia, 2009.
- Gregory** 1991: T. E. Gregory. Thrace. – In: A. Kazhdan (ed.). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Volume 3. New York, Oxford, 1991, 2079 – 2080.
- Kâtip Çelebi** 1996: Kâtip Çelebi. *Cihânnümâ*. ed. F. Sezgin. Boyut Yayınları. İstanbul, 1996.
- Laurent** 1929: V. Laurent. Bulletin de sigillographie byzantine – *Byzantion* 5.1, 1929 [1930], 571 – 654.
- Leonclavius** 1650: J. Leonclavius. *Pendectal Historiae Turciae. Liber singularis ad illustrandos Annales*. – In: *Annales Sultanorum Othmanidarum, a Turcis sua lingua scripti*. Regia, Paris, 1650, 389 – 506.
- Littmann, Magie, Reed Stuart** 1910: E. Littmann, D. Magie Jr., D. Reed Stuart. *Greek and Latin Inscriptions in Syria. Section A. Southern Syria. Part 2. Southern Hauran* (Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904 – 1905 and 1909. Division III). Leyden, 1910.
- Littmann, Magie, Reed Stuart** 1913: E. Littmann, D. Magie Jr., D. Reed Stuart. *Greek and Latin Inscriptions in Syria. Section A. Southern Syria. Part 4. Bosra* (Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904 – 1905 and 1909. Division III). Leiden, 1913.
- Malatras** 2021: C. Malatras. “At the service of the imperial Opsikion”: the *corpus* of the officials. – In: O. Karagiorgou, P. Charalampakis, C. Malatras (ed.). *TAKTIKON. Studies on the Prosopography and Administration of the Byzantine themata*. Athens, 2021, 411 – 512 [in print].
- Mango, Ševčenko** 1972: C. Mango, I. Ševčenko. Three inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V. – *Byzantinische Zeitschrift* 65, 1972, 379 – 393.
- Millet** 1924: G. Millet. Sur les sceaux des commerçants byzantins. – *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*. Volume 2 (Numismatique et Sigillographie, Archéologie). Paris, 1924, 303 – 327.
- Montinaro** 2013: F. Montinaro. Les premiers commerçants byzantins. – *Travaux et Mémoires* 17, 2013, 351 – 538.
- Oikonomides** 1986: N. Oikonomides. *A collection of dated Byzantine lead seals*. *Dumbarton Oaks, Washington D.C.*, 1986.

- Orhonlu 1986:** C. Orhonlu. Kirk Kilise. – In: Encyclopedia of Islam. 2nd edition. Volume 5. Leiden, 1986, 143 – 144.
- Pertusi 1952:** A. Pertusi. Constantino Porfirogenito: De Thematribus. Rome, 1952.
- Ragia 2011:** E. Ragia. The geography of the provincial administration of the Byzantine empire (ca. 600 – 1200): I.2. Apothekai of the Balkans and of the islands of the Aegean Sea (7th – 8th c.). – Byzantinoslavica 69, 2011, 86 – 113.
- Ragia 2012:** E. Ragia. The geography of the provincial administration of the Byzantine empire (ca. 600 – 1200): I.3. Apothekai of Africa and Sicily, Final notes and Conclusions. – Εῶα καὶ Εσπέρια 8, 2008 – 2012, 113 – 144.
- Robert, Robert 1973:** J. Robert, L. Robert. Bulletin epigraphique. – Revue des Etudes Grecques 86, 1973, 48 – 211.
- Seeck 1876:** O. Seeck. Notitia Dignitatum. Frankfurt am Main, 1876.
- Seibt 2011:** W. Seibt. Sigillographie. B. Kataloge und Beiträge zu Einzelfunden. – Byzantinische Zeitschrift 104, 2011.
- Seibt 2020:** W. Seibt. Sigillographie. – Byzantinische Zeitschrift 113.4, 2020.
- Şemsettin Sâmî 1896:** Şemsettin Sâmî. Kâmûsu'l-A'lâm. Volume 5. Mihran Matbaası. İstanbul, 1896.
- Soustal 1991:** P. Soustal. Tabula Imperii Byzantini: Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991.
- Taşlıklioğlu 1961:** Z. Taşlıklioğlu. Trakya'da Epigrafiya Araştırmaları. Volume 2, İstanbul, 1961, 15 – 31.
- Tuncel 2002:** M. Tuncel. Kırklareli. – In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Volume 25, 2002, 479.
- Vogiatzis 1987:** G. Vogiatzis. Die Anfänge der Türkenherrschaft in Thrakien und die ersten Niederlassungen. [Ungedruckte phil. Diss.]. Wien, 1987.
- Wassiliou-Seibt 2016:** A.-K. Wassiliou-Seibt. Auctions 2007 – 2011. – Studies in Byzantine Sigillography 12, 2016, 141 – 197.
- Zachariadou 1985:** E. A. Zachariadou. The Conquest of Adrianople by the Turks. – In: Romania and the Turks (c. 1300 – c. 1500). Variorum reprints. London, 1985, No. XII, 211 – 217.
- Zacos, Veglery 1972:** G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals. Volumes I.1 – 3. Basel, 1972.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1886:** Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Αρχαιότητες καὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Θράκης. – Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 17 (Παράρτημα), 1886, 65 – 113.

НЕПУБЛИКУВАН ВИЗАНТИЙСКИ ОЛОВЕН ПЕЧАТ НА *BASILIKOS KOMMERKIARIOS* НА ТРАКИЯ

Пантелис ХАРАЛАМПАКИС, Нилгюн ЕЛАМ

РЕЗЮМЕ

В настоящата статия авторите публикуват неизвестен до момента византийски оловен печат, който се съхранява днес в музея в Лозенград (Къркларели, Турция). Този град, наричан през византийската епоха *Σαράντα Ἐκκλησίαι* (т.е. „Четиридесет църкви“), се намира на около 55 км източно от Одрин (Хадрианоупол). Разглежданият печат е откупен от местен жител през 1996 г.

На лицевата страна на печата са изобразени две фигури в императорско облекло: владетелят Никифор I и неговият син и съимператор Ставракий. Под тях има надпис, споменаващ датата, когато печатът е бил издаден: *ἰνδ(ικτίωνος) πεντ[ε(καὶ)]δεκ(άτης)*. Петнадесетият индикт по времето на император Никифор I съответства на годината 806/807. На реверса е имало надпис в пет или шест реда, но поради малкия размер на диска и корозията само последната част от текста е запазена: [...] *(καὶ) βασιλικοῦ κομμερκ(ιστίου) τῆ[ς] Θράκης* – „[...] и императорски комеркиарий на Тракия“. По тази причина са неизвестни както името на длъжностното лице, така и неговата титла, която трябва да е предшествовала съюза „и“.

Появата на длъжностни лица, наречени *kommerkiarioi*, както и на институцията *kommerkion*, все още озадачава учените. По време на управлението на Анастасий (491 – 518 г.) вече съществуват трима *comites commerciorum*, които контролират търговията в граничните райони Ориент и Египет, Мизия и Черно море, както и Илирикум. Колкото до най-ранните печати на комеркиарии, изпълняващи длъжността едновременно на митнически служители и държавни контролори на търговията, счита се, че е възможно те да се появяват през VI век, след 538 г. Тези ранни комеркиарии са наследени от *genikoi* (генерални, върховни) *kommerkiarioi* (от ок. 654 до 729/730 г.) и от *apothekai* (складове), като последните са също свързани с *basilika* (императорските) *kommerkia* (от 730/731 г.). Складовете функционирали едновременно като пунктове за продажба на различни стоки, например коприна, и вероятно като снабдителски центрове за армията, когато това било необходимо. Те се появяват и започват да функционират в източните провинции и едва по-късно са въведени на Балканите. Подобни функции имали и *genikoi kommerkiarioi*. Значима промяна се случила през 730 г.: печатите вече не носят името на служителя комеркиарий, а само на местоположението на склада. Най-ранният известен печат на *basilikon kommerkion* е издаден през 730/731 г., като така бележи повратна точка в структурата на провинциалната фискална администрация. Нещо повече, изглежда, че след 730 г. и чрез постепенен процес комеркиите, т.е. комеркиариите, назначени в тях, изоставили или били освободени от задълженията към армията и се концентрирали изключително върху търговската си дейност. Доказателство за тази промяна се открива още във въвеждането

през ок. 800 г. на нов данък, наречен *kommerkion*, който бил събиран от комеркиариите, които от своя страна се появяват отново върху печатите по това време. Последният известен датиран печат на *basilikos kommerkarios* е издаден от Христофор, *basilikos kommerkarios* на Хадрианопол, датиран до момента в 822/823 г., но според авторите на статията е възможна и по-ранна дата: 807/808 г. Последният известен екземпляр на *basilika kommerkia* се датира през 832/833 г. След този момент комеркиариите, които повече не се наричат *basilikoi*, били свързани вече с темите, новите военно-административни области, основани или по-скоро реформирани през управлението на Никифор I (802 – 811). В този смисъл длъжностното лице, издало печата, предмет на настоящата статия, трябва да е било сред последните *basilikoi kommerkarioi*.

Развитието на *basilika kommerkia* и на комеркиариите в географската област Тракия вероятно до голяма степен е свързано с тяхното предишно развитие в Мала Азия. Независимо дали те започнали дейността си като складове и дистрибутори на така ценната коприна, или като пунктове за събиране на данъци, отговорни за снабдяването на армията, тяхното присъствие в района е установено най-рано в Месембрия – значимо пристанище и търговски център, през 690/691 г. (до 747/748 г.). Последното споменаване на Тракия се датира в 831/832 г.

Авторите на статията представят аотиран каталог на известните *basilika kommerkia* и комеркиарии на Тракия, като предлагат коментар върху хронологията и различните въпроси, отнасящи се до институцията в Тракия и нейните връзки със същата в Месембрия и други съседни области. Публикуват се и фотографии на печати от *basilika kommerkia* на Тракия, появили се в аукциони, както и на екземплярите в колекцията Дъмбартън Оукс. Приложена е и таблица с дати и топоними, свързани със складовете, комеркиите и комеркиариите на Месембрия и Тракия с цел илюстриране на развитието на институцията.

НЯКОЛКО ВИЗАНТИЙСКИ МОЛИВДОВУЛА ОТ КРАЯ НА XI ВЕК, ЧАСТ ОТ „АРХИВ“, ПРОИЗХОЖДАЩ ОТ БЪЛГАРИЯ

Владимир ПЕНЧЕВ*

**Национален исторически музей, ул. „Витошко лале“ № 16, София 1618, България;
vl.m.penchev@gmail.com*

ABSTRACT

The author release six Byzantine lead seals (molybdebullae) from the second half of the 11th c. Their appearance, characterized by a kind of light gray patina, shows that they originate from the same archaeological site. Unfortunately, it is not possible to establish the location of this site, as the molybdebullae were excavated during illegal treasure hunting and were subsequently confiscated by the police. All we know is that they come from the modern territory of the Republic of Bulgaria, most probably south of the Balkan Mountains.

The six lead seals are as follows:

1. Molybdebulla of Sebast Alexios Komnenos, Domestic of the West (1078 – 1081)
2. Molybdebulla of Sebast Alexios Komnenos, Megas Domestikos (1078 – 1081)
3. Molybdebulla of Stavros (?) Chrysochopos, Magistros and Katepano (second half of the 11th c.)
4. Molybdebulla of Stephan Frankopoulos, Magistros (second half of the 11th c.)
5. Molybdebulla of Aspjet Pakourianos (late 11th c.)
6. Molybdebulla of a certain Constantine (second half of the 11th c.)

The first two lead seals, issued by Alexius Komnenos in his capacity as a Domestic of the West and a Megas Domestikos, are reliably dated to the period of 1078 – 1081. Therefore, the most probable time when these seals fell to the ground was somewhere in the late eleventh or early twelfth century.

Keywords: Lead seals (molybdebullae); illegal treasure hunt; Republic of Bulgaria, most probably south of the Balkan; 11th century

Преди десетина години на Националния исторически музей в София бяха предадени като вещевени доказателства за изготвяне на експертиза голям брой най-разнообразни старинни предмети.

Всички те бяха заловени от полицейските служби в Канада като състав на една обща, много значима по обем контрабандна пратка, изнесена нелегално от Република България. По силата на съществуващите международни договори тези материали бяха върнати обратно в България, където съответните служби започнаха изискващото се по закон разследване.

Сред въпросните вещественни доказателства има една група от шест византийски оловни печата (моливдовули), които несъмнено произхождат от един и същи археологически обект. Това личи по своеобразната светлосива рехава патина, обхванала изцяло ядрата на тези печати и придаваща им еднакъв външен вид. За голямо съжаление няма никаква информация къде и кога са били открити въпросните моливдовули. Можем само да сме сигурни, че произхождат някъде от днешната територия на България и че са били изкопани при незаконна иманярска дейност.

Описанието на шестте моливдовула е, както следва:

1. Моливдовул на севаст Алексий Комнин, domestik на Запада (1078 – 1081 г.)

Лице: Надпис от двете страни на изображението (**таблица I, 1**). Свети Димитър с нимб, броня, къса войнишка туника и мантия, прав, насреща. С дясната си ръка се опира на копие, а с лявата – на щит.

Опако: Надпис в седем реда (**таблица II, 1**).

Олово. Слабо корозирал. Леко ударен върху лицевата страна, върху гърдите на светеца. Диаметър 28 – 30 мм. Тегло 25,47 г (**обр. 1**).

В развързан вид надписите върху лицевата и обратната страна гласят:

Лице: Ὁ ἅγιος Δημήτριος.

Опако: Κ(ύρι)ε βοήθει Ἀλεξίῳ [σ]εβ(α)τῷ κα[ί] δομ(ε)στίκῳ τῆς δύσεω[ς] τῷ Κομν[η]νῷ.

2. Моливдовул на севаст Алексий Комнин, велик domestik (1078 – 1081 г.)

Лице: Надпис е запазен само вдясно от изображението (**таблица I, 2**). Свети Димитър с нимб, броня, къса войнишка туника и мантия, прав, насреща. С дясната си ръка се опира на копие, а с лявата – на щит.

Опако: Надпис в шест реда (**таблица II, 2**).

Олово. Корозирал. С един дълбок разрез върху лицевата страна, върху областта на корема на светеца. Диаметър 28 – 29 мм. Тегло 26,33 г (**обр. 2**).

В развързан вид надписите върху лицевата и обратната страна гласят:

Лице: [Ὁ ἅγιος] Δημήτριος.

Опако: Σεβ(α)τόν ἤδη καὶ δομ(ε)στικόν μέγαν Ἀλέξιον νῦν τόν Κομ[η]νηνόν δεικνύ[ω].

3. Моливдовул на Ставрос(?) Хрисохопос, магистър и катепан (втората половина на XI в.)

Лице: Надпис от двете страни на изображението (**таблица I, 3**). Бюст на Архангел Михаил с нимб, дивитисион и лорос, насреща. С дясната си ръка държи скиптър, опрян на дясното му рамо, а с лявата – кълбо пред гърдите си.

Опако: Надпис в шест реда (**таблица II, 3**).

Олово. Корозирал и полуизтрит. Диаметър 20 – 22 мм. Тегло 8,23 г (**обр. 3**).

В развързан вид надписите върху лицевата и обратната страна гласят:

Лице: Μιχα(ή)λ.

Опако: + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Σταβρο(?) μαγίστρ[ω] καί κατεπάνο
το Χρυσοχόλ[ος].

Таблица I
Table I

4. Моливдовул на Стефан Франкопулос, магистър (втора половина на XI в.)

Лице: Надпис от двете страни на изображението (таблица I. 4). Бюст на свети Георги с нимб, броня и мантия, насреща. С дясната си ръка държи копие, опряно на дясното му рамо, а с лявата – щит.

Опако: Надпис в шест реда (таблица II. 4).

Олово. Слабо корозирал. Диаметър 18 – 20 мм. Тегло 6,04 г (обр. 4).

В развързан вид надписите върху лицевата и обратната страна гласят:

Лице: Ο (ἄγιος) Γεώργιος.

Опако: + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δού(λῳ) Στέφανο μαγίστ(ρ)
ο το Франко(πούλῳ).

5. Моливдовул на Аспиет Бакуриани (края на XI век)

Лице: Частично отпечатан надпис в три реда (таблица I. 5). **Опако:** Частично отпечатан надпис в три реда (таблица II. 5).

Олово. Корозирал. Диаметър 16 – 19 мм. Тегло 5,77 г (обр. 5).

В развързан вид надписът върху лицевата и обратната страна гласи:

[+ Σ]φρα[γ]ίς Ἀσ[π]ιέτ(ου) τοῦ Πακο[υ]ρίαν[ου].

6. Моливдовул на някой си Константин (втора половина на XI век).

Лице: Надписът не личи. Слабо личащо бюст на Богородица с нимб, туника и мафорион, насреща.

Опако: Частично личащ надпис в четири реда (таблица II. 6).

Олово. Полуизтрит и корозирал. Диаметър 18 – 21 мм. Тегло 8,63 г (обр. 6).

В развързан вид надписът върху обратната страна гласи:

Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Κων[σ]θα[ν]τίνος[...]

От публикуваните понастоящем шест моливдовула несъмнено най-интересни са №№

1 и 2, които са издадени от Алексей Комнин в периода преди неговото възцаряване през април 1081 г. При тях той носи титлата севаст и са посочени длъжностите му „доместик на Запада“ (Zacos, Veglery 1972, 1494, № 2707) при моливдовул № 1 и „велик доместик“ (Zacos, Veglery 1972, 1495, № 2707 bis.; Jordanov 2006, 219 – 220, №№ 327 – 336B) при моливдовул № 2. Смята се, че тази титла и тези длъжности са му били дадени от император Никифор III Вотаниат (1078 – 1081) (Zacos, Veglery 1972, 1491 – 1492). По-ранен трябва да е моливдовулът, при който Алексей Комнин е посочен като „доместик на Запада“, т.е. главнокомандващ на западната част от визан-

1. 0 | Δ
Α | Η
ΓΙ | ΜΗ
ΟΚ | ΤΡ
 | Ι

2. -- | Δ
-- | Η
-- | ΜΗ
-- | ΤΡ
-- | Ι
 | Ο

3. Μ | Χ
 | Λ

4. 0 | ΓΙ
ΓΕ | Ο
ΩΡ | Σ

5. -- --
-- ΦΡΑ
-- ΙΣΑΣ
ΙΕΤ
...

Обр. 1 – 6. Шестте моливдовула
Fig. 1 – 6. The molybdebullae

тийската армия (тази, разположена на Балканите). Върху втория моливдовул той е назван „велик доместик“, което най-вероятно означава, че вече е командвал цялата византийска войска. Не е известно кога точно в краткия период между лятото на 1078 г. и началото на пролетта на 1081 г. е станало това негово повишаване в най-висшата командна длъжност във византийската армия.

За съжаление нямаме никаква представа точно каква част от целия „архив“, изкопан от иманярите, представлява публикуваната тук група от шест печата. Все пак можем с известна доза вероятност да предположим, че въпросният „архив“ е попаднал по един или друг начин в земята някъде по времето на царуването на Алексий I Комнин.

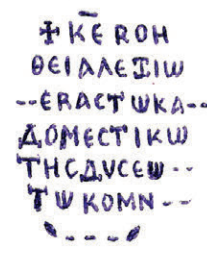
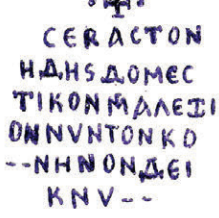
Третият печат е на лице, наричащо се Ставрос(?) Хрисохопос, притежаващ титлата „магистър“ и изпълняващ длъжността „катепан“ (обр. 3). Докато разчитането на личното име Ставрос не е много сигурно поради лошата запазеност на буквите му след третата, то фамилното име е ясно четливо. Засега не ни е известен

друг печат на лице с такова фамилно име. Съчетаването на титлата магистър и длъжността катепан се среща и при други моливдовули, които се датират от втората половина на XI в. (Jordanov 2006, 112, № 145; 278, № 426). Към това време трябва да се отнесе и нашият печат.

Четвъртият моливдовул е на Стефан Франкопулос, притежаващ титлата „магистър“ (обр. 4). Не ни е известен друг печат на лице с това име, макар че фамилията Франкопулос е представена в областта на сфрагистиката с редица свои членове (Jordanov 2006, 424). Всъщност възможно е това да не е била само една фамилия, тъй като прозвището „Франкопулос“ първоначално просто е изтъквало западния произход на носещия го и по този начин се е превърнало с течение на времето във фамилно име (Jordanov 2006, 424). Оформлението на нашия моливдовул е твърде сходно с това на някои други, при които има само титлата магистър и които се отнасят към втората половина на XI в. (Jordanov 2006, 100, № 120; 151, № 217; 295, № 471). Към този период следва да се отнесе и разглежданият тук печат на Стефан Франкопулос.

Петият моливдовул е на един арменец, принадлежащ към добре известната фамилия Бакуриани. Това е Аспиет Бакуриани. От тази личност са познати редица моливдовули, съхранявани както в български, така и в чуждестранни сбирки (Jordanov 2006, 317 – 318). Не е необходимо да се спираме тук върху добре известните и подробно коментирани исторически сведения, свързани с въпросния персонаж. Ще отбележим само, че неговите моливдовули, които са без титлите му (каквото е и публикуваният понастоящем), се датират в края на XI – началото на XII в. (Jordanov 2006, 318). Всички те произхождат от Южна България. Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че е много вероятно и „архивът“, част от който са пуб-

Таблица II
Table II

1.	
2.	
3.	
4.	
5.	
6.	

ликуваните тук шест моливдовула, да е бил изкопан от иманярите някъде в същата част на страната ни.

Последният, шестият оловен печат, е най-зле запазен. От първото име на издателя му, изписано върху обратната страна, могат да се прочетат началните три букви, показващи, че то е било Константин. Не е ясно дали е било изписано фамилното име, както и дали в надписа са били включени някакви титли и длъжности. Цялостното оформление на този моливдовул, включително стилът на изображението на Богородица и начинът на изписване на запазената част от надписа, ни дава основание да го датираме най-общо във втората половина на XI в.

Можем да се опитаме да направим някои предположения относно вида на „архива“, част от който са шестте моливдовула. Печатите са само на светски лица. Първите три от тях (двата на Алексей Комнин и този на Ставрос(?) Хрисохопос) са на висши военни. Добре известни са действията, които е предприел великият доместик Алексей Комнин в южната част на Балканския полуостров в началото на царуването на император Никифор III Вотаниат. Тогава той успял да потуши бунтовете на претендентите за императорския престол Никифор Вриений-старши и Никифор Васибеки (История на България 1982, 74), като основните събития, свързани с тази негова дейност, са се разиграли около и в град Солун. Според нас твърде вероятно е, във връзка с тази кампания и последвалия след нея размирнен период, Алексей Комнин да е изпращал различни писма и документи до местни феодали, контролиращи отделни крепости и селища на юг от Стара планина. Тези книжа, скрепени с моливдовулите на висшия имперски сановник, станал по-късно император, са били ценни за техните получатели и те са ги пазели в своите „архиви“ заедно с други важни за тях писма и документи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- История на България 1982:** История на България, том III. София, 1982. [Istoriya na Bulgaria, tom III. Sofia, 1982].
- Jordanov 2006:** Iv. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, volume 2. Byzantine Seals with Family Names. Sofia, 2006.
- Zacos, Veglery 1972:** G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals, volume I, part 3. Basel, 1972.

SEVERAL BYZANTINE MOLYBDOBULLAE DATED BACK TO THE LATE 11TH C., A PART FROM *ARCHIVE* FROM BULGARIA

Vladimir PENCHEV

SUMMARY

About ten years ago, a large number of various antiques were handed over to the National Museum of History in Sofia as material evidence for the preparation of expertise. All of them were seized by the police services in Canada, as part of a composite, very significant contraband shipment, exported illegally from the Republic of Bulgaria. Pursuant to the existing international agreements, these artifacts were returned to Bulgaria.

Among the material evidence in question is a group of six Byzantine lead seals (molybdobullae), which undoubtedly come from the same archaeological site. This is evident in the peculiar, light gray loose patina, which completely covers the blanks of these seals and gives them the same appearance. Unfortunately, there is no information on where and when the molybdobullae discussed were found. We can only be sure that they originated somewhere in today's territory of Bulgaria and that they were excavated during illegal treasure hunting. The description of the six molybdobullae is given in the catalogue of this publication.

Undoubtedly the most interesting are №№ 1 and 2, which were issued by Alexius Comnenus in the period before his enthronement in April 1081. On them he bears the title of Sebastos and his positions are indicated as „Domestikos of the West“ (Zacos, Veglery 1972, 1494, № 2707), on molybdobulla № 1 and „Megas Domestikos“ (Zacos, Veglery 1972, 1495, № 2707 bis.; Jordanov 2006, 219 – 220, №№ 327 – 336B), on molybdobulla № 2. It is believed that this title and these positions were given to him by Emperor Nikephoros III Botaniates (1078 – 1081) (Zacos, Veglery 1972, 1491 – 1492). Earlier should be the molybdobulla, on which Alexius Comnenus is referred to as the „Domestikos of the West“, i.e. Commander-in-Chief of the western part of the Byzantine army (the one located on the Balkans). On the second molybdobulla he is titled as the „Megas Domestikos“, which probably means that he has already commanded the entire Byzantine army. It is not known when exactly, in the short period between the summer of 1078 and the early spring of 1081, this promotion to the highest command position in the Byzantine army took place.

Unfortunately, we have no idea what part of the entire „archive“ excavated by the treasure hunters is the group of six seals released here. Nevertheless, we can assume with some probability that the „archive“ in question fell into the ground in one way or another, somewhere during the reign of Alexius I Comnenus.

The third seal belongs to a person named Stavros (?) Chrysochopos, who holds the title of „Magistros“ and performs the duty of „Katepano“ (Fig. 3). While the reading of the personal name - Stavros, is not very secure, due to the poor preservation of its letters after the third one, the surname is clearly legible. So far we do not know of any other seal of a person with such a surname. The combination of the title of Magistros and the position of Katepano appears also on other molybdobullae dating from the second half of the 11th c. (Jordanov 2006, 112, № 145; 278, № 426). Our seal must also refer to that time.

The fourth molybdobulla belongs to Stefan Frankopoulos, who holds the ti-

tle of „Magistros“ (Fig. 4). We do not know of any other seal of a person with the same name, although the Frankopoulos family is represented in the field of sphragistics by a number of its members (Jordanov 2006, 424). In fact, it may not have been just one surname, as the nickname „Frankopoulos“ initially simply emphasized the Western origin of the bearer and thus became, over time, a surname (Jordanov 2006, 424). The design of our molybdobulla is very similar to that of some others, which bear only the title of Magistros and which refer to the second half of the 11th c. (Jordanov 2006, 100, № 120; 151, № 217; 295, № 471). The seal of Stefan Frankopoulos, considered here, should also be included in this period.

The fifth molybdobulla belongs to an Armenian of the well-known Pakourianos family. This is Aspiet Pakourianos. A number of molybdobullae of the same person are housed in both Bulgarian and foreign collections (Jordanov 2006, 317318). It is not necessary to dwell here on the famous and detailed historical information concerning the personage in question. We shall only note that his molybdobullae not bearing his titles (as is the one discussed here), date to the late 11th – early 12th c. (Jordanov 2006, 318). All of them come from the Southern Bulgaria. This circumstance leads us to think that it is very probable the „archive“, part of which are the six molybdobullae discussed, was dug by treasure hunters somewhere in the same part of our country.

The last, sixth lead seal is the worst preserved one. From the first name of its owner, written on the reverse, one can read the first three letters, indicating that it was Constantine. It remains unclear whether the surname was also added or whether any titles and positions were included in the legend. The overall design of this molybdobulla, including the style of the image of the Theotokos and the way of writing the preserved part of the legend, gives us reason to date it generally in the second half of the 11th c.

We can try to make some assumptions about the type of the „archive“ to which the six molybdobullae belong. The seals are possessions only of secular persons. The first three of them (two of Alexius Comnenus and that of Stavros (?) Chrysochopos) fit to senior military. The actions taken by the Megas Domestikos Alexius Comnenus in the southern part of the Balkan Peninsula at the beginning of the reign of Emperor Nikephoros III Botaniates are well known. Then he managed to quell the riots of the pretenders to the imperial throne Nikephoros Bryennios the Elder and Nikephoros Basilakes (История на България 1982, 74), as the main events related to this activity took place around and in the city of Thessaloniki. In our opinion, it is very likely that in connection with this campaign and the ensuing turmoil, Alexios Comnenus was sending various letters and documents to local feudal lords controlling certain fortresses and settlements south of the Balkan Range. These papers, bound with the molybdobullae of the supreme imperial dignitary, who later became emperor, were valuable to their recipients and they kept them in their „archives“, along with other important letters and documents.

ПЕЧАТИ НА ЕДИН ПЕРСОНАЖ ОТ „АЛЕКСИАДАТА“

Женя ЖЕКОВА*

**Регионален исторически музей – Шумен, бул. „Славянски“ № 17, Шумен 9700,
България; zhenya.zhekova@yahoo.com*

ABSTRACT

The work examines the seals of Michael Tzitas in attempt to identify him with a person with the same family name, mentioned by Anna Komnene in her *Alexiad*. Thanks to the seals, which are reliable historical sources, the author traces the growth of Michael Tzitas in the rank hierarchy of Byzantium. They witness not only his physical existence, but also his merits not only to Emperor Alexius I Komnenos, but also to the Empire.

Keywords: Michael Tzitas; seals; Alexius I Komnenos; Anna Komnene; The *Alexiad*

Един от най-добре проучените периоди от историята на Византия е епохата на Комниновата династия. Това се дължи, от една страна, на богатата изворова база (не само византийска, но също арабска и западноевропейска), а от друга, на наситеността на периода с важни събития, оформили облика на Империята за векове напред. Най-ценен извор обаче си остава хрониката за управлението на император Алексий I Комнин (1081 – 1118), написана от неговата дъщеря Анна Комнина.

Анна е принцеса, първородна дъщеря на Алексий I Комнин – факт, който формира както нейното възпитание, така и нейния характер. Интелигентна, образована и амбициозна, тя решава, че животът ѝ не се свежда само до това да бъде принцеса и съпруга, а счита, че е създадена за по-велики дела, които самата тя да създава. Нейното най-силно оръжие се оказва не женската красота и суета, а перото. Именно чрез словото, което създава, Анна се увековечава сама, без да разчита това да стори историята. Романът ѝ, средновековна хроника на управлението на един владетел, всъщност вдъхва живот на повече от 200 личности, делата на които дости-

гат до нас именно благодарение на него. Един от тези персонажи, неизвестни от други наративни източници, е обект на настоящото проучване, тъй като освен споменаването му в „Алексиадата“ днес ние разполагаме и с още един изключителен извор, свидетелстващ за неговото съществуване – печатите му. Става въпрос за Михаил Цитас (повече за името в: Moritz 1896, 696).

Името на някой си Цитас се съобщава на няколко пъти в „Алексиадата“. Произходът му не е ясен, тъй като липсва информация за него. Анна не му отделя особено внимание, което води към допускането, че той не е сред любимците ѝ. Надделява мнението, че е варварин, под чиято команда са 500 туркопули.

Хронологията на неговото появяване на историческата сцена започва през 1097 г. и завършва с 1101 г. За този близо четиригодишен период той е споменат във връзка със започналата ромейска „реконкиста“ в Мала Азия, протекла успоредно с началото на кръстоносната идея за духовно-политическото надмощие и освобождаване на Йерусалим и Светите земи. Алексей I Комнин, който в самото начало е против този поход и евентуалната византийска намеса, в крайна сметка се включва не само с обещаните средства, но и с войска. Принуждава водачите на кръстоносната армия да положат клетва за вярност пред него, както и да върнат на Византия всички територии, заграбени от селджуките.

Първият епизод, в който се споменава нашият герой, е във връзка с обсадата на Никея от кръстоносците (6 май 1097 – 26 юни 1097 г.): „...От сушата призовал (Алексий I Комнин – б. м.) със себе си Татикий и Цитас с 2000 пеласти и ги пратил към Никея със заповед веднага след слизането на брега да овладеят крепостта...“ (Комнина 1996, 296; Комнина 2000, 193). Градът капитулира на 19 юни 1097 г.

Следващото сведение за него е от 1101 г. Той придружава норманите в кръстоносния им поход към Божи гроб. „... Императорът, който знаел, че пътят е неудобен и не желал да губи войската си (50 000 конници и 100 000 пехотинци), започнал да действа чрез други методи. Убеден, че не го слуша никой, извикал Исангел и Цитас и ги изпратил заедно с норманите, за да им дават добри съвети и по възможност да обуздават неразумните им пориви...“ (Комнина 1996, 310; Комнина 2000, 205). Изглежда, Цитас не се е справил с тази деликатна мисия или това е било невъзможно, но поради некадърност и непознаване на обстановката норманската войска претърпява страшно поражение. Според Анна това е огромна армия, остатъците от която се спасяват на византийска територия.

Призавладяването на Анкира е споменат отново: „...Турките, опитни във военното изкуство, завзели всички селища по пътя на норманите, а после нападнали и самите тях. <...> Но благородният самодържец, техният (на норманите – б. м.) най-добър съветник, който те пренебрегнали, не бил

с тях. Оставало им да се допитат единствено до мнението на Исангел и Цитас...“ (Комнина 1996, 310; Комнина 2000, 205).

Последното му споменаване е от есента на 1101 г., когато се завръща в Константинопол: „...Ето какви подвизи извършили турките в борбата с норманите. Исангел и Цитас с няколко рицари дошли до царствения град...“ (Комнина 1996, 311; Комнина 2000, 205). Императорът ги приема сърдечно и награждава щедро, но какво се случва с Цитас след това, липсват сведения. Анна Комнина повече не го споменава. Вероятно е сметнала, че той вече е изиграл своята роля и на практика го заличава от историческата сцена.

Това, което разбираме за него, е, че той е сред доверените хора на император Алексей I Комнин и заедно с Исангел има за задача да наблюдава и насочва действията на норманите в унисон с византийските. Но Анна Комнина не споменава нито титлата му, нито длъжността, която изпълнява. Разполагаме обаче с печатите на лице със същото фамилно име, факт, който поражда въпроса дали е възможна идентификацията между персонажа от „Алексиадата“ и собственика на печатите с име Михаил Цитас. Известно е, че Анна Комнина обикновено представя героите си само с фамилното име или патронима, а ако е чужденец на служба в империята, задължително с езическото му име, по-късно трансформирано във фамилно (Cheynet 1987, 57 – 66).

Документираните до този момент печати с името Михаил Цитас се датират в края на XI – началото на XII в., което прави допускането за идентифициране с нашия герой напълно реално. Известен е обаче печат на Михаил Цитас, протоспатарий, хипат и съдия на велона и Армениак, датиран според издателя си в първата половина на XI в. (Stavrakos 2010, 4.1.7). Титлата хипат се възстановява отново във византийската рангова йерархия след 40-те г. на XI в., което изтегля и датировката на самия печат (Jordanov 2015, 154). Ако приемем, че това е печат на нашия Михаил Цитас, налице са повече от 50 години разлика между тази група и последната. Все пак финалното му споменаване от Анна Комнина е около 1101 г. Трудно би могло да се допусне, че той е живял толкова дълго време.

ИЗВЕСТНИ СА СЛЕДНИТЕ ЕКЗЕМПЛЯРИ, ФОРМИРАЩИ НЯКОЛКО ГРУПИ

1. Михаил Цитас, магистър (последна четвърт на XI в.) (табло XXXVI. 1).

Сред непубликуваните печати от колекцията „Георгиос Закос“, която днес се съхранява в Института по византистика в Париж (IFEV, по. 0517), е и екземплярът на Михаил Цитас, магистър¹. Повече за печатите на Михаил Цитас в: (Cheynet, Theodoridis 2010, 223 – 224).

¹ Информацията, както и снимката ми бяха изпратени от проф. Жан-Клод Шейне, за което му благодаря.

Описанието на печата е следното:

Лице: Неясно изображение – бюст на светец или Богородица?

Опако: Четириредов надпис.

+ KER'Θ' | ΜΙΧΑΝΑ | ΜΑΓΙΣΤΡ' | ΟΤΣΤΑ

+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Μιχαήλ μαγίστρ(φ) (τ)ο Τσίτα

2. Михаил Цитас, проедър (70-те г. на XI в.) (табло XXXVI. 2).

Печатът се съхранява в колекцията на Центъра по византинистика към Харвардския университет в Дъмбъртън Оукс (Вашингтон) и до този момент е единствен с титлата проедър.

DOC, BZS.1955.1.4213. D. 20 mm.

Публикация: Wassiliou-Seibt 2016, no. 2614.

Лице: Бюст на св. Димитър с копие върху дясното рамо и щит в лявата ръка.

Детайлите са неясни. Вертикален надпис от двете страни: Θ[.]–ΜΙΤΡ' Ο ἅ(γιος) [Δη]μ(τρ)ιος

Опако: Петредов надпис:

[Ρ] ΦΡΑΓ[ΙΡ] | ΜΙΧΑΝΑ | ΠΡΟΕΔΡΟΝ | ΟΤΣΤΑ | ΤΑ

[σ] φραγ[ις] Μιχαήλ προέδρου του Τσίτα

3. Михаил Цитас, нобелисим (края на XI в.) (табло XXXVI. 3).

Отново екземпляр от непубликуваната колекция „Георгиос Закос“ в Института по византинистика в Париж (IFEB, no. 577).

Лице: Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце – титули. Μ || 'ΘV: Μ(ήτη) Θ(εο)ῦ

Опако: Четириредов надпис.

+ ΘKER'Θ' | ΗΘΕΙΜΙ | ΧΑΝΑΝW | ΡΕΛΙCΙΜO | ΟΤΣΤΑ | ΤΑ

+ Θ(εο)τε β(οή)θ(ει) Μιχαήλ νωβελίσμο (τῷ) Τσίτα

4. Михаил Цитас, куропалат (края на XI в.).

Гюстав Шлюмберже, след Приложението в книгата си *Sigillographie de l'empire byzantin*, докладва група печати, за които изглежда не е успял да събере повече информация. Там присъства екземпляр на Михаил Цитас като куропалат, а печатът е бил собственост на M. Sorlin-Dorigny.

5. Михаил Цитас, протокуропалат и дук (края на XI – нач. XII в.).

Разполагаме с четири екземпляра. Първият е публикуван от Гюстав Шлюмберже, но на практика липсва негова документация (Schlumberger 1884, 492). Шлюмберже съобщава, че повече информация за този печат ще бъде дадена в главата с фамилните имена, но по една или друга причина това не е сторено.

Следващият като цяло некачествен, но сравнително добре центриран и съхранен екземпляр се появява на аукциона Resunet (no. no.8 / 06.10.2013 г.) (табло XXXVI. 4).

Третият екземпляр се съхранява в колекцията на Института по византинистика в Париж (IFEB, no. 071). Той е пълен и отлично съхранен отпечатък (табло XXXVI. 5).

Четвъртият екземпляр, произхождащ от България, бе открит през лятото на 2019 г. по време на разкопки в крепостта край с. Воден, Ямболско². Той е сравнително добре запазен, но с нарушена повърхност най-вече на лицевата страна (табло XXXVI. 6). Първият горен ред на реверса е отрязан, т.е. останал

² Печатът ми беше изпратен за идентификация от ръководителя на разкопките д-р Стефан Бакърджиев, за което му благодаря.

е извън ядрото, а последният е повреден. На практика това е единственият печат, намерен в точен археологически контекст (Бакърджиев, Русев 2020, 1196 – 1197). Печатът е намерен в южното преддверие на северния вход на крепостта. Четирите екземпляра са отпечатани с един и същ булотирион. Описанието им е следното:

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце – титули. М || 'ΘV: Μ(ήτη) Θ(εο)ῦ

Опако. Петредов надпис:

+ ΘΚΕΡ'Θ' | ΜΙΧΑΝΛΑ' | Κ8ΡΟΠΑΛΑ | ΤΗΣΔ8ΚΙ | ΤWΤΣΙΤΙ

+ Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Μιχαήλ (πρωτ)κουροπαλατη (καί) δουκί τῷ Τσίτη

6. Михаил Цитас, частно лице (края на XI – началото на XII в.).

Документирани са четири екземпляра – два в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DOC, BZS.1958.106.1829. D. 21 mm; DOC, BZS.1958.106.2726. D. 21 mm) (**табло XXXVI. 7; XXXVI. 8**), един от колекция „Георгиос Закос“ и един открит по време на археологически разкопки в крепостта „Калето“ в град Скопие, Република Македония (Mihajlovski 2016, по. 34, 292). Печатът на Михаил Цитас е намерен в сектор 14, където концентрацията с моливдовули е най-голяма – 12 бр. Преобладават тези на личности с рангови титули и с лични и фамилни имена, т.е. частни печати. Повече за анализа на печатите от „Калето“ в (Йорданов, Стоименов 2018, 498 – 517).

Съвпадение или не, но сред намерените 80 печата в Скопие освен екземпляра на Цитас има и няколко на други персонажи, споменати в „Алексида“, като брата на императора Адриан Комнин (1087 – 1105), Никита Карики, протопроедър и дук на България (70 – 80-те г. на XI в.), Константин Умбертопул, протокуропалат и дук (след 1081 г.), както и на самия император Алексей I Комнин (Mihajlovski 2016, 261 – 316). Хронологически те допълват разглеждания тук печат, което води към допускането за евентуален общ получател на тяхната кореспонденция.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце – титули. М || 'ΘV: Μ(ήτη) Θ(εο)ῦ

Опако. Четириредов надпис:

-+ΘΚΕΡ'Θ' | ΜΙΧΑΝΛ | ΤWΤΣΙ | ΤΑ

-+Θ(εοτό)ке β(οή)θ(ει) Μιχαήλ τῷ Τσίτᾱ

Въпреки че Михаил Цитас е увековечен в творбата на Анна Комнина, печатите са изворите, които проследяват неговия професионален и житейски път. Благодарение на тях научаваме и неговото християнско име, което Анна по една или друга причина не съобщава. Цитас има дълга кариера, за което съдим от титулите, запазени върху моливдовулите му. Допускам, че заема висока позиция много преди възшествието на Алексей I Комнин, вероятно още при управлението на Никифор III Вотаниат (1078 – 1081). Започва като магистър, преминава през проедър и нобелисим, куропалат, а накрая вече е протокуропалат и дук – достойна кариера за един варварин.

Произходът му остава неясен, но Александър Каждан споменава, че най-вероятно е от „стъпните“ варвари, поставяйки го в една група с Аргир Караджа (Каждан 1974, 201; 213). Фамилията преживява своя разцвет в епохата на Алексей I Комнин, след което изчезва. Известни са няколко представители, един от които е Константин

Цитас. За неговия печат – в (Stavracos 2000, 380). Известни са и други изявени военни лица, взели активно участие във войните на Алексей I Комнин. Най-близък паралел печатите на Цитас имат с тези на двама други пълководци от 60 – 70-те г. на единадесетото столетие – времето на тотална печенежка доминация в териториите на север от Стара планина – Аргир Караджа и Михаил Манастра. Аргир Караджа също като Цитас е куропалат (преди 1092 г.) и протокуропалат и дук на Филипопол (1092 – 1095) (Jordanov 2009, no. 429 – 430; 1439 – 1440; Жекова 2020, 837 – 838). Михаил Манастра, от друга страна, е засвидетелстван с три групи печати: като протовестиарий и протовест, протонобелисим и частно лице, с датировка в края на XI в. Тези печати се откриват в зоната на действие на техните собственици – трима военачалници, варвари по произход, приели християнството, а с него и нови лични имена, обдарени с титли и почести за заслугите си към Империята. В този смисъл настоящото изследване допълва публикацията ни за печати на номади на служба във Византия, разширяващо както хронологичния обхват, така и етническият (Жекова 2020, 836 – 845). Моливдовулите на Михаил Цитас са поредното потвърждение на информацията от изворите за ролята, която имат варварите в епохата на Алексей I Комнин.

Името Цитас е регистрирано за първи път през VI – VII в³. Предполага се, че има готски произход. Известно е, че при управлението на император Юстиниан I (527 – 565) много готи са приети на византийска служба предимно в армията, достигайки до високи военни постове. Вероятно на такова лице са печатите от първата половина на VI в. от колекциите в Дъмбъртън Оукс (DOC, BZS.1955.1.399. D. 20 mm) (**табло XXXVI. 9**), „Георгиос Закос“ (Zacos, Veglery 1972, no. 1226) и колекция „Герт Борсема“ (**табло XXXVI. 10**). В „Пасхалната хроника“ е споменат някой си Цитас, спатарий и кандидат, който по заповед на император Фока е обезглавен някъде около 605 г. (CSHB 1828 – 1897, 696). Документиран е печат и на Цитас, стратилат (550 – 650) (повече за него в Online shop VCoins/Gert Boersema, https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/tzittas_a_gothic_name_stratelates_byzantine_lead_seal_30mm_2322_gram_c_550650/1489895/Default.asp (**табло XXXVI. 11**). Това е последното споменаване на името до появата му отново в края на XI в.

От текста на „Алексиадата“ става ясно, че Михаил Цитас е натоварен с определена мисия, за която е възнаграден с титли и земя.

³ Информацията ми беше дадена от колегата д-р Пантелис Харалампакис (НАИМ – БАН), за което му благодаря.

Тъй като Анна Комнина не дава повече сведения за него, след 1101 г. съдбата му остава неясна. Основният въпрос, който възниква, е кога точно получава титлите протокуропат и дук – преди или след 1101 г. Считам, че по-вероятната датировка на печата е след 1101 г., когато според самата Анна Комнина императорът, доволен от участието му във военните действия, го възнаграждава за заслугите му.

Неизвестно е до кого и във връзка с какво е изпратена кореспонденцията му в крепостта край село Воден. За нейната значимост съдим от документирани вече три византийски печата с датировка в XI в. (Jordanov 2009, no. 2652; 2733; 2832). За съжаление текстът на печатите е непълен и не дава достатъчно информация за техните притежатели (Константин XI в.; неизвестен протоспатарий X – XI в.; неизвестен XI в.).

Според проучвателите крепостта възниква около средата на единадесетото столетие и е разрушена по време на Третия кръстоносен поход в края на XII в. Тя се намира в непосредствена близост до друга значима твърдина – тази край село Мелница, Ямболско. Не може да не направи впечатление, че сред документираните там печати се оформя група на лица – преки участници в събитията, описани от Анна Комнина (Jordanov 2002, 21 – 57). Това обстоятелство води към допускането, че в тези две крепости са се намирали лица, пряко свързани с конкретно събитие, във връзка с което е изпратена и кореспонденцията по места. Може да се допусне, че както Мелница, така и крепостта край Воден е част от защитната линия Месемврия – Берое – Филипопол – Триадица – Ниш – последен форпост, охраняващ подстъпите към столицата Константинопол (Jordanov 2010, 58; Йорданов 2019, 247).

Печатите на варварина Цитас, приел християнското име Михаил, са достоверен източник за живота и кариерата на един от военачалниците на император Алексей I Комнин от края на XI и началото на XII в. Поредният мимоходом споменат единствено с фамилията си персонаж от „Алексиадата“, той оживява благодарение на своите моливдовули, от които научаваме не само неговия *cursus honorum*, но и нещо изключително важно – неговото лично име.

* * *

Текстът бе подготвен по време на специализацията на нейния автор в Центъра по византистика към Harvard University, Dumbarton Oaks, Washington (юли – август 2021 г.). Използвам случая да благодаря на администрацията на Dumbarton Oaks за предоставените снимки и възможността за работа с печатите от най-голямата сфрагистична колекция в света. Статията е част от проекта „Печати на персонажи от „Алексиадата“. Социален и етнически анализ. Движение на печатите“, чието начало беше поставено по време на XXIII международен конгрес по византистика, провел се в Белград през 2016 г., където

бе изнесен доклад (Jordanov, Zhekova 2016). До този момент има няколко публикации по проекта от двамата автори – проф. д.и.н. Иван Йорданов и доц. д-р Жения Жекова (Йорданов, Жекова 2017, 89 – 110; Жекова 2019, 271 – 278; Жекова 2020, 765 – 774).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Бакърджиев, Русев 2020:** С. Бакърджиев, Я. Русев. Редовни археологически проучвания на средновековната крепост „Малкото кале“ при с. Воден, общ. Болярово. – В: Археологически открития и разкопки през 2019, 2, 2020, 1196 – 1197. [Bakardzhiev, Rusev 2020: S. Bakardzhiev, Ya. Rusev. Redovni arheologicheski prouchvaniya na srednovekovnata krepost „Malkoto kale“ pri s. Voden, obsht. Bolyarovo. – V: Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2019, 2, 2020, 1196 – 1197].
- Жекова 2019:** Ж. Жекова. Печат на Йоан Комнин, баща на император Алексий I Комнин. – В: ANTIXAPIΣMATOC EΠICΦPAGIΣIΣ. Юбилеен научен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов от поредицата *In Honorem* 6, Шумен, 2019, 271 – 278. [Zhekova 2019: Zh. Zhekova. Pechat na Yoan Komnin, bashta na imperator Aleksiy I Komnin. – V: ANTIXAPIΣMATOC EΠICΦPAGIΣIΣ. Yubileen nauchen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d.i.n. Ivan Yordanov ot poreditsata *In Honorem* 6, Shumen, 2019, 271 – 278].
- Жекова 2020:** Ж. Жекова. Печати на номади на служба във Византия (XI – XII в.). – В: Владетел, държава и църква през Средновековието на Балканите. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. В. Търново, 2020, 836 – 845. [Zhekova 2020: Zh. Zhekova. Pechati na nomadi na sluzhba vav Vizantia (XI – XII v.). – V: Vladetel, darzhava i tsarkva prez Srednovekoviето na Balkanite. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. V. Tarnovo, 2020, 836 – 845].
- Йорданов 2019:** И. Йорданов. Печати на византийската администрация в България (971 – 1118). Шумен, 2019. [Yordanov 2019: I. Yordanov. Pechati na vizantiyskata administratsia v Bulgaria (971 – 1118). Shumen, 2019].
- Йорданов, Жекова 2017:** И. Йорданов, Ж. Жекова. Поражението на византийците при Дръстър (август 1087 г.). Просопография на участниците. – В: Добруджа 32, 2017. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Георги Атанасов, 89 – 110. [Yordanov, Zhekova 2017: I. Yordanov, Zh. Zhekova. Porazhenieto na vizantiysite pri Drastar (avgust 1087 g.). Prosopografia na uchastnitsite. – V: Dobrudzha 32, 2017. Sbornik v chest na 60 godishninata na prof. din Georgi Atanasov, 89 – 110].
- Йорданов, Стоименов 2018:** И. Йорданов, Д. Стоименов. За колекцията от средновековни печати, намерени в Скопие. – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, 498 – 517. [Yordanov, Stoimenov 2018: I. Yordanov, D. Stoimenov. Za kolektsiyata ot srednovekovni pechati, namereni v Skopie. – V: Balgarsko tsarstvo. Sbornik v chest na 60-godishninata na dots. d-r Georgi N. Nikolov. Sofia, 2018, 498 – 517].
- Каждан 1974:** А. Каждан. Социальный состав господствующего класса Византии X – XII вв. Москва, 1974. [Kazhdan 1974: A. Kazhdan. Sotsialnyy sostav gospodstvuyushchego klasa Vizantii X – XII vv. Moskva, 1974].
- Комнина 1996:** А. Комнина. Алексиада. Перевод с греческого Я. Н. Любарского, Санкт-Петербург, 1996. [Komnina 1996: A. Komnina. Aleksiaada. Perevod s grecheskogo Ya. N. Lyubarskogo, Sankt-Peterburg, 1996].
- CSHB 1828 – 1897 =** Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn, 1828 – 1897.

- Cheyne** 1987: J.-Cl. Cheynet. Du prénom au patronyme: Les étrangers à Byzance (XIe – XIIe siècles). – *Studies in Byzantine Sigillography* 1987, 57 – 66.
- Cheyne, Theodoridis** 2010: J.-Cl. Cheynet, D. Theodoridis. Sceaux Byzantins de la Collection D. Théodoridis: Les Sceaux Patronymiques. Paris, 2010.
- Comnena** 2000: A. Comnena. The Alexiad, ed. E. Dawes, Cambridge, 2000.
- Jordanov** 2009: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3, Sofia, 2009.
- Jordanov** 2010: I. Jordanov. Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria), part II. – *Studies in Byzantine Sigillography* 10, 2010, 33 – 61.
- Jordanov** 2015: I. Jordanov. Observations on Dating of Byzantine Seals (Fourth to Fourteenth Century) according to the *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. – *Byzantine and Rus' seals*. Proceeding of the international Colloquium on Rus' byzantine sigillography. (Kiev, Ukraine, 13 – 16 September 2013). Kiev, 2015, 143 – 156.
- Jordanov, Zhekova** 2016: I. Jordanov, Z. Zhekova. The Defeat of the Byzantines in the Battle of Dristra (August 1087). A Sigillographic Contribution to the Prosopography of the Participants. – In: 23rd International Congress of Byzantine Studies. Round Tables: The Evaluation of Sigillographic Data for Research on the History of Byzantium. Belgrade, 22 – 27 August 2016.
- Mihajlovski** 2016: R. Mihajlovski. A Collection of Medieval Seals from the Fortress “Kale” in Skopje, excavated between 2007 and 2012. – *Byzantion* 86, 2016, 261 – 316.
- Moritz** 1896: H. Moritz. Die Zunamen beiden byzantinischen Historikern und Chronisten. I, 1896.
- Schlumberger** 1884: G. Schlumberger. Sigillographie de l'empire byzanin, Paris, 1884.
- Skoulatos** 1980: B. Skoulatos. Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse. Louvain, 1980.
- Stavrakos** 2000: C. Stavrakos. Die Byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen. Wiesbaden, 2000.
- Wassiliou-Seibt** 2016: A.-K. Wassiliou-Seibt. Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 2. Einleitung, Siegellegenden von Ny bis inklusive Sphragis. WBS 28/2, 2016.
- Zacos, Vegleri** 1972: G. Zacos, A. Vegleri. Byzantine Lead Seals. Vol. I, Part 1 – 2. Basel, 1972.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ / LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Табло XXXVI. 1.** Михаил Цитас, магистър (последна четвърт на XI в.). IFEB, no. 0517
- Табло XXXVI. 2.** Михаил Цитас, проедър (70-те г. на XI в.). DOC, BZS. 1955. I. 4213
- Табло XXXVI. 3.** Михаил Цитас, нобелисим (края на XI в.). IFEB, no. 577
- Табло XXXVI. 4.** Михаил Цитас, протокуропалат и дук (края на XI – началото на XII в.). Ресунем, no. 8/06.10.2013
- Табло XXXVI. 5.** Михаил Цитас, протокуропалат и дук (края на XI – началото на XII в.). IFEB, no. 071
- Табло XXXVI. 6.** Михаил Цитас, протокуропалат и дук (края на XI – началото на XII в.). Воден, Ямболско
- Табло XXXVI. 7.** Михаил Цитас, частно лице (края на XI – началото на XII в.). DOC, BZS. 1958. 106. 1829

Табло XXXVI. 8. Михаил Цитас, частно лице (края на XI – началото на XII в.). DOC, BZS. 1958. 106. 2726

Табло XXXVI. 9. Цитас. VI – VII в. DOC, BZS. 1955. 1. 399

Табло XXXVI. 10. Цитас. VI – VII в. Колекция „Герт Борсема“

Табло XXXVI. 11. Цитас, стратилат. 550 – 650. Online shop VCoins/Gert Boersema, https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/tzittas_a_gothic_name_stratelates_byzantine_lead_seal_30mm_2322_gram_c_550650/1489895/Default.aspx

Plate XXXVI. 1. Michael Tzitas, Magistros (last quarter of the 11th c.). IFEB, no. 0517.

Plate XXXVI. 2. Michael Tzitas, Proedros (1070ies). DOC, BZS. 1955. 1. 4213.

Plate XXXVI. 3. Michael Tzitas, Nobelissimos (late 11th c.). IFEB, no. 577.

Plate XXXVI. 4. Michael Tzitas, Protokouropalates and Doux (late 11th – early 12th c.). Pecunem, no. 8 / 06/10/2013.

Plate XXXVI. 5. Michael Tzitas, Protokouropalates and Doux (late 11th – early 12th c.). IFEB, no. 071.

Plate XXXVI. 6. Michael Tzitas, Protokouropalates and Doux (late 11th – early 12th c.). Voden, Yambol region.

Plate XXXVI. 7. Michael Tzitas, private person (late 11th – early 12th c.). DOC, BZS. 1958. 106. 1829.

Plate XXXVI. 8. Michael Tzitas, private person (late 11th – early 12th c.). DOC, BZS. 1958. 106. 2726.

Plate XXXVI. 9. Michael Tzitas, 6th – 7th c. DOC, BZS. 1955. 1. 399.

Plate XXXVI. 10. Michael Tzitas, 6th – 7th c. Gert Boersema Collection.

Plate XXXVI. 11. Tzitas, Stratelates. 550 – 650. Online shop VCoins/Gert Boersema, https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/tzittas_a_gothic_name_stratelates_byzantine_lead_seal_30mm_2322_gram_c_550650/1489895/Default.aspx

SEALS OF ONE PERSON FROM THE *ALEXIAD*

Zhenya ZHEKOVA

SUMMARY

The name of a certain Tzitas is mentioned several times in the Alexiad. The first one is from 1097 in connection with the siege of Nicaea, and the last one – from 1101. In addition to the references in the Alexiad, today we have another exceptional source that testifies to his existence – his seals.

The documented seals with the name of Michael Tzitas date back to the late 11th – early 12th c., which makes the assumption of their identification with our hero completely reasonable.

Six groups of seals are known so far, which trace his growth in the rank hierarchy of Byzantium.

НЕПУБЛИКУВАНИ ПЕЧАТИ НА МИХАИЛ КОНДОСТЕФАН – КУРОПАЛАТ И ДУК, НИКИТА – ЕПИСКОП НА МАКРИ И СЕБАСТ МАНУИЛ ДИМИРИС

Явор МИТОВ*

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. „Цар Освободител“ № 15,
София 1504, България; hisarluka@gmail.com*

ABSTRACT

The three sphragistic pieces published here were not discovered during regular archeological excavations, but were a subject of unregulated and illegal activities, as evidenced by expert examinations. This circumstance deprives researchers of additional valuable information that could determine the path of correspondence or specify their dating. Nevertheless, even „taken out“ of their archaeological context, the data that can be extracted from them enriches and complements the previously known information about their owners. The first seal belongs to Michael Kondostefan – Kouropalates and Doux and dates back to ca. 1057 – 1059. This specimen provides evidence of the existence of a little-known boulloterion for Mikhail Kondostefan's molybdobullae. The founder of the Kondostefan family is considered to be the personality of the Domestic of the West – Stefan, called Kondostefan because of his short stature. He was one of the participants in the battle of Trajan's Gate (August 17, 986), unfortunate for Byzantium, and later Emperor Basil II Bulgar Slayer (976 – 1025) blamed the defeat on Kondostefan. In the 11th century the Kondostefan family became related to the descendants of the Bulgarian royal dynasty. The holder of the seal discussed – Michael, was a prominent representative of the family and in the mid 11th century was appointed Doux of Antioch. Soon afterwards Michael Kondostefan was granted the title of Kouropalates.

The seal of Nikita, Proedros (=Bishop) of Makri, dates from 1150 – 1170. Comparing the so far known three seals of Nikita, Proedros (=Bishop) of Makri, we can conclude that the present specimen has been struck with the same boulloterion as a specimen from the collection of Dumbarton Oaks. The village of Makri, located in the Rhodope Mountains, was a center of an episcopate in the 9th century, which continued to exist in the 13th century, falling into the diocese of the metropolis of Traianopolis. According to some researchers, Bishop Nikita preceded the next incumbent in the cathedra of Makri – Bishop Theodulus.

The last considered seal belongs to the group of seals of Sebast Manuel Dimiris and dates to the 13th–14th c. in general. A poet and scriptor named Manuel Dimiris is known from a codex from the 14th c. Nevertheless, his identification with Sebast Manuel Dimiris, known from his seals, is hypothetical. Until the appearance of new data, it is best to maintain a broader chronological framework of dating the seal in the 13th – 14th c.

Keywords: Seals; Michel Kondostefan – Kouropalates and Doux, Nikita – proedros of Makri; Sebast Manuel Dimiris

Публикуваните тук оловни печати (моливдовули) на Михаил Кондостефан – куропалат и дук (ок. 1057 – 1059 г.), Никита – епископ на Макри (1150 – 1170 г.) и севаст Мануил Димирис (XIII – XIV в.) са сред веществените доказателства от извършени експертизи за нуждите на правораздаването в Република България.¹ В настоящото съобщение печатите са подредени и представени хронологически. Теглото на някои от тях е неизвестно. Липсват и данни за тяхното местонамиране, тъй като появата им е резултат от установени криминални действия и притежания вследствие на незаконна иманярска дейност.

Печат на Михаил Кондостефан – куропалат и дук (ок. 1057 – 1059 г.) (обр. 1)

Pb; диаметър 31 – 32 мм; недобре запазен; недобре центриран отпечатък.

Надписите от двете страни са оградени със зрънчест кръг.

Лице: Изображение на св. Димитър във военни одежди, държащ копие в дясната ръка и щит в лявата. От двете му страни надпис:

. | A | Γ | O | . . | . | . . | T | P | O | C

Възстановен надпис: [ὁ] ἄγιο[ς Δημή]τριος

Опако: Шестредов надпис:

. . RΘ
ΜΙΧΑΗΛΚ8
ΡΟΠΑΛΑΤΗ
ΚΑΙΔΟΥΚΙ
ΤΩΚΟΝΤ
ΣΤΕΦΑΝ

– • –

Възстановен надпис: [† Κ(ύρι)ε] β(οή)θ(ει) Μιχαήλ κουροπαλάτη καὶ δουκὶ τῷ Κοιντ[ο] στεφάν[ω].

Известни са редица печати на Михаил Кондостефан, които могат да бъдат разделени на две основни групи:

А. Печати на Михаил Кондостефан като магистър и дук на Антиохия. Те се разделят на три серии според образите на лицевата им страна. В първата серия е изобразен св. Димитър (McGeer, Nesbitt,

¹ Изказвам благодарност на проф. д.и.н. Иля Прокопов за изпратените фотографии, метричните данни и за възможността да публикувам настоящите моливдовули. Те са засвидетелствани от експертиза по материали и вещевени доказателства по досъдебно производство № 112/2019 г. по описа на ТО „МРР Южна Морска“, извършена от проф. д.и.н. Иля Прокопов и магистър Марина Дойчинова от 16.01.2020 г., както и от експертиза, назначена с постановление на О БОП – София-град, по преписка: ЗМ № 20031/11 по описа на О БОП – София-град.

Обр. 1. Печат на Михаил Кондостефан – куропалат и дук (ок. 1057 – 1059 г.)
Fig. 1. Seal of Michael Kondostefan – Kouropalates and Doux (ca. 1057 – 1059)

Oikonomides 2005, 25, no. 9.4; Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016, 132; Themis Numismatics, Auction 7, Lot. 838; Numismatik Naumann, Auction 78, Lot 965); във втората – св. Георги (Classical Numismatic Group, Inc., Auction 245, Lot 536; Nomos, Auction 13, Lot 743); в третата – бюстово изображение на Богородица Оранта с медальон на Младенеца (Cheynet 2001, 57).

Б. Печати на Михаил Кондостефан като куропалат и дук (Schlumberger 1916, 43, n. 325; Лихачев 1991, 297, n. 9; Classical Numismatic Group Inc., Auction 251, Lot 412, където в описанието е разчетено погрешно името „Антиохия“, вместо определятелния член – τῷ; Papillon Numismatic, Auction 4, Lot 565).

Настоящият печат принадлежи към група Б, но внася нови данни за наличието на втори булотирион от тази група, с който са отпечатвани моливдовулите на Михаил Кондостефан. При посочените по-горе известни досега екземпляри от група Б изписването на титлата и длъжността е: ΚΒΡΟΠΑΛΑΤΗ S ΔΟΥΚΙ. В разгледания тук екземпляр изписването е: ΚΒΡΟΠΑΛΑΤΗ ΚΑΙ ΔΟΥΚΙ. Това показва наличието на втори булотирион за печатите на Михаил – куропалат и дук.

Фамилията Кондостефани прави забележителна кариера във Византия. Известни са печати на нейни представители, намерени и в България (Jordanov 2006, 231 – 236, nos. 353 – 361). За неин основател се приема domestikът на Запада Стефан, наричан заради ниския си ръст Кондостефан. Той е известен от разказа на Йоан Скилица за това, че увещавал император Василий II Българоубиец (976 – 1025) да остави лагера си при Траянови врата поради опасността от извършването на апостасия от Леон Мелисин. След разгрома на византийската армия на 17 август 986 г. от българските войски, предвождани от Аарон и Самуил, вината е била хвърлена върху Кондостефан. Император Василий II не удържал емоциите си и като скочил, хващайки Кондостефан за косата и брадата, го повалил на земята (Scylitzes, 330₁₄ – 331₅₁; Zonaras, 548₁₂ – 549₁₈; Златарски 1927, 670 – 673). Смята се, че фамилията изпада в немилост след тези събития, тъй като следващите сведения за нейни представители се появяват

отново в писмените извори през 1080 г. Данните от сфрагистиката коригират това схващане, като показват нейни членове в средата на XI в. Дори и да е имало някакво опозоряване, то едва ли е продължило след смъртта на император Василий II през 1025 г. През XI в. фамилията Кондостефани се сродява с потомци на българската царска династия (Cheynet 2001, 58 – 59). Това се разбира от сведението на Никифор Вриений, който споменава за съпругата на Андроник Дука – Мария Българска, внучка на българския цар Йоан Владислав (1015 – 1018), която по майчина линия била сродена с фамилиите Кондостефани, Аваланти и Фока (Nicephori Bryenii, 219^{19–22}).

Лицето от настоящия печат – Михаил, също е бил в родствени връзки с наследниците на българската царска династия. От кореспонденцията на Псел се разбира, че Кондостефан (омонимът не е посочен, някои изследователи предполагат, че тук става въпрос за настоящия Михаил) е бил племенник на Исаак Комнин (1057 – 1059). Както е установено, Исаак е женен за българската принцеса Екатерина, дъщерята на българския цар Йоан Владислав. Следователно Кондостефани са били в родова връзка със сестрата на бъдещия император. Независимо дали в случая става въпрос за Михаил Кондостефан, или не, трябва да се отбележи, че той е виден представител на фамилията и най-вероятно по времето на император Константин IX Мономах (1042 – 1055) е бил поставен за дук на Антиохия (Cheynet 2001, 59 – 60). Възможно е и заемането на тази длъжност в по-късен етап между 1055 – 1057 г. (Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016, 132). Първоначално, поемайки управлението на дукството, печатите му са носели образа на Богородица Влахернитиса. Впоследствие патронното изображение е заменено с образа на св. Димитър, което е рядка, но все пак срещана практика в сфрагистичните паметници. Титлите и длъжностите, които той е заемал, го сближават хронологически с неговия роднина Исаак Кондостефан (Bâržos 1984, 295). Засвидетелстваната в настоящия моливдовул титла куропалат Михаил Кондостефан е получил най-вероятно по време на управлението на император Исаак Комнин (1057 – 1059), когато такива титли са били дадени на Йоан Комнин, Катакалон Кекавмен и Роман Склир (Cheynet 2001, 60). По-малко вероятна е възможността титлата да е получена от император Константин X Дука (1059 – 1067) (Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016, 132). През XII в. Кондостефани са сродени с редица знатни фамилии и играят значима роля във Византия като военачалници във флота, участвайки в редица морски сражения (Kazhdan 1991, 1149).

Печат на Никита – епископ на Макри (1150 – 1170 г.) (обр. 2).

Рб; диаметър 15 – 17 мм; тегло: 4,62 г; добре запазен; сравнително добре центриран и пълен отпечатък. Надписите от двете страни са оградени със

зрънчест кръг. Текстът е метричен – византийски дванадесетосричен стих (Wassiliou-Seibt 2016, 614 – 615, n. 2679). Датировка: 1150 – 1170 г.

Лице: Богородица на трон с високо облегалo, държаща медальон на Христос пред гърдите си. От двете страни надпис:

ΜΡ – Θ̅.

Възстановен текст: Μ(ή)θ(ηρ) Θ(ε)ο[ῶ]

Опако: Петредов надпис:

+
СΦΡΑΓΙΣ
ΝΙΚΗΤΑΤΩ
ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΗΣ ΜΑ
ΚΡΗΣ

Обр. 2. Печат на Никита – епископ на Макри (1150 – 1170 г.)

Fig. 2. Seal of Nikita – Bishop of Makri (1150 – 1170)

Възстановен текст: † Σφραγίς Νικήτα τοῦ προέδρου τῆς Μάκρης

Известни са още три печата на Никита – епископ на Макри. Недобрата им запазеност не е позволила на издателите от Дъмбъртън Оукс да определят дали и трите моливдовула произлизат от един и същи булотирион (Nesbitt, Oikonomides 1996, 141, no. 56.2). Въпреки това сравнявайки настоящия печат с най-добре запазения моливдовул от споменатата колекция (Инв. № BZS.1955.1.5021), може да се заключи, че двата печата са ударени от един булотирион. Техният собственик, Никифор, е архиерей на епископията в селището Макри в Родопите, намиращо се на 9 км западно от Дедеагач (Александруполис). Градът е бил център на епископия през IX в., която продължава да съществува до XIII в., намирайки се в диоцеза на митрополията на Траянопол. През XIV в. самият Макри става център на митрополия за кратък период от време (Nesbitt, Oikonomides 1996, 140). Епископ Никифор е заемал катедрата на епископията на Макри непосредствено преди следващия ѝ титуляр – Теодул (Wassiliou-Seibt 2016, 615).

Печат на севаст Мануил Димирис (XIII – XIV в.) (обр. 3).

Pb; диаметър 40 мм; добре запазен. Сравнително добре центриран и пълен отпечатък. Надписите от двете страни са оградени със зрънчест кръг. Текстът е метричен – в два византийски дванадесетосрични стиха (Wassiliou-Seibt 2016, 464 – 465, n. 2373a, b).

Лице: Исус Христос в цял ръст, стъпил на супендиум, декориран с перли. Облечен е в хитон и химатион, благославя с дясната си ръка и държи евангелие в лявата. От двете страни на кръстатия нимб е разположен надпис:

IC – XC

Възстановен текст: Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστός)

Опако: Шестредов надпис:

СΦΡΑΓΙΣ
ΓΕΝΘΜΟΙΚΑΙ
ΚΡΑΤΟΣΘΥΛΟ
ΓΕΟΙΚΤΡΩΜΑΝ
ΘΗΛΑΣΕΒΑΣΩ
ΤΩΔΙΜΥΡΗ

Възстановен текст: Σφραγίς γενού μοι καὶ κράτος, Θε(ο)ῦ Λόγε, οἰκτρῶ Μανουήλ σεβαστῶ τῷ Διμήρη.

Обр. 3. Печат на севаст Мануил Димириис (XIII – XIV в.)

Fig. 3. Seal of Sebast Manuel Dimiris (13th – 14th c.)

Известни са няколко екземпляра на печата на севаст Мануил Димириис – два в Атина, един в Ермитажа, 8 са познати от снимки във Виена (Wassiliou-Seibt 2016, 464) и пет в Женева, част от колекцията на Г. Закос (Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016, 232 – 234, nos. 205 A – E). Моливдовулите са изработени от два булотириона, като се различават само по разполагането на легендата на опаката страна и орнаментиката в долната ѝ част (Wassiliou-Seibt 2016, 464). Наличието на трети булотирион е малко вероятно, имайки предвид несръчно ударения екземпляр от колекцията в Женева (Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016, 233, no. 205 B). Настоящият моливдовул спада към булотирион А (Wassiliou-Seibt 2016, 464 – 465, n. 2373a, b). През изминалата 2020 г. един сравнително добре запазен екземпляр от същата група бе продаден (Roma Numismatics Limited, Auction 71, Lot 1428) и след това препродаден (Leu Numismatic, Auction 14, Lot 1727) на търгове. Известен е поет и скриптор на име Мануил Димириис, споменат в кодекс от XIV в. (Omont 1888, 129, no. 1720, 75). Според някои изследователи епиграфските особености позволяват печатите на Мануил Димириис да се датират в XIV в. Техният собственик трябва да е бил светско лице, съдейки по неговата титла – севаст. От друга страна, двата дванадесетосрични

стиха в легендата в комбинация с инвокативната формула и степента на голямо смирение, например думата ойктрос – термин, употребяван главно в църковни и монашески среди, предполага, че Мануил Димирис е принадлежал към монашеското съсловие. Имайки предвид споменаването му в кодекса като скриптор, може да се предположи, че той е работил за някое частно лице, или пък в скриптория на някой манастир (Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016, 232 – 234, pos. 205 A – E). Въпреки това е необходимо да се подчертае, че идентифицирането на поета и скриптора от XIV в. Мануил Димирис с известния от печатите севаст Мануил Димирис е изцяло хипотетично (Trapp 1985, no. 5420; Wassiliou-Seibt 2016, 464 – 465, n. 2373 a, b; Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016, 232 – 234, pos. 205 A – E). До появата на нови данни най-правилно е да се поддържа по-широката хронологическа рамка на датиране на печата в XIII – XIV в.

Печатът на куропалата и дук Михаил Кондостефан, датиран ок. 1057 – 1059 г., показва наличието на непознат досега булотирион, който е притежавал адресатът. Доброто състояние на настоящия печат на епископа на Макри – Никита, позволява сближаването му с най-добре запазения екземпляр от познатите досега моливдовули в колекцията на Дъмбъртън Оукс. Недоброто състояние на печатите в колекцията не е позволило на издателите им да установят дали екземплярите произлизат от един булотирион. Настоящият печат дава възможност да се установи обща матрица за отпечатването му с печат инв. № BZS.1955.1.5021 от колекцията. Печатът на севаста Мануил Димирис допълва данните за неговата дейност и се причислява към същия булотирион, с който са отсечени и други познати досега моливдовули. Важно е да се отбележи още веднъж, че публикуваните тук сфрагистични паметници не са открити при редовни археологически разкопки, а са били обект на незаконна иманярска дейност. Това лишава изследователите от ценна информация за определяне пътя на кореспонденцията или по-конкретната датировка на паметниците. Дори и лишени от археологическия им контекст, данните, които могат да се извлекат от въпросните оловни печати, обогатяват и допълват познатите досега сведения за техните притежатели.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Златарски 1927:** В. Н. Златарски. История на Първото българско царство. Част 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852 – 1018). София, 1927. [Zlatarski 1927: V. N. Zlatarski. Istoriya na Parvoto bulgarsko tsarstvo. Chast 2. Ot slavyanisatsiana na darzhavata do padaneto na Parvoto bulgarsko tsarstvo (852 – 1018). Sofia, 1927].

- Лихачев 1991:** Н. П. Лихачев. Моливдовулы греческого востока. К XVIII Международному конгрессу византинистов (Москва, 8 – 15 августа 1991 г.). – В: Научное наследство. Т. 19. Москва, 1991. [Lichatshev 1991: N. P. Lichatchev. Molivdovuli grecheskogo vostoka. K XVIII Mezhdunarodnomu kongresu vizantinistov (Moskva, 8 – 15 avgusta 1991 g.) – V: Nauchnoe nasledstvo. T. 19. Moskva, 1991].
- Cheyne 2001:** J.-Cl. Cheynet. Les ducs d'Antioche sous Michel IV et Constantin IX. – In: Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck 19 December 1999. Aldershot-Burlington, 2001, 53 – 63.
- Classical Numismatic Group, Inc.:** <https://cngcoins.com/>, 26.04.2021, 8:00.
- Jordanov 2006:** I. Jordanov. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. Vol. II. Byzantine Seals with Family Names. Sofia, 2006.
- Kazhdan 1991:** A. Kazhdan. The Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford, 1991.
- Leu Numismatik:** <https://leunumismatik.com/>, 26.04.2021, 8:30.
- McGeer, Nesbitt, Oikonomides 2005:** E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 5. The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings. Washington, 2005.
- Nicephori Bryennii:** Nicéphore Bryennios. Histoire. Introduction, texte et notes. P. Gautier. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. 9. Series Bruxellensis. Bruxelles, 1975.
- Nesbitt, Oikonomides 1996:** J. Nesbitt, N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 5. West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient. Washington, 1996.
- Nomos:** <https://nomosag.com/>, 26.04.2021, 9:00.
- Numismatik Naumann:** <https://numismatik-naumann.com/>, 26.04.2021, 9:30.
- Omout 1888:** H. Omout. Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale. Seconde partie. Ancien fonds grec. Paris, 1888.
- Champagnolo-Pothitou, Cheynet 2016:** M. Champagnolo-Pothitou, Cheynet, J.-C. Sceaux de la collection George Zacos au Musée d'art et d'histoire de Genève. Milan, 2016.
- Schlumberger 1916:** G. Schlumberger. Sceaux byzantins inédits (sixième série) – Reveu Numismatique. Quatrième série – tome vingtième. Paris, 1916, 32 – 46.
- Scylitzes:** Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum. Recensuit I. Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Vol. 5. Series Berolinensis 1973.
- Themis Numismatics:** <https://www.biddr.com/auctions/themisnumismatics/>, 26.04.2021, 10:00.
- Trapp 1985:** E. Trapp, H.-V. Beyer, E. Kislinger, I. Leontiadis (Ex-zerpieren). Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Faszikel 7. Maate-Mitonas. Wien, 1985.
- Wassiliou-Seibt 2016:** A.-K. Wassiliou-Seibt. Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 2. Siegellegenden von Ny bis inclusive Sphragis. Wien, 2016.
- Zonaras:** Ioannis Zonarae. Epitomae Historiarum libri XVIII. Mauricii Pinderi. T. III. Libri XIII – XVIII. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn, 1841 – 1897.
- Βάρζος 1984:** Κ. Βάρζος. Ἡ Γενεαλογία τῶν Κόμνηνων. Τόμος Α'. Θεσσαλονίκη, 1984.

UNPUBLISHED SEALS OF MICHAEL KONDOSTEFAN,
KOUROPALATES AND DOUX, NIKITA BISHOP OF MAKRI
AND SEBAST MANUEL DIMIRIS

Yavor MITOV

SUMMARY

The three molybdebullae here presented are testified by expert examinations. The work describes the seals in a chronological order. Data on their provenance are also missing, as they are the result of established illegal actions and possessions.

1. Seal of Michael Kondostefan – Kouropalates and Doux (ca. 1057 – 1059). The obverse displays an image of St. Demetrius in military outfit, holding a spear in his right hand and a shield in his left, with an inscription on both sides: [ὁ] ἅγιος Δημήτριος. On the reverse a six-line inscription: [† Κ(ύρι)ε] β(οή)θ(ει) Μιχαήλ κουροπαλάτη καὶ δουκὶ τῷ Κοντ[ο]στεφάν[ω]. Michael Kondostefan's seals are divided into two main groups, reflecting his career: 1. Magister and Doux of Antioch and 2. Kouropalates and Doux. The seal in question belongs to group 2, but introduces data on the presence of a little-known boulloterion from this group, with which the molybdebullae of Michael Kondostefan were struck. We can see this from the way his title and position have been spelled as Κ8ΡΟΠΑΛΑΤΗ ΚΑΙ ΔΟΥΚΙ, while in the hitherto known specimens it is Κ8ΡΟΠΑΛΑΤΗ S ΔΟΥΚΙ. The Kondostefan family made a remarkable career in Byzantium. Its founder is considered to be the personality of the domestic of the West – Stefan, called because of his short stature Kondostefan. He was one of the participants in the battle of Trajan's Gate (August 17, 986), unfortunate for Byzantium, and later Emperor Basil II Bulgar Slayer (976 – 1025) blamed the defeat on Kondostefan. In the 11th c. the Kondostefan family became related to descendants of the Bulgarian royal dynasty. The current holder of the seal - Michael was a prominent representative of the family and most likely in the time of Emperor Constantine IX Monomachos (1042 – 1055) was appointed Doux of Antioch. Also possibly he took the position a bit later, between 1055 and 1057. The title of Kouropalates, attested on the molybdebulla here discussed, Michael Kondostefan probably obtained during the reign of Emperor Isaac Komnenos (1057 – 1059) or Emperor Constantine X Dukas (1059 – 1067).

2. Seal of Nikita – Proedros (=Bishop) of Makri (1150 – 1170). The obverse bears the representation of the Virgin seated on a high-backed throne, holding a medallion of Christ in front of her chest, with an inscription running on both sides: Μ(ή)θ(ηρ) Θ(ε)ο[ῦ]. The reverse is covered with a five-line inscription written in a Byzantine twelve-syllable verse: † Σφραγὶς Νικῆτα τοῦ προέδρου τῆς Μάκρης. Considering the three seals of Nikita, Proedros (=Bishop) of Makri known so far, we can conclude that the present specimen was struck by the same bulleuterion, striking also the seal № BZS.1955.1.5021 from the Dumbarton Oaks collection. The town of Makri is located near the Rhodope Mountains and is 9 km west of Dedeağaç (Alexandroupoli). The town was the center of an episcopate in the 9th c., and continued to exist in the 13th century, falling into the diocese of the metropolis of Traianopolis. In the 14th century, for a short time, Makri

was the seat of a metropolitan. According to some researchers, Bishop Nikita preceded the next incumbent of the Cathedra of Makri – Bishop Theodulus.

3. Seal of Sebast Manuel Dimiris (13th – 14th c.). The obverse displays a full-length image of Jesus Christ, standing on a supendium, with an inscription running on both sides: Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς. The reverse contains a six-line inscription in two Byzantine twelve-syllable verses: Σφραγὶς γενοῦ μοι καὶ κράτος, Θ(εο)ῦ Λόγε, οἰκτρῶ Μανουῆλ σεβαστῶ τῶ Διμύρη. The present molybdebulla belongs to the already known boulloterions with which the seals of Manuel Dimiris have been struck. A poet and scribe named Manuel Dimiris is mentioned in a Codex from the 14th century. Some epigraphic features on the seals also point to the same century. The invocative formula of the legend of the seal suggests that Manuel Dimiris belonged to the monastic class. Given his reference in the Codex as a scribe, we can assume that he worked for a private person or in the scriptorium of a monastery. However, his identification with Sebast Manuel Dimiris known from the seals is entirely hypothetical. Until the appearance of new data, it seems best to maintain a broader chronological framework of dating the seal to the 13th – 14th c.

The sphragistic pieces here presented have not been discovered during regular archeological excavations, but were the subject of unregulated and illegal activities. This circumstance deprives researchers of additional valuable information that could determine the path of correspondence or specify their dating. Nevertheless, even if „taken out“ of their archaeological context, the data that can be extracted from them enriches and complements the previously known information about their owners.

ОТНОВО ЗА НАДПИСА ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В КОМОТИНИ В ГЪРЦИЯ С ИМЕТО ХЕБРИЗЕЛМ, СИН НА СЕВТ

Методи МАНОВ*

**Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките,
ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; hemusthegreat@abv.bg*

ABSTRACT

The subject of this article is the reinterpretation of a very short ancient inscription containing only two personal Thracian names and one *ethnicon* derived from the name of an ancient city, which was found back in 1878 in the present-day city of Edirne in Turkey, but is now kept in the Archaeological Museum of Komotini in Greece. The inscription has been published several times by various contemporary authors who have proposed different interpretations. Most researchers, mainly in modern Bulgarian historiography, have associated this inscription with the Thracian ruler Hebryzelmis, the predecessor of the Thracian ruler Cotys I, dating it to the early 4th century BC. Only the Greek scholar G. Bakalakis suggested that the inscription was related to one of the sons of the Thracian ruler Seuthes III, named Hebryzelmis, known from the large inscription from Seuthopolis. The Greek scholar Chr. Veligianni expressed the view that the inscription should certainly be dated not to the 4th century BC but to the 3rd century BC, but she pointed out that she could not give a clear identification of the persons mentioned, as well as of the last word, most probably derived from the name of an ancient city. Here the author gives a clear identification of the persons with Thracian names in this inscription, confirming the assumption of G. Bakalakis, and also presents a clear identification of the last word difficult to interpret, as well as more accurate dating of the inscription in the Hellenistic period.

Key words: Hellenistic period, inscription, Thracian names, Hebryzelmis, Thracian ruler Seuthes III

Още през далечната 1878 година – годината на освобождение-то на България от османско владичество, в днешния град Одрин / Едирне в Турция е бил намерен един твърде интересен епиграфски паметник (Veligianni 1998, 101). Той е бил вторично употре-

бен и вграден в крепостните стени на римския град Хадрианопол (дн. Едирне / Одрин), като е намерен при разрушаването на част от крепостната стена, за да бъде изградена турска казарма там. Но според описанието на гръцката колега Хрисула Велиани, която е направила най-подробната досега публикация за този епиграфски паметник, неизвестно кога и при какви обстоятелства той е бил транспортиран доста на запад от местонамирането си и днес е експониран в двора на Археологическия музей в град Комотини в Гърция, като там е заведен под инвентарен номер 84 едва през 1957 г. (Veligianni 1998, 101). Тук неминуемо ще ползвам подробните технически данни за този епиграфски паметник, предоставени от споменатата гръцка колега.

Епиграфският паметник представлява мраморна база, която е с добре профилирани горен и долен край и е оформена почти като храмов корниз. Размерите са следните: дължина 66 см, ширина 49 см, дебелина 27 см. В една по-ранна публикация на същия епиграфски паметник, където е представена и снимка, гръцкият колега Г. Бакалакис е дал малко по-различни размери – съответно дължина 64 см, ширина 41 см и дебелина 29 см (Bakalakis 1974, 277; 270, Abb. 11). В горния край на мраморната база има специална правоъгълна вдлъбнатина за допълнително закрепване на стелата – според Велиани тя е с размери 14 x 10 см (Veligianni 1998, 101), в която обаче според мен би могло да е било поставено и някакво изображение. Височината на буквите варира от 2,5 до 3 см, като буквите о-микрон (Ο) и тета (Θ) са по-малки от останалите – с височина 2 см. Разстоянието между отделните букви е между 2 и 2,5 см (Veligianni 1998, 101).

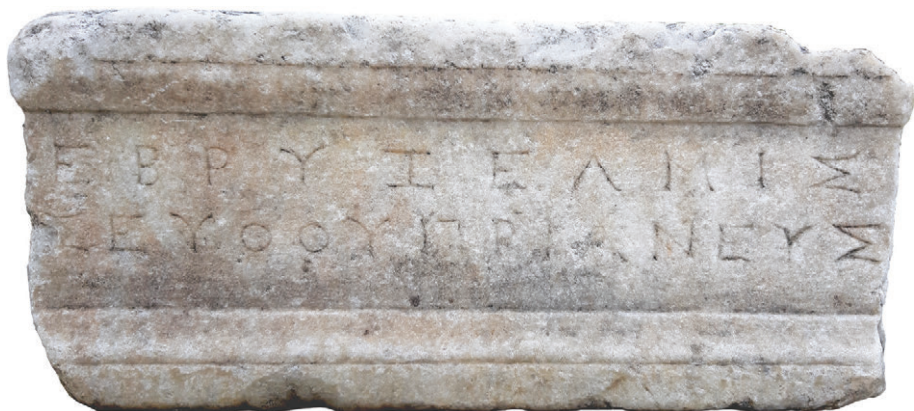
Върху мраморната база с добре гравирани капитални гръцки букви е изписан следният надпис, който по своя характер е надгробен, но всъщност е възпоменателен, както ще се види от изложението по-долу, защото на мястото на поставянето на паметника не е бил гробът на споменатото лице с името Хебризелм.

ΕΒΡΥΖΕΛΜΙΣ ΣΕΥΘΟΥ ΠΡΙΑΝΕΥΣ

В нормализиран вид: Εβρυζελμς Σεύθου Πριανεύς.

В превод: Хебризелм, син на Севт, Прианеус (Прианецът / Приенецът).

Съзнателно тук съм оставил последната дума само транскрибирана първо на български – както звучи и е дадена в оригинал на старогръцки, защото, както ще видим по-долу, тя е предизвикала най-големите трудности при интерпретацията. На пръв поглед твърде краткият надпис не би трябвало да ни затруднява с никакви неясноти при неговия превод и разбиране. Но в действ-

Фиг. 1. Епиграфският паметник, който се съхранява в Археологическия музей в Комотини, Гърция (снимка: ©Hellenic Ministry of Culture and Sports)
Fig. 1. The epigraphic monument kept in the Archaeological Museum at Komotini, Greece (photo: ©Hellenic Ministry of Culture and Sports)

вителност този епиграфски паметник е бил обект на голям брой публикации, в които редица съвременни автори са се опитвали да дадат отговори на няколкото важни въпроса, които краткият надпис предизвиква. А тези най-важни въпроси са били първо, кой е този Хебризелм, син на Севт? Както и кой всъщност е споменатият Севт? Големи трудности надписът е предизвикал по отношение на идентификацията на двете лица с очевидно тракийски имена – явно син и баща – Хебризелм и Севт. Отговорите на тези въпроси за възможната сигурна идентификация на двете лица с тракийски имена са неизменно свързани с проблема за по-точното датиране на самия епиграфски паметник. И като последен въпрос – но не и по важност, правилното разбиране и интерпретация на последната дума от надписа е предизвикала още повече трудности и предположения. В общи линии – колкото са публикациите за този надпис, толкова много и различни са мненията за неговото датиране, както и за идентификацията на двете лица с тракийски имена, а също така и по отношение на интерпретацията на последната дума в така представения надпис.

В най-подробната публикация на Хр. Велиани от 1998 г. (Veligianni 1998) тя е посочила почти всички други по-ранни публикации, но тук не е нужно те да бъдат изброявани отново, а ще бъдат посочени и коментирани само най-важните.

Още Г. Ламбусиадис, който пръв е публикувал този надпис в далечната 1897 г., е идентифицирал лицето Хебризелм като царя на одрисите от ранния IV век пр. Хр. (Λαμπουσιάδης 1897; AM 1897, 475). В монографията си за монетосеченето на град Енос, Дж. Мей също накратко е изказал предположението, че вероятно този над-

пис е свързан с одриския владетел Хебризелм от началото на IV век. пр. Хр., който вероятно е бил син на Севт I (May 1950, 184 – 185). Датирането на управлението на одриския владетел Хебризелм се поставя от повечето автори в съвременната историография в при-близителната хронологическа рамка между 387/386 и 383 г. пр. Хр. (Фол 1975, 106 – 110), като единствено М. Тачева е поставила неговото управление в по-широки хронологически рамки – между 399/394 и след 384 г. пр. Хр. (Тачева 2006, 124 – 133). Различни съвременни автори са изказвали най-различни хипотези за генеалогията на този тракийски владетел от IV век пр. Хр., като вариантите са, че или е бил син на Меток – предположение, изказано отдавна още от немския учен К. Белох (вж. Фол 1975, 107 с лит.), което е възприето от В. Бешевлиев (Beševliev 1970, 3; Порожанов 2011, 208 с цит. лит.), или вероятно е бил син на Севт I, или пък на Севт II (вж. Фол 1975, 106 с лит.; Юркова 1992, 56; Порожанов 2011, 208 – 209 с цит. лит.).

Самата Хр. Велиани е подхождала твърде внимателно към всички основни мнения, като поради някои неясноти за точната идентификация на лицата с имената Хебризелм и Севт, както и поради трудно поддаващия се на по-точно датирание надпис в нейната работа са разиграни различни възможни варианти и сценарии за интерпретацията на този надпис. Тя е представила почти всички по-стари мнения, в които надписът е бил свързван именно с одриския владетел Хебризелм от края на второто десетилетие на IV век пр. Хр. (Veligianni 1998, 102). Хр. Велиани е посочила изрично, че една подобна толкова ранна датировка на този надпис в началото или дори до средата на IV век пр. Хр. е в противоречие с палеографските особености на буквите от надписа, които по своя начин на изписване по-скоро са характерни за периода на елинизма или най-общо за края на IV и началото на III век пр. Хр., което датирание обаче въобще не помага за идентифицирането на лицето с тракийското име Хебризелм, син на Севт (Veligianni 1998, 102).

Независимо от отдавна изказаните съображения за невъзможността този надпис да бъде датиран в годините от началото на IV век пр. Хр., главно в съвременната българска историография се очертават опитите на някои автори да свържат на всяка цена този надпис с ранния одриски владетел Хебризелм, предшественик на тракийския владетел Котис I (383 – 360/359 г. пр. Хр.). С най-голяма последователност това е направено от Й. Юркова, която следвайки предположенията на първия издател на този надпис – Г. Ламбусиадис, смело свързва надписа от Одрин точно с този владетел Хебризелм от ранния IV век пр. Хр., като дори безапелационно обявява Хебризелм за син на споменатия от античния автор Ксенофонт всъщност само като архонт на приморските земи до

Мраморно море – Севт, познат в съвременната историография като тракийския владетел Севт II (Юркова 1992, 50; 58 – 59). Опитите на Юркова в този надпис да се види непременно тракийският владетел от IV век пр. Хр. Хебризелм като син на Севт II, са свързани с нейната спорна атрибуция на сребърните монети – дидрахми и драхми с името Севт, определени от нея като принадлежащи не на Севт I, както са идентифицирани в по-ранни нумизматични публикации (Добруски 1897, 572 – 573; табл. I, обр. 5 – 7), а на Севт II (Yourukova 1989; Юркова 1992, 50 – 51; 228, обр. № 38 и № 39; 229, обр. № 40/1 и № 40/2). Подобни идеи са представени и от друг автор, който очевидно следва Юркова в тези теоретизации и в streмежа на всяка цена да се търси идентификация на лицето с името Хебризелм от надписа от Одрин / Едирне като одриски владетел. Той също е допуснал възможността – поради липсата на всякаква друга информация, че надписът от Одрин би могъл да е свързан точно с одриския владетел Хебризелм от ранния IV век пр. Хр. (Порожанов 2011, 209). И при двамата автори е разгледана и възможната идентификация на тракиеца с име Аброзелм – преводач и посредник на Севт II в преговорите с Ксенофонт (Юркова 1992, 56; Порожанов 2011, 209 с цит. лит.), предадено с тази форма на името в „Анабазис“ на Ксенофонт (Хеп. Anab. 7.6.43), със същия тракийски владетел Хебризелм. Тази връзка е направена отдавна (Тодоров 1933, 33 – 34; вж. Фол 1975, 106 – 107 с цит. лит.; Тачева 2006, 125), но все още е в сферата на хипотезите. Впрочем преди много години дори М. Тачева отхвърля възможността разглежданият тук надпис от Одрин да има отношение към тракийския владетел Хебризелм от ранния IV век пр. Хр. (Тачева 1988, 34, бел. 61).

Надписът от Одрин само е включен в компендиума на Димитър Дечев за тракийските езикови остатъци при имената Аброзелм и Хебризелм без никакъв коментар (Detschew 1976, 3). Повечето съвременни автори, коментирали този кратък надпис, са смятали, че от решаващо значение за правилната му интерпретация е третата дума – Прианеус, за която са изказани най-много и най-различни хипотези. Например Велизар Велков, базирайки се на лемата на Дечев за географската област Бриантике, спомената у Херодот (Hdt. 7.108 – 109), за която се смята, че е идентична със споменатия от Тит Ливий *Priaticus campus* (Liv. 38.41.8; Detschew 1976, 87) и която е локализирана в района на античния град Мароней на северното крайбрежие на Егейско море между егейската Месембрия и Мароней (Velkov 1995, 300; Veligianni 1998, 105; вж. и Порожанов 2011, 209 с лит.), е предположил, че най-вероятно етниконът Прианеус може да се свърже както с топонима Бриантике, така и с вариантната форма, произхождаща от този топоним, на името на тракийското племе прианти – *Priantae*. Поради това той е смятал, че одриският владе-

тел Хебризелм от ранния IV век пр. Хр. е бил роден в тракийско селище с името Приане в земите на приантите и този надпис от Одрин със сигурност споменава същия тракийски владетел (Velkov 1995, 300; Veligianni 1998, 102). Подобна трактовка на третата дума от този надпис бе направена неотдавна, като думата е възприета като прозвище, но свързано именно с посочените по-горе топоними и с племенното име прианти / *Priantae*, обаче публикацията на Велков по този въпрос е пропусната (Порожанов 2011, 209 с лит.). По-нататъшните теоретизации водят към предположенията, че от една страна в този надпис със сигурност може да се види представител на одриската династия, и то Хебризелм като син на владетеля на крайморските области на Пропонтида (Мраморно море) – Севт II, но въпреки това и бащата, и синът са с прозвище, произлизащо от тракийската област Бриантике като земя на тракийското племе прианти, която била включена в пределите на Одриското царство (Порожанов 2011, 209 с лит.). В крайна сметка е направена уговорката, че ако тези разсъждения са верни, то разглежданият тук епиграфски паметник би трябвало да се свърже именно с тракийския владетел Хебризелм от ранния IV век пр. Хр. и да се датира във времето на неговото управление (Порожанов 2011, 209 с лит.).

Но палеографските особености на буквите от надписа, както бе посочено по-горе, показват със сигурност един надпис от периода на елинизма. В този надпис горната и долната хаста на буквата сигма (Σ) са представени успоредно една на друга, което е сигурен белег, че надписът не може да се датира в никакъв случай в ранния IV век пр. Хр. Докато в някои надписи, датирани със сигурност през III век пр. Хр., понякога се наблюдава паралелното изписване и на сигма (Σ) с по-отворени диагонално крайни части на тази буква, както и с успоредното им представяне, то в ранния IV век пр. Хр. крайните части на буквата сигма винаги са представени отворени диагонално – съответно нагоре и надолу.

Независимо че надписът е открит в земите на Тракия, в мястото на вливане на Тунджа и Арда в по-голямата река Марица при римския град Хадрианоупол с предполагаемо тракийско име Ускудама (Данов 1969, 126; Фол 1975, 97; Фол, Спиридонов 1983, 52), т.е. в дн. Одрин / Едирне, които земи в древността – поне до покоряването им от Филип II, от Александър Велики, а по-късно и от Лизимах – са били в пределите на Одриското царство, все пак не бива непременно да се търси връзка с тракийския владетел Хебризелм от ранния IV век пр. Хр. Ако се вгледаме по-внимателно в краткия надпис, ще установим, че именно третата дума в него – етниконът $\Pi\rho\iota\alpha\nu\epsilon\upsilon\varsigma$, носи най-голяма и съществена информация. Макар и по принцип уточняващите по отношение на дадено лице етници да са били поставяни в надписи с различен характер, включител-

но и в надгробни, те невинаги са били задължителни. Но в случая явно този етникон има за цел да се уточни от кое място произхожда споменатото в надписа лице (Velkov 1995, 300, Anm. 14). Поне така изглеждат нещата по всички правила на именуването в надписи от предримската, а в различни случаи – и от римската епоха.

Както ще видим и по-долу, воден най-вече от наблюденията си върху палеографията на буквите, както и вероятно от голямата си интуиция, досега единствен гръцкият учен Г. Бакалакис е достигнал до предположението, че най-вероятно този надпис е за един от синовете на Севт III и Беренике, които са споменати в големия надпис от Севтополис (Mihailov 1964, No. 1731; Elvers 1994) – и то за първия син – Хебризелм (Bakalakis 1974, 264; 277). Освен това Г. Бакалакис е и първият автор, изказал хипотезата, че най-вероятно етниконът Прианеус произхожда от името на града Приене в Мала Азия, но каква точно е връзката на този син на Севт III с града Приене, на този етап от познанията не може да се каже нищо (Bakalakis 1974, 264; 277). Хипотезата на Г. Бакалакис относно идентификацията на лицето с име Хебризелм като сина на Севт III, както и увереността му, че в случая с последната дума от надписа става въпрос всъщност за града Приене в Мала Азия, са отбелязани специално от Хр. Велиани (Veligianni 1998, 102). Но въпреки различните предложени варианти на интерпретации както по отношение на лицето Хебризелм, син на Севт, така и по отношение на думата Прианеус, за която съвсем правилно е предположила, че вероятно отразява даването на жителство на лицето с име Хебризелм в град с име Приане / Приене (Veligianni 1998, 107), а и въпреки направения извод, че тази дума, която по-скоро е етникон за град и не може да произхожда от името на тракийското племе прианти / *Priantae*, нито от производните от това племенно име наименования на област (с варианти на изписване Бриантике или *Priaticus campus*), в крайна сметка Хр. Велиани е направила извода, че за този надпис нищо не е сигурно и не може да се даде ясна и категорична идентификация нито на лицето с тракийско име Хебризелм – поради липса на повече информация, нито пък е ясно дали става въпрос за добре познатия град Приене в Мала Азия, или за някакво друго селище с подобно име в пределите на Балканска Тракия, което вероятно е било някаква гръцка колония (Veligianni 1998, 108 – 109). Според Хр. Велиани е единствено сигурно, че надписът може да се датира в ранноелинистическата епоха (Veligianni 1998, 109).

Сред чисто формалните аргументи в полза на едно датиране не в ранния IV век пр. Хр., каквито предположения имат някои автори в съвременната историография, както бе посочено по-горе, а в елинистическата епоха, са именно палеографските особености на буквите от надписа. На първо място тук могат да бъдат посочени

буквите сигма (Σ) и юпсилон (Υ). Изписването на сигма с успоредни крайни хасти издава времето на напредналия елинизъм. По същия начин – доста характерно за периода на елинизма, е изписването на буквата юпсилон (Υ) – с маниерно оформяне на двете странични хасти с леко дъговидна форма. Освен това по-малкият размер на буквите о-микрон ($\omicron$) и тета (Θ) също е характерен признак за датирание на епиграфския паметник по-скоро в периода на зрелия елинизъм. Точно по този начин – както в разглеждания тук надпис от Одрин, са изписани коментираните четири най-характерни букви и в много добре познатия на специалистите по история на Древна Тракия голям надпис от Севтополис, който в последната му засега пълна публикация, в която са направени обширни коментари на текста, е датиран най-общо между 300 и 280 г. пр. Хр. (Elvers 1994, 243 – *photo*).

Надписът от Севтополис е предизвикал многобройни коментари в българската и в чуждестранната историография, но до неотдавна нито бе разбираан съвсем правилно, нито бе датиран със сигурност (вж. Elvers 1994; Манов 1998; Тачева 2000, 28 – 35; Тачева 2006, 202 – 210). Но той може да бъде представен в друга публикация. Освен това в големия надпис от Севтополис изписването на буквата пи (Π) е идентично на изписването ѝ в надписа от Одрин – с по-къса дясна хаста – както е била изписвана наистина и в класическия период, но тази ортография е била запазена и в периода на елинизма до около края на III век пр. Хр. – началото на II век пр. Хр. В големия надпис от Севтополис съвсем по същия начин, както в надписа от Одрин, е представено изписването на е-псилон (ϵ) – средната хаста е гравирана доста по-къса от другите две – крайни и успоредни хасти на тази буква. Също така изписването на буквите о-микрон ($\omicron$) и тета (Θ) е с по-малки размери от другите букви – както в надписа от Одрин, така и в надписа от Севтополис. Тези наблюдения и сравнения на палеографските особености на коментираните тук различни букви ни дават пълна увереност, че надписът от Одрин със сигурност е от периода на елинизма и не може да бъде датиран по никакъв начин в ранния IV век пр. Хр.

Неотдавна авторът на тези редове представи накратко вероятна идентификация на лицето с името Хебризелм, син на Севт, от надписа от Одрин, като моята хипотеза е, че всъщност този надпис е бил направен именно за Хебризелм – един от синовете на Севт III, споменати в надписа от Севтополис (Манов 2017, 154 – 155) – точно каквото е предположението на Г. Бакалакис (Bakalakis 1974, 264; 277; вж. и Veligianni 1998, 102). Бе предположено, че този Хебризелм е бил въввлечен на страната на организиран комплот за отстраняване от власт на владетеля на Тракия в III век пр. Хр. – Кавар, и неговото участие заедно с братята му в подкрепа на нахлулия с големи

войски в Тракия селевкидски владетел Антиох II (Манов 2017, 114 – 124) в крайна сметка е довело до гибелта му няколко години след края на войната. Той вероятно е успял да избяга от Тракия и заедно със семейството си е намерил убежище в град Приене в Мала Азия, като там си е издействал дори жителство (вж. Манов 2017, 129). Така предположенията за връзката на лицето Хебризелм от надписа от Одрин с град Приене в Мала Азия, направени още от Г. Бакалакис, могат да се потвърдят. Потвърждение намират и предположенията на В. Велков и на Хр. Велиани, че етниконът Прианеус трябва да се интерпретира като сигурно указание, че или Хебризелм, син на Севт, се е родил в селище с име Приане / Приене, или му е било дадено гражданство там (Velkov 1995, 300, Anm. 14; Veligianni 1998, 107).

По-нататък можем да предположим, че след войната между Антиох II и владетеля на Тракия Хебризелм – най-големият син на Севт и неговата втора жена Беренике са се завърнали в земите на Тракия, където той е починал. Едва в римско време неговият надгробен паметник е намерен на мястото, на което е бил поставен първоначално, и е транспортиран в селището при сливането на реките Тунджа и Арда в Марица, на което римляните дали името Хадрианопол. Там е преизползван за строителството на нова римска крепостна стена, където в края на XIX век е намерен. Днес, както вече стана ясно, този епиграфски паметник се съхранява в Археологическия музей в град Комотини в Гърция (фиг. 1).

Въз основа на направеното хипотетично предположение този надпис може да бъде причислен към епиграфските паметници от Тракия, в които е споменат тракийският владетел Севт III, към които също така със сигурност трябва да се добави и надписът над входа на гробницата от Смядово (Манов 2017, 41, фиг. 8; Манов 2019), освен големия надпис от Севтополис и трите надписа с името на същия тракийски владетел Севт III, изписани с пунктир върху бронзов шлем от халкидски тип, върху една сребърна фиала-каликс (чаша) и върху дръжката на една сребърна кана от гробницата в моилата Голяма Косматка (Китов 2005, 81, обр. 124 – кана; обр. 125 – каликс; 93, обр. 149 – шлем; Манов 2006, 29 – 31, Abb. 1 – 3; Димитрова 2015, 168, обр. 138; 169, обр. 139 – шлем; 270, обр. 205 – дръжка на кана; 271, обр. 206 – фиала-каликс). Представеният тук надпис от Одрин, сега в Археологическия музей в Комотини в Гърция, трябва да се добави към другите древни свидетелства – от антични автори и от епиграфски паметници, събрани на едно място и коментирани неотдавна от Камен Димитров, които споменават името на Севт III, с изключение на „разчетените надписи“ от Константин Бошнаков за „Ройгос“ в Казанлъшката гробница (вж. Димитров 2008, 66 – 68 с лит.).

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS:

AM 1897 = Athenische Mitteilungen = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Band 22, 1897.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Данов 1969: Хр. Данов. Древна Тракия. София (Издателство „Наука и изкуство“, 1969. [Danov 1969: Hr. Danov. Drevna Trakiya. Sofia (Nauka i izkustvo), 1969].

Димитров 2008: К. Димитров. Севтополската царска династия в древните текстове: факти и спекулации. – В: И. Маразов, К. Зарев, К. Стефанова (съст.). Проблеми и изследвания на тракийската култура, том III. Казанлък, 2008, 64 – 87. [Dimitrov 2008: K. Dimitrov. Sevtopolskata tsarska dinastiya v drevnite textove: fakti i spekulatsii. – In: I. Marazov, K. Zarev, K. Stefanova (eds.). Problemi i izsledvaniya na trakiyskata kultura, tom III. Kazanlak, 64 – 87].

Димитрова 2015: Д. Димитрова. Гробницата на цар Севт III в могила Голяма Косматка / The Tomb of King Seuthes III in Golyama Kosmatka Tumulus (bilingual). София (Издателство „Арос“), 2015. [Dimitrova 2015: D. Dimitrova. Grobnitsata na tsar Sevt III v mogila Golyama Kosmatka/ The Tomb of King Seuthes III in Golyama Kosmatka Tumulus (bilingual). Sofia (Aros Publishers), 2015].

Добруски 1897: В. Добруски. Исторически поглед върху нумизматиката на тракийските царе. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 14, 1897, 555 – 633. [Dobruski 1897: V. Dobruski. Istoricheski pogled varhu numizmatikata na trakiyskite tsare. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina 14, 1897, 555 – 633].

Китов 2005: Г. Китов. Долината на тракийските владетели. Варна (Издателство „Славена“), 2005. [Kitov 2005: G. Kitov. Dolinata na trakiyskite vladeteli. Varna (Slavena Publishers), 2005].

Манов 1998: М. Манов. Големият надпис от Севтополис. – Археология 1 – 2, 1998, 8 – 15. [Manov 1998: M. Manov. Golemiyat nadpis ot Sevtopolis. – Arheologiya 1 – 2, 1998, 8 – 15].

Манов 2017: В търсене на Тюлис или Тракия между 341 и 218 г. пр. Хр. София (Издателство „Борина“), 2017. [Manov 2017: M. Manov. V tarsene na Tyulis ili Trakiya mezhdu 341 i 218 g. pr. Hr. Sofia (Borina Publishing House), 2017].

Порожанов 2011: К. Порожанов. Одриското царство, полисите по неговите крайбрежия и Атина от края на VI век до края на 341 г. пр. Хр. (= Studia Thracica 14). Благоевград (Университетско издателство „Неофит Рилски“), 2011. [Porozhanov 2011: K. Porozhanov. Odriskoto tsarstvo, polisite po negovite krajbrezhiya i Atina ot kraia na VI vek do kraia na 341 g. pr. Hr. (= Studia Thracica 14). Blagoevgrad (University Press “Neofit Rilski”), 2011].

Тачева 1988: М. Тачева. Политическата децентрализация в Одриската държава от последната четвърт на V в. пр.н.е. до възцаряването на Котис I (383 – 359 г. пр.н.е.). – Исторически преглед 12, 1988, 22 – 36. [Tacheva 1988: M. Tacheva. Politicheskata detsentralizatsiya v Odriskata darzhava ot poslednata chetvart na V v. pr.n.e. do vaztsaryavaneto na Kotis I (383 – 359 g. pr.n.e.). – Istoricheski pregled 12, 1988, 22 – 36].

Тачева 2000: М. Тачева. Севт III, Севтополис и Кабиле (341 – 252 г. пр. Хр.) според епиграфските и нумизматичните данни. София (Издателство „Агато“), 2000. [Tacheva 2000: M. Tacheva. Sevt III, Sevtopolis i Kabile (341 – 252 g. pr. Hr.) spored epigrafskite i numizmatichnite dannii. Sofia (Agato Publishers), 2000].

Тачева 2006: М. Тачева. Царете на Древна Тракия. Книга първа. София (Издателство „Агато“), 2006. [Tacheva 2006: M. Tacheva. Tsarete na Drevna Trakiya. Kniga parva. Sofia (Agato Publishers), 2006].

Тодоров 1933: Я. Тодоров. Тракийските царе. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет 29/7, 1933, 1 – 80. [Todorov 1933: Ya. Todorov. Trakiyskite tsare. – Godishnik na Sofiyskiya universitet, Istoriko-filologicheski fakultet 29/7, 1933, 1 – 80].

Фол 1975: А. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София (Издателство „Наука и изкуство“), 1975. [Fol 1975: A. Fol. Trakiya i Balkanite prez rannoelinisticheskata epoha. Sofia (Nauka i izkustvo Publishers), 1975].

Фол, Спиридонов 1983: А. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр.н.е. София (Издателство на Българската академия на науките), 1983. [Fol, Spiridonov 1983: A. Fol, T. Spiridonov. Istoricheska geografia na trakiyskite plemena do III v. pr.n.e. Sofia (Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences), 1983].

Юркова 1992: Й. Юркова. Монетите на тракийските племена и владетели. София (Издателство „Петър Берон“), 1992. [Yurukova 1992: Y. Yurukova. Monetite na trakiyskite plemena i vladeteli. Sofia (Petar Beron Publishing House), 1992].

Bakalakis 1974: G. Bakalakis. Thrakische Eigennamen aus den nordägäischen Küsten. – In: A. Fol, V. Georgiev, V. Tăpkova-Zaimova, V. Velkov (eds.). Thracia II. Primus Congressus Studiorum Thracicorum. Sofia/Serdicae, 1974, 261 – 279.

Beševliev 1970: V. Beševliev. Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern. Amsterdam (A. M. Hakkert), 1970.

Detschew 1976: D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste (2. Auflage). Wien (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), 1976.

Elvers 1994: K.-L. Elvers. Der “Eid der Berenike und ihrer Söhne”: eine Edition von IGBulg. III 2, 1731. – Chiron 24, 1994, 241 – 266.

Manov 2006: M. Manov. Die Inschriften auf den Silbergefäßen und dem Bronzehelm von Seuthes III. aus dem Grabhügel Goljama Kosmatka. – Archaeologia Bulgarica X, 3, 2006, 27 – 34.

Manov 2019: M. Manov. The Hellenistic Tomb with Greek Inscription from Smyadovo, Bulgaria – Reconsidered. – Journal of Ancient History and Archaeology 6.3, 2019, 99 – 118.

May 1950: J. M. F. May. Ainos: its history and coinage 474 – 341 B.C. London (Oxford University Press), 1950.

Mihailov 1964: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. III/2. Serdicae (Aedes typographicae Academiae litterarum Bulgaricae), 1964.

Veligianni 1998: Chr. Veligianni. Hebryzelmis, Sohn des Seuthes, Prianeus. – Текмѣриа / Tekmeria 4, 1998, 101 – 111.

Velkov 1995: V. Velkov. Der thrakische König Hebryzelmis und seine Herkunft. – In: Z. Gocheva (ed.). Thracia II. Studia in honorem Alexandri Fol. Sofia, 1995, 299 – 300.

Yourukova 1989: I. Yourukova. Le monnayage du souverain thrace Seuthés II. – In: N. Waggoner, I. Jenkins, G. Le Rider (eds.). Kraay-Mørholm Essays: Numismatic Studies in Memory of C. M. Kraay and O. Mørholm. Louvain-la-Neuve: Publications d'Histoire de l'Art et d'Archeologie de l'Universite Catholique de Louvain, 1989, 317 – 323.

Λαμπουσιάδης 1897: Γ. Λαμπουσιάδης. Περὶ Ἑβρυζέλμιδος Θρακῶν βασιλείας. – Θρακική Ἐπετηρίς (Thrakike Epeteris) I, 1897 (Athens), 153 – 165.

AGAIN ON THE INSCRIPTION FROM THE ARCHAEOLOGICAL
MUSEUM AT KOMOTINI IN GREECE WITH THE NAME
OF HEBRYZELMIS, SON OF SEUTHES

Metodi MANOV

SUMMARY

As far back as 1878, a very interesting epigraphic monument was found in the present-day city of Edirne in Turkey. It was reused and built into the fortress walls of the Roman city of Hadrianopolis (now Edirne), and appeared during the demolition of part of the fortress wall to build a Turkish barracks there. According to the description of the Greek scholar Chr. Veligianni, who released the most detailed publication to date on this inscription, it is unknown when and under what circumstances the epigraphic piece was transported far west of its provenance and is now on display in the courtyard of the Archaeological Museum in Komotini, Greece under inventory number 84 as late as in 1957.

The epigraphic monument is a marble base, which actually has a well-profiled upper and lower plane, thus being shaped almost like a temple cornice. Its dimensions are as follows: length 66 cm, width 49 cm, thickness 27 cm. The height of the letters varies from 2.5 to 3 cm, as the letters o-micron (O) and theta (Θ) are smaller than the others – with height 2 cm. The distance between the individual letters is between 2 and 2.5 cm. The following inscription has been inscribed on the marble base with well-engraved capital Greek letters:

EBPYZEΛMIS ΣEYΘOY ΠPIANEYΣ

G. Lampousiadis, who first published this inscription as far back as 1897, identified the person Hebryzelmis mentioned in it as the King of the Odrysae from the early 4th c. BC. This hypothesis has been accepted and repeated many times by various authors in contemporary Bulgarian historiography. However, the Greek scholars G. Bakalakis and Chr. Veligianni have explicitly noted that the palaeographic (orthographic) features of the letters of the inscription point rather to dating it to the Hellenistic Age – in the late 4th or early 3rd c. BC.

Only the Greek scholar G. Bakalakis as early as 1974 hypothesized that it seems possible the inscription has been actually set up for Hebryzelmis, son of Seuthes III, the former mentioned in the well-known inscription from Seuthopolis, as there is also some obscure connection with the city of Priene in Asia Minor. V. Velkov and Chr. Veligianni believe that the ethnicon of Πριανεύς (Prianeus) probably reflects the fact that the man from the inscription named Hebryzelmis was born in a settlement in Thrace named Priane.

Here G. Bakalakis's assumptions are confirmed, presenting the situation that in fact this Hebryzelmis, son of Seuthes III, was involved in the conspiracy to overthrow the ruler of Thrace in the 3rd c. BC. – Kavarnos, fighting on the side of the Seleucid king Antiochus II, who invaded Thrace in the middle of the 3rd century BC. After the war this Hebryzelmis had fled with his family to the city of Priene in Asia Minor, and there he obtained the citizenship of that city. Later he returned to Thrace where his funerary monument was set. Probably many years

later – only in Roman times, this epigraphic monument was found at the place where it was originally laid, but was transported to the settlement at the confluence of the Tundzha and Arda Rivers in Maritsa – which the Romans named Hadrianopolis, for to be reused for the construction of a new Roman fortress wall, which is why at the end of the 19th century the piece was found there.

FAMAE ET PROPRIIS LAUDIBUS: LATE ROMAN SENATORS AS AWARDERS OF IMPERIAL STATUES IN THE TETRARCHIC AND EARLY CONSTANTINIAN PERIOD (293 – 324 CE)

Mariana BODNARUK*

**New Europe College, 21 Plantelor Str., 023971 Bucharest, Romania; mbodnaruk@nec.ro*

ABSTRACT

This article seeks to reconstruct aristocratic involvement in the political and cultural change accelerated by the tetrarchic reforms. It assesses honorific inscriptions set up by senatorial awarders by which aristocrats manifested their formal relationship to emperors. Shifting from honorands to awarders, it explores how the meaning of the statues for emperors was shaped in different contexts through dedications by the senatorial officials as part of the imperial communication. The article elaborates on what the different media genres and the honorific language, as the mediating structures by which rulers and aristocrats articulated their interaction, reveal about the ways in which members of the senatorial order constructed their relationship with the emperor as well as the broader public of recipients.

Keywords: Late Antiquity; tetrarchy; epigraphy; senate; aristocracy; government; statues; *damnatio memoriae*

In 314 CE, noble C. Ceionius Rufius Volusianus, the head of the famous resident senatorial family of Rome, set up a statue to Emperor Constantine in the Forum of Trajan. As awarder of dedication, he features in the honorific imperial inscription as both consul and city prefect: *C(aius) Caeionius Rufius Volusianus, v(ir) c(larissimus), consul ordinarius, praef(ectus) urbi, vice sacra iudicans* (CIL 6 1140=ILS 692=LSA-837; PLRE 1, 976 – 978 Volusianus 4). At the time of the dedication, Volusianus was one of the highest-ranking office-holders in the empire and the senior imperial official in Rome. Consuls acted as awarders to emperors, especially when the office was held during their term of the city prefecture. The statue to Constantine was set up during Volusianus' second term as urban prefect,

from December 313 to August 315, more specifically in the year of his consulship in 314. However, the inscription does not mention that he was holding this office for the second time, as it had been held under an emperor denounced as a tyrant by the new Constantinian regime.

The honorific dedication to Constantine epitomizes the new style of imperial representation. Volusianus, a high-standing senator, did not employ the traditional imperial legal titulature. In its place, the inscription refers to the emperor as “our master” (*domino nostro*), glorifies his military attainments as “extender of the Roman empire and dominion, founder of eternal security” (*propagatori imperii dicionisque Romanae fundatori etiam securitatis aeternae*), and his universal rulership as “restorer of the human race” (*restitutori humani generis*). *Propagator imperii*, adopted as a standard title by Septimius Severus and reintroduced by Diocletian, reveals the significance of the policy of expansion in the imperial ideology. Like almost all imperial honorific inscriptions, it uses the usual dedicatory formula of the period, “devoted to his divine spirit and majesty” (*devotus numini maiestatique eius*). The mention of Constantine’s father, the deified (*divus*) emperor Constantius, reinforced the legitimacy of his son’s rule, breaking with the tetrarchic ideology. John Weisweiler thereby traces a change in the ideological climate, in particular, in the imperial capital and among the senatorial elite, as the new titulature of the rulers ceased to refer to the formal titles conferred upon them by the senate, as exemplified by the dedication from the Forum Traiani (Weisweiler 2016, 195 – 196). However, the honorific title ‘*maximus*’, conferred upon Constantine in a motion by the senate in the year 312 (Barnes 1982, 24), still conserves the elements of the traditional titulature. The title ‘*maximus*’ was used regularly in epigraphy only from 315 onwards (Grünwald 1990, 86 – 92).

Exploring the image of emperors and the late imperial senatorial aristocracy in dedicatory inscriptions set up for tetrarchic rulers, including Constantine, I examine how the meaning of dedications was shaped in different contexts. I trace the shift in imperial ideology, as it is observable in honorific texts, and its impact on the senatorial order. I thus shift the focus from imperial honorands to aristocratic awarders in order to investigate the self-perception and self-representation of senatorial officials through dedications to emperors. I argue that the cultural artifacts such as the honorific statues left behind by this dominant social group reflect the dynamics of the power relations between the senatorial aristocracy and the imperial court.

SENATORS AS DEDICATORS: IMPERIAL OFFICE-HOLDERS IN ROME AND PROVINCES

Several dozen of such honorific texts have been preserved. Of multiple statues erected, at least one extant honorific statue to an imperial college was put up in the name of the senate and people of Rome (*senatus*

populique Romani) (CIL 6 40768=LSA-1430). Although the senate and people of Rome acted nominally as a dedicator, senatorial officials were ordinarily the ones who supervised the implementation of the project. In the first place, the urban prefect, the head of the senate and the senior imperial official in Rome, was responsible – and claimed an honor – for setting up imperial statues. The urban prefect took the credit, more or less eponymously, whether he was an initiator of the project or merely its passive endorser. Ordinarily, the intentions and incentives behind a statue dedication are not known to us.

Thus, this is only to be expected that inscriptions dedicated to emperors in connection with honorific imperial statues set up in Rome frequently mention city prefect. As he could use the erection of statues for the glorification of his own name, these dedications commonly formed the object of the prefect's zeal. Further imperial monuments in Rome were put up by Volusianus, *consul ordinarius*, urban prefect and judge in place of the emperor (*vice sacra iudicans*) (CIL 6 1140=ILS 692=LSA-837), and Ovinus Gallicanus, urban prefect and judge in the imperial court of appeal (*iudex sacrarum cognitionum*) (CIL 6 1155=ILS 716=LSA-1094). The infrequent additional titles such as *vice sacra iudicans*, a judge appointed by the emperor to decide in his name as an appellate judge, or its synonym *iudex sacrarum cognitionum*, were a novelty in the early fourth century. The title *vice sacra iudicans* is not attested before the Constantinian period. As Weisweiler put it, this new official title of the city prefect shows that he was now perceived as “the embodiment of the emperor's sacred justice” (Weisweiler, 2014, 39). Similarly, Gallicanus was inscriptionally commemorated as *iudex sacrarum cognitionum* alongside his prefecture. Volusianus is however the earliest known *iudex sacrarum cognitionum*, a position probably created by Constantine when leaving Rome after his victory over Maxentius (PLRE 1, 976 – 78 Volusianus 4; Porena, 2003, 265 – 267). Remarkably, an inscription by Nummius Tuscus documents not only the office the awarder held at the time of the dedication, that of city prefect, but also his previous position as supervisor of the aqueducts and of the *porticus Minicia* (*curator aquarum et Miniciae*) (CIL 6 31378b=ILS 643=LSA-1493).

Until the end of Constantine's reign dedications in Rome had been also set up by imperial officials in charge of building works other than the prefect of the city. Thus, L. Aelius Helvius Dionysius put up two statues to imperial tutelary gods perhaps as supervisor of public works (*curator operum publicorum*) (CIL 6 255=LSA-1506; CIL 6 256=LSA-1528). A lost inscription, possibly recording a statue of an emperor, was dedicated in Rome by Hierocles Perpetuus, *vir clarissimus*, perhaps *curator operum publicorum* or *aedium sacrarum* in the early fourth century. In line 1, ‘*conservator militum et provincialium*’ is common in milestones, especially those dedicated to Magnentius or later (CIL 11 6643 to Magnentius and

CIL 5 8061 to Julian). ‘*Conservator[em totius orbis]*’ is suggested (*CIL* 6, p. 4336) on the basis of consideration that it was used for Constantine (*CIL* 8 7010=*ILS* 691=*LSA*–2228). In line 3, *CIL* suggests ‘*sacram viam*’ (*PLRE* 1, 689 (Hie)rocles Perpetuus 4). The reparation of such a prominent street would have deserved a commemoration, although it is not explicitly a dedication to the emperor in the dative case, despite the presence of an imperial official in the nominative case. In line 6, ‘*curfator operum publicorum]*’ is the most likely supplement (*CIL* 6, p. 4336), but it might also refer to ‘*curfator aedium sacrarum]*’. Perpetuus carried out restorations in or near the Via Sacra, in the Roman Forum, as *curator* in the early fourth century, as it accords with the imperial titles in the dedication associated with a statue monument of an emperor. Contrary to the usual practice, the inscription records also his previous post of governor (*praeses*) of a British province, after which he was appointed to an imperial office based in Rome, related to the care of public (or sacred) buildings. A statue of Mars and the Founders of the City was awarded by Emperor Maxentius in the Roman Forum in 306–12 and dedicated by Furius Octavianus *curator* of the sacred temples (*CIL* 6 33856=*ILS* 8935=*LSA*–1388; *PLRE* 1, 638 Furius Octavianus 4).

A large number of early fourth-century dedications were also carried out by local officials in Rome before the administration of the city was reorganized. Manius Acilius Balbus Sabinus, caretaker of the bed of the Tiber and sewers of the sacred city (*curator alvei Tiberis et cloacarum Urbis*) put up an imperial statue in the Roman Forum (*CIL* 6 1225=31264=*LSA*–1320). Although the awarder was a member of the senatorial order, his low rank at the time of this dedication makes this an unusual initiative in such a prestigious space as the Forum Romanum. Similarly, Q. Attius Granius Caelestinus, *curator alvei Tiberis et cloacarum Urbis*, set up an imperial dedication in the Forum Traiani (*CIL* 1143=*LSA*–304). Despite the dedicators low standing, an original setting for these statues, the Roman Forum and the Forum of Trajan respectively, should not be ruled out. Further, in Rome, the archive officers (*off(iciales) a s(criniis)*) awarded two statues overseen by Ti. Claudius Severus, whose office is not recorded in the inscriptions (*CIL* 6 1119a=*LSA*–819, *CIL* 6 40722=*LSA*–1381). Equally, the post of [---]nius Sabinianus, *vir clarissimus*, who took care of the statue erection to Maximian in Rome, is not indicated in the honorific text (*CIL* 6 1126=40721=*LSA*–1383).

In the provinces, a dedication at Tropaeum Traiani in Moesia Secunda (modern Adamclisi in Romania) (**Plate 1**) was carried out by a college of two prefects of Constantine and Licinius Augustus, Petronius Annianus, of *clarissimus* rank, and Iulius Iulianus, of *eminentissimus* rank, on the occasion of the restoration of the Danubian city between the last months of 314 and 315 (*CIL* 3 13734=*ILS* 8938=*LSA*–1120) (Točilescu 1894, 108 – 109; Popescu 1976, 183 – 185, no. 170; Porena 2003, 291 – 293, 308

– 313; Băltăc, Știrbulescu, Ștefan 2015, no. 34; *PLRE* 1, 68–69 Petronius Annianus 2). The joint dedication to Constantine and Licinius on a city gate, set up jointly by their respective praetorian prefects at Tropaeum in Moesia, was probably crowned with a sculpture of a trophy (Točilescu 1895; Florescu 1965, 320 – 322, 355, 384 – 386, fig. 176; Canarache, Radulescu 1968, 14). The statue of a trophy on top of the rebuilt gate would both glorify Roman victory and evoke the name of the settlement, Tropaea, called so after a victory monument set up by Trajan (Witschel 2021, 45 – 46). The honors rendered jointly by prefects to their emperors are the goal of all collegial prefectural dedications, but uniquely in this case the monumental celebration was explicitly prompted by the new dedication of the Danubian city. Pierfrancesco Porena suggests that the dedication of Tropaeum Traiani, like the other collegial prefectural dedications, was the product of a distance consultation between the two prefects, and it is very probable that the functionary in office responsible for the construction of the Danubian city as well as for the realization of the monument was Iulianus (Porena 2003, 212 – 213, 309). Iulianus, the official of Licinius in 315 – 24, was the last equestrian praetorian prefect known to hold the title *eminentissimus* (Arnheim 1972, 74 – 88). After 324, Licinius suffered a *damnatio memoriae* and his name was erased from the inscription. Yet even in a mutilated form, it was publicizing the failed alliance far from serving as a deterrent to future usurpations. Notably, the name of Licinius' prefect who apparently did not suffer the *damnatio* was left intact.

The same praetorian prefects (always in the same hierarchical order) were responsible for another joint dedication, this time an honorific statue with an inscription to Crispus at Ephesus in Asia in 317 (*AE* 1938, 85=*AE* 2003, 1685=*LSA*–241). Again, the dedication was decreed collegially by both prefects, but it took place at Ephesus, in the *pars* of Licinius, by his prefect, Iulianus. In the time of the diarchy of Constantine and Licinius, the collegial dedications of prefects – Tropaeum Traiani and Ephesus – materialized only during the phases of concord, when prefects of both emperors formed a college (313 – 315 and 317 – 319). In the tetrarchic period, the office of the praetorian prefect remained closely attached to the person of the emperor and was normally shared by two men of equestrian rank. No longer *viri eminentissimi*, a title reserved specifically for them, prefects became *viri clarissimi* after 324. Senatorial prefects appeared in 312, the latest in 314 under Constantine (Chastagnol 1992, 236; Porena 2003, 391). In the inscriptions from Constantine's sole rule they are already *clarissimi*. Yet, the first senatorial prefect was Volusianus, the official of Maxentius in 310, when he participated in the expedition against the African usurper L. Domitius Alexander (Porena 2003, 268 – 270). The praetorian prefecture is not recorded epigraphically, as Volusianus deliberately attempted to silence it (*AE* 2003, 207=*LSA*–1573; *CIL* 6 1708=*ILS* 1222. Porena 2003, 265 – 267).

In Africa, imperial statues were set up by the proconsul or by the combined efforts of governors and civic officials. Domitius Latronianus, proconsul of the province of Africa, and Vettius Piso Severus, curator of the city of Carthage, were responsible for setting up an honorific monument to Constantine (*CIL* 8 1016=*LSA*–1842). Curators of the city were particularly active in the ‘statue habit’ of North Africa. As usual for imperial statues there, the awarder was the city. Two honorific statues in Thugga were erected by the commonwealth (*res publica*) of the colony of Thugga in the year of the governorship (*proconsulatu*) of Postumus Titianus, with Egnatius Tuccianus, perhaps curator of the city, taking charge (*curante*) (*CIL* 8 26566=*LSA*–1170, *CIL* 8 26573+26567=*LSA*–1951). Nonetheless, following common practice, cities were careful to give credit to the current governor in the inscriptions. The community of the city (*municipium*) of Agbia set up a statue dedicated by Marcus Tullius T[---]no, proconsul of Africa (*CIL* 8 1550+15552=*LSA*–2488). Although statues were mostly commissioned by cities themselves, councils did not always name, and thereby commemorate, civic officials, but rather imperial officers, such as proconsul and sometimes *vicarius* of Africa. The office of vicar as a diocesan administrator was probably not formalized until c. 313 under Constantine. Particularly through this office, a set of non-aristocratic men attained high rank and social prestige when it was elevated to senatorial rank in c. 325. In Africa, however, a senatorial *vicarius* is attested as early as 318.

Further, a plaque, probably from a statue base, with an honorific inscription to Emperor Constantine comes from Thugga in 312 – 337 (*AE* 2003, 2014=*LSA*–92). The epigraphic formula, with the honorand in the dative, the awarder in the nominative, and the concluding formula, makes it almost certain that this is a statue base inscription, although the base itself does not survive. The inscription was found during excavations in Thugga, southwest of the temple of Caracalla’s Germanic Victory, in 2000. The inscription was dedicated by *clarissimus* C. Annius Ceionius Anullinas who held the office of *legatus Carthaginis* or *Numidiae* (it is under discussion to which administrative district Thugga belonged) (*AE* 2003, 2014=*LSA*–92; no *PLRE* entry). The reference to the *tyrannica factio* (l. 2) possibly alludes to his victory over Maxentius in 312 – in words reminiscent of the inscription on Constantine’s arch in Rome – or to his victory over Licinius in 324; with the title of *victor* possibly once recorded in the inscription (l. 2). It is probable that Anullinas was a relative, perhaps the son of the *proconsul Africae* Anullinus of 313. It has been suggested that he may have held his office of *legatus* under the proconsulship of his father, in 313 (*AE* 2003, 2014). The awarder had his last *nomen* spelled out in an unusual, archaizing way. Unusually, the *legatus* is recorded in the inscription without reference to his superior, the proconsul Africae.

Proconsuls of Asia also acted as awarders of statue honors, especially to emperors, within the provinces under their jurisdiction, and especially

at their seat in Ephesus. In Ephesus, L. Artorius Pius Maximus thus installed two imperial statues, whereas Iunius Tiberianus erected three. Aurelius Hermogenes, probably *proconsul Asiae*, put up a dedication in Troy. Proconsuls were officials equally responsible for the later changes introduced to monuments and their inscriptions. Thus, on the arrival of the news of Crispus' death and *damnatio*, the proconsul of Asia likely intervened in the case of the monument in honor of the deceased Caesar in the provincial metropolis set up by the college of prefects in Ephesus in 317. Constantine II's name was thus carved into the inscription in 326 (*AE* 1938, 85=*AE* 2003, 1685=*LSA*-241; Porena 2003, 325). A dedication in Gortyna was made by Algaus, proconsul perhaps of Creta et Cyrenarum.

The initiative of provincial governors in putting up imperial statues in the earlier tetrarchic period is readily explained as a statement of loyalty subsequent to the provincial reorganization. However, just as in the case of the governors' building fever, imperial statue dedications were used by them as an occasion to provide for their "own fame and glory" (*si famae et propriis cupit laudibus providere*) (*CTh* 15.1.20). Priscus, an imperial official of the status of a governor or above, put up a statue in Docimium in Phrygia Salutaris (*CIL* 3 14191=*LSA*-541; *PLRE* 1, 729 Priscus 1). Precisely what office he held is unclear from the two letters ('*pr*[-*---*']') that survive of his title. It is also impossible that Priscus was a praetorian prefect, since at this date these were of *perfectissimus*, rather than *clarissimus*, rank. Furthermore, he cannot have been *praeses* of the period after the tetrarchic reforms, since these men were also of *perfectissimus* rank. He must have been a *legatus Augusti pro praetore* of the joint province of Caria et Phrygia before 303. By 298, L. Artorius Pius Maximus, future proconsul of Asia, had set up a statue to Diocletian in Heliopolis as governor of the province of Phoenice in the rank of pro-praetorian legate of the Augusti (*AE* 1939, 58). Between 296 and 299, Diocletian's principal residence was in Syria (and Egypt) (Barnes 1982, 49). A statue of Caesar Galerius awarded by the city itself was also set up in Heliopolis (*LSA*-1147=*IGLS* VI 2772). As *legatus Augusti pro praetore* Maximus also made a dedication in Tyrus (Phoenice) (*LSA*-746=*AE* 2006, 1587). Maximus as provincial governor (*legatus pro praetore*) is known to have awarded another statue to Diocletian in Tyrus (*LSA*-670=*AE* 2006, 1586) somewhere between 284 and 298, probably in 284 – 286.

A statue in Venusia was dedicated by a local association, possibly the city council and the people, under the care of Nonius Verus (*AE* 1995, 348=*LSA*-1702; *PLRE* 1, 953 Lucius Nonus Verus 4). He was governor (*corrector*) of Apulia et Calabria at some point between 317 – 324. However, another (unknown) governor would also be a possibility. Two other dedications were made by the same governor in Aeclanum (*CIL* 9 1115=*LSA*-1716, *CIL* 9 1116=*LSA*-1717). Betitius Perpetuus, *corrector* of Sicilia, set up an imperial statue in Mazara (*CIL* 10 7204=*LSA*-2059), Domitius Latronianus, *corrector* of Sicilia, erected two statues in Panormus

(*CIL* 10 7284=*ILS* 677=*LSA*-2069) and Lilybaeum (*AE* 1966, 166=*LSA*-2055), respectively, Attius Isteius Tertullus, *corrector* of Venetia et Histria, made a dedication in Patavium (*CIL* 5 2818=*LSA*-1236), Pompeius Faustinus, *corrector* of Campania, with Ovinus Gallicanus, curator, put up an honorific monument in Teanum Sidicinum (*CIL* 10 4785=*LSA*-1974). Furthermore, Iunius Priscilianus Maximus, curator of Laurentum and Lavinium was responsible for the dedication of three imperial statues in Lavinium (*CIL* 14 2074=*LSA*-1669, *CIL* 14 2075=*LSA*-1670, *CIL* 14 2076=*ILS* 6184=*LSA*-1672). Two monuments in Turrus Libisonis (*CIL* 10 7950=*LSA*-2072, *AE* 1977, 347=*LSA*-2577) were awarded by Titus Septimius Ianuarius, governor (*praeses*) of Sardinia, who also set up two statues in Olbia (*CIL* 10 7974=*LSA*-2074, *CIL* 10 7975=*LSA*-2076). Lastly, Aemilius Maximus, perhaps provincial governor of Gallaecia, dedicated an imperial statue in Bracara (*LSA*-1991=*EE* VIII 2, 117).

All in all, senatorial awardees dedicated over four dozen known imperial statues during the period from 293 to 324. In the period between 293 and 324, Diocletian received two statues set up by senatorial officials in Rome, three in Ephesus, one in Agbia, Troy, Gortyna, Heliopolis, and Tyrus; Maximian – four in Rome; one in Patavium, Agbia, Docimium, and Gortyna; Constantius I – one in Rome, Teanum Sidicinum, Lavinium, Thugga, Agbia, and Ephesus; Galerius – one in Lavinium, Thugga, Agbia, and Ephesus; Constantine – four in Rome, one in Venusia, Aeclanum, Olbia, Mazara, Lilybaeum, Bracara, Carthage, Thugga, Tropaeum, Ephesus, and Turrus Libisonis; Licinius – one in Turrus Libisonis, Panormus, and Tropaeum; Crispus – one in Rome, Aeclanum, and Ephesus. This number would considerably grow in the following period prompted by the politico-administrative reforms of Constantine.

DEDICATIONS IN THE CITY OF ROME

Besides the provinces, the most important public venue for the honorific statues of emperors in the city of Rome, the Forum of Trajan, hosted a no longer extant monument to Constantine awarded by Volusianus in 314 (*CIL* 6 1140=*ILS* 692=*LSA*-837). Since the inscription recorded the act of dedication by the city prefect, besides the name of the emperor as the honorand, the credit for setting up the statue went to the prefect. However, the conspicuous spatial context of the statue placement – with the Forum Traiani being the most important public venue for the honorific statues of senators in the city of Rome – and its timing around the moment of the anticipated imperial visit indicates that the urban prefect was acting rather on behalf of the senate as a whole. The dedications not only glorified the emperor, but were also publicity for the prefect as the head of the senate and its “epigraphic spokesman” (Chenault 2008, 57).

The Roman Forum, the political center of the city and the public space largely restricted to statuary honors to emperors (Chenault 2012, 103 –

132), received five statues in total set up by senatorial awarders. A statue of an unknown emperor was erected by *curator alvei Tiberis* M' Acilius Balbus Sabinus in 285 – 305 (*CIL* 6 1225=31264=*LSA*–1320). Turranius Gratianus, urban prefect, dedicated a statue to Maximian in 290 – 291 (*CIL* 6 1128=31241=*LSA*–822). Statues of Diocletian and Maximian dedicated by the officials of the archives were installed under the supervision of Ti. Claudius Severus in 293 – 295 (*CIL* 6 1119a=*LSA*–819, *CIL* 6 40722=*LSA*–1381). A statue of Mars and the Founders of the City, awarded by Emperor Maxentius in 306 – 312, was dedicated by curator of the sacred temples Furius Octavianus (*CIL* 6 33856ab=*LSA*–1388). Lastly, a dedication to Constantine and another emperor by the senate and people of Rome was made in 313 (*CIL* 6 40768=*LSA*–1430). However, most of the imperial statues come from the cities of the empire, as put up by provincial governors. In Italy, three were set up in Lavinium (Campania), two in Aeclanum (Apulia et Calabria), Turris Libisonis (Sardinia), and Olbia (Sardinia), one in Teanum Sidicinum (Campania), Patavium (Venetia et Histria), Venusia (Apulia et Calabria), Mazara (Sicilia), Panormus (Sicilia), Lilybaeum (Sicilia); in Africa Proconsularis, three in Thugga; one in Carthage and Agbia; in Asia, six in Ephesus, one in Troy; in other provinces, one in Bracara (Gallaecia), Tropaeum (Moesia Secunda), Docimium (Phrygia Salutaris), Gortyna (Creta), Tyrus (Phoenice Libanensis), and Heliopolis (Phoenice Libanensis).

The honors bestowed by senatorial office-holders upon the college of emperors were embodied in statuary ensembles set up throughout the empire. In Rome, a statue of Diocletian was erected by the '*officiales a scriniis*' in the Roman Forum between 293 and 295 (*CIL* 6 1119a=*LSA*–819). The most probable date is the inaugural year of 293, when Diocletian also appointed two Caesars to assist Maximian and himself in the government of the empire. The same official was responsible for another dedication to Maximian probably by the same awarders in the same location (*CIL* 6 40722=*LSA*–1381).

A statue of the *genius Iovii Augusti*, the tutelary genius of imperial Jupiter, was set up in Rome in 301 – 302 (*CIL* 6 255=*LSA*–1506). The inscription is both a building inscription and the dedication of a statue to the genius of Diocletian. The Genius of Augustus Jovius is not to be confused with the god Jupiter, as well as the Genius of Augustus Herculus is not Hercules. This is evident by the presence of an accompanying dedication to the *genius Herculei Augusti* (*CIL* 6 256=*LSA*–1528). Both bases were found in the area behind the Theater of Pompey. The '*porticus Iovia*' and '*porticus Herculeia*' mentioned in the inscriptions are usually associated with the *porticus* adjacent to the theater, destroyed by fire in 283 and restored and re-dedicated by *curator operum publicorum* L. Aelius Helvius Dionysius. Both dedications were made in honor of the *genii* of the emperors, here referred to as the gods Jupiter and Hercules. This

dedication may have been connected with the preparation to the *vicennalia* of 303, a congratulatory landmark, and the expected visit of the emperors to Rome. The triumphal entry of Diocletian to Rome to celebrate the twentieth anniversary of his reign took place in autumn of 303. Maximian, who had been probably already in Italy (and maybe already at Rome), and Diocletian, who had arrived presumably in autumn, staged a joint triumph and, on November 20, celebrated together their shared anniversary. Raymond Van Dam has recently argued that Constantine was most likely a member of his entourage (Van Dam 2018, 6 – 41). Commonly, the senate would have prepared a statue dedication to an emperor in anticipation of an imperial visit to Rome. Senators may have anticipated that all four emperors would visit Rome to attend the celebrations. As the dedications by city prefect were presumably reported to the tetrarchs, they amounted to invitations to visit.

While the Augusti (Diocletian and Maximian) celebrated the beginning of the twentieth year of their reigns, the Caesars (Constantius I and Galerius) saw commemorated its (contrived) correlation with their tenth anniversary of rule. A plaque, probably from the base for a statue with a dedication to Maximian and Constantius I, comes from Rome and dates to 302 – 303 (*CIL* 6 31378b=*LSA*–1493). The inscription records a dedication to Maximian and Constantius I, respectively Augustus and Caesar, commissioned by Nummius Tuscus, prefect of the city. It was perhaps a dedicatory inscription, probably of a statue. This must have thus been a pendant dedication to a joint one to Diocletian and his Caesar Galerius, which is not extant. The clustering of the dedications around the moment of the anticipated imperial visit of 303 suggests the senate's involvement on whose behalf the prefect was acting.

A dedication to Constantine and another emperor, probably on the base of a statue, as awarded by the senate and people of Rome, was put up in the Roman Forum in 313 (*CIL* 6 40768=*LSA*–1430). It could have been the statue of Licinius, as the two emperors enjoyed a short period of peace, after having defeated respectively Maxentius and Maximinus Daia. The joint statue dedication would then have celebrated the diarchy. These dedications in the city of Rome most evidently expressed loyalty to the rulers by obligations of which the senatorial office-holders were bound.

DEDICATION IN PROVINCES: IDEOLOGY OF COLLEGIAL EMPERORSHIP

The diarchy of Diocletian and Maximian was celebrated in the provinces as a statue with the dedication to “the shining lights of his world” (*orbis sui claris luminibus*). It was set up by provincial governor Aglaus in 286 – 97 and was found at Gortyna in Crete (*LSA*–59=*AE* 1934, 259). Since Constantius and Galerius are not named in this inscription the Caesars of the first tetrarchy were possibly yet to be elevated. The dedication to two emperors in their common reign, on a base that could only carry one

statue, suggests that, as in other examples, a similarly-worded paired base supported a second statue.

A diarchy of Constantine and Licinius was likewise commemorated in the periods of peace between two rulers. Besides the statue in the Roman Forum, a joint dedication to Constantine and Licinius on the city gate of Tropaeum in Moesia Secunda by praetorian prefects of two emperors is dated to 315 – 317 (*CIL* 6 40768=*LSA*–1430) (**Fig. 1**). The inscription records a dedication to Constantine and the emperor, whose name is not preserved, referring to victories over tyrants. It is dated to 313, when Constantine and Licinius enjoyed a short period of peace, after having defeated Maxentius and Maximinus Daia. The fact that Constantine's sons, Crispus and Constantine II, and Licinius' son, Licinianus, who were all proclaimed Caesars in 317, are not mentioned in the dedication, suggests that it was erected before 317. Timothy D. Barnes suggests that Licinius was at Tropaeum Traiani around the time of the dedication (Barnes 1982, 82). Furthermore, the base of a statue, with the inscription to Constantine and his Caesar Crispus, whose name later changed to Constantius II, was set up in Ephesus in 317. Altered in 326 – 337, the monument was originally dedicated to Constantine and his eldest son after he was elevated to the rank of Caesar in 317. Although similar in form to the shared dedications to Augusti with Caesars of the first tetrarchy, this joint monument clearly mirrored an imperial dynastic policy.

Fig. 1. Dedication to Constantine I and Licinius by praetorian prefects Petronius Annianus and Iulius Iulianus on the city gate, probably crowned with a statue of a Trophy. Tropaeum Traiani (Moesia Secunda). 315 – 317. Front of inscribed block with a *tabula ansata*. Photo from the Collection of the National History Museum of Romania, inv. no. 18880, ©MNIR 2021

Обр. 1. Посвещение на Константин I и Лициний от преторианските префекти Петроний Аниан и Юлий Юлиан при градската порта, вероятно увенчана със статуя на трофей. Тропаеум Траяни (Мизия Втора).

315 – 317. Лице на блок с надпис в *tabula ansata*. Снимка от колекцията на Националния исторически музей на Румъния, инв. № 18880, ©MNIR 2021

However, many recorded individual imperial statues were in fact set up as pendants within joint dedications to the college of four emperors. In Asia, the proconsul Iunius Tiberianus set up dedications to Diocletian (*LSA*-718=*AE* 1967, 477) and his co-emperors, Caesars Constantius (*LSA*-719=*AE* 1967, 477) and Galerius (*LSA*-720=*AE* 1967, 477) in Ephesus in 293 – 303. In Ephesus honorific monuments to the tetrarchs also took the form of a multi-column structure, similar to other eastern cities (Kähler 1964, 7; Wrede 1981, 138; Kalavrezou-Maxeiner 1975, 247 – 248; Eck 2006, 323 – 348). All were erected in front of the temple of Hadrian and bore similar inscriptions. They clearly must have formed part of a dedication to all four tetrarchs, of which that to Diocletian's fellow Augustus, Maximian, is no longer extant, perhaps removed as a result of a *damnatio memoriae*. A statue of Diocletian or Maximian was put up in Troy in Hellespontus in 286 – 305 (*CIL* 3 7069=*LSA*-274). Of the imperial name, only '[---]urelio V[---]' (l. 3) has survived. The inscription has been dated to the early years of Diocletian's reign, since only one emperor is named. Since of the full nomenclature only Aurelius is preserved, it makes the identification of the honorand indeterminate as in 286 Diocletian assumed this name on the occasion of Maximian's accession as co-emperor. Bengt Malcus has suggested that this dedication was originally accompanied by bases, now missing, to the other tetrarchs, connecting the inscription with another one from Troy (*IG* 4 214=*LSA*-287), which recorded the erection of a silver statue of Zeus commanded by all four tetrarchs (Malcus 1967, 95). If statues for the tetrarchs were erected at the same time, the *terminus post quem* of the surviving inscription should be after 293.

In Italy, Attius Insteius Tertullus, *corrector* of Venetia et Histria, erected a statue of Maximian at Patavium between 286 and 305, probably in 290 – 305 (*CIL* 5 2818=*LSA*-1236). It is likely that this statue dedication to Maximian was accompanied by one to Diocletian, and possibly also by statues to the Caesars of the tetrarchy, Galerius and Constantius. Another statue of Maximian, set up in Docimium in Phrygia Salutaris in 286 – 305 (*CIL* 3 14191=*LSA*-541), was likely accompanied by another one to his co-Augustus, and possibly, if after 293, also to the Caesars of the first tetrarchy. In Africa Proconsularis, a dedication to the first tetrarchy was made in Agbia in 300 – 301 (*CIL* 8 1550+15552=*LSA*-2488). The inscription is probably related to a monument, possibly with statues of the four tetrarchs. An architrave with the inscription for a statue of Galerius comes from Thugga and is dated to 295 (*CIL* 8 26573+26567=*LSA*-1951). This inscription, and another in Thugga dedicated to Constantius (*CIL* 8 26566=*LSA*-1170), are of the same year, and have the same formula. Claude Lepelley has suggested they were part of a single monument located in the forum, southwest of the Capitolium, with four statues of the tetrarchs above as both inscriptions were found close to a large

substructure (Lepelley 1981, 219). However, as the measurements and layout of these two inscriptions are dissimilar, the two inscriptions may have come from two different monuments.

In a similar way to the college of Augusti, the college of Caesars was honored in joint dedications. Thus, Iunius Priscilianus Maximus, curator of Laurentum and Lavinium, dedicated, probably in this position, statues to Constantius (*CIL* 14 2075=*LSA*-1670) and Galerius (*CIL* 14 2076=*LSA*-1672), both as Caesars, between 293 and 305. However, he dedicated one more statue to an unknown emperor (Augustus) (*CIL* 14 2074=*LSA*-1669), certainly together with the ones to Galerius and Constantius. Although the name of the honorand does not survive, l. 4 records that it was an emperor. The other combination was a shared dedication to Augustus and his Caesar. This representation is ideal as the four rulers or two Caesars would never actually be together at one time and place. Mediated through statuary, it reflects the tetrarchic ideology of collective emperors in the most material and tangible way.

RESTITUTOR HUMANI GENERIS: THE TITULATURE'S CHANGE

The inscriptions exploit both traditional and new titulatures. Diocletian is styled “most pious, most kindly and most foresighted ruler” (*CIL* 3 14195, 27=*LSA*-743), “most powerful and most flourishing emperor” (*CIL* 6 1119a=*LSA*-819), “the best and most clement ruler” (*LSA*-718=*AE* 1967, 477), and “pious, fortunate, unconquered Augustus” (*CIL* 3 14195, 27=*LSA*-743, *LSA*-718=*AE* 1967, 477, *CIL* 6 1119a=*LSA*-819; *AE* 1939, 58). These epithets reflect the use of the new honorific titulature and refer to the emperor’s “larger cosmic role” (Weisweiler 2016, 196) and values reinforced by the dedication to his “divine energy and majesty.” This new titulature of the emperor also focuses on the global ruler’s military achievements: “liberator of the Roman world” (*liberatori orbis Romani*) (*AE* 1939, 58). The old titulature containing the enumeration of his Republican offices, “consul for the fifth time, father of the country” (*CIL* 6 1119a=*LSA*-819) is found only in one instance.

In turn, Maximian likewise appears in the inscriptions as the “most pious and powerful lord” (*CIL* 5 2818=*LSA*-1236) “most clement and most pious lord” (*CIL* 3 14191=*LSA*-541), “most powerful and most flourishing emperor” (*CIL* 6 40722=*LSA*-1381), “unconquered in virtue, distinguished in piety, perpetual for eternity” (*CIL* 6 1126=40721=*LSA*-1383), and “pious, fortunate, unconquered, forever Augustus” (*CIL* 5 2818=*LSA*-1236, *CIL* 3 14191=*LSA*-541, *CIL* 6 1126=40721=*LSA*-1383). The new honorific language renders him as a divine ruler and expresses his place in the cosmos (Alföldi 1970). Only one inscription, containing traditional titulature, exhibits an array of the Republican offices held by the emperor: “consul for the fourth time, father of the fatherland” (*CIL* 6 40722=*LSA*-1381). Diocletian and Maximian return to the title

of “*propagator*” in their honorific terminology, justified by the former’s extension of the province of Mesopotamia.

As for the Caesars, Galerius features as the “most powerful and blessed Caesar, prince of the youth” (*CIL* 14 2076=*ILS* 6184=*LSA*-1672), “most powerful prince of youth” (*LSA*-720=*AE* 1967, 477), “most powerful and most noble Caesar” (*CIL* 8 26573+26567=*LSA*-1951, *LSA*-720=*AE* 1967, 477), “outstanding in virtue and piety” (*CIL* 8 26573+26567=*LSA*-1951). One dedication represents Galerius as a Republican magistrate using old honorific titulature: “holding tribunician power for the third time, consul for the first time, father of the fatherland, proconsul” (*CIL* 8 26573+26567=*LSA*-1951). Likewise, Constantius is styled in the new language as the “most powerful and blessed Caesar, prince of the youth” (*CIL* 14 2075=*LSA*-1670, *LSA*-719=*AE* 1967, 477), “most powerful and noble Caesar” (*CIL* 8 26566=*LSA*-1170, *LSA*-719=*AE* 1967, 477, *CIL* 10 4785=*LSA*-1974), “outstanding in virtue and piety” (*CIL* 8 26566=*LSA*-1170), but, at the same time, is fashioned in the old political language of Republican monarchy as “holding tribunician power for the third time, consul for the first time, father of the fatherland, proconsul” (*CIL* 8 26566=*LSA*-1170).

This dichotomy between the old and new imperial titulature is found equally in the senatorial dedications to Constantine. Between 306 and 324, senatorial awarders extolled Constantine in the new language as the “most powerful and most pious emperor” (*CIL* 9 1115=*LSA*-1716), “most merciful and most victorious lord” (*CIL* 10 7204=*LSA*-2059), “most powerful, merciful, and glorious prince” (*CIL* 6 1143=*LSA*-304), “fortunate, greatest, pious, forever Augustus” (*CIL* 6 1140=*ILS* 692=*LSA*-837; *CIL* 9 1115=*LSA*-1716; *CIL* 10 7974=*LSA*-2074; *CIL* 10 7204=*LSA*-2059; *LSA*-1991=*EE* VIII 2, 117; *CIL* 8 1016=*LSA*-1842, *AE* 1995, 348=*LSA*-1702, *AE* 1977, 347=*LSA*-2577, *CIL* 6 1143=*LSA*-304, *AE* 2003, 2014=*LSA*-92) and “perpetual forever Augustus” (*CIL* 10 7974=*LSA*-2074; *AE* 1977, 347=*LSA*-2577). The dedication portrays him as a charismatic ruler and stresses both his military accomplishments and his global role as “restorer of the human race, extender of the Roman empire and dominion, founder of eternal security” (*CIL* 6 1140=*ILS* 692=*LSA*-837), “ruler of the earth, founder of public security” (*AE* 1966, 166=*LSA*-2055), “emperor of divine virtue, extinguisher of the faction of the tyrant, and victor, defender of his provinces and of the cities” (*AE* 2003, 2014=*LSA*-92; Bardill 2012), “founder of peace and tranquility, restorer of freedom, and victor over [all] enemies” (*LSA*-1991=*EE* VIII 2, 117). Septimius Severus was first to couple the theme of expansion (*propagatio*) with restoration (*restitutio*), which became later on more common. In a similar way to Diocletian, Constantine made claims, even if nominally, to expansion in order to support and live up to his designation of being *propagator*. With the empire having no further territorial *propagatio*, the theme of expansion was folded in those of *restitutio*, *reparatio*, *renovatio*, and *restauratio*. The inscriptions often begin with the title

propagator (or its substitutes) or place it right after the standard imperial titles. The toolkit of describing the emperor's attributes involved a choice among several options including the *restitutor*, *conservator*, *domitor*, *fundator*. Those were not pure formulae, but epithets that contained messages as metaphorical stand-ins for expansion and territorial acquisition, as they were not used all at the same time.

Simultaneously, one honorific text depicts him as a Republican magistrate, a representative of the Roman senate and people: "highest pontiff (*pontifex maximus*), greatest victor over the Sarmatians (*Sarmaticus maximus*), greatest victor over the Germanic peoples (*Germanicus maximus*), greatest victor over the Goths (*Gothicus maximus*), with tribunician powers for the 14th time, emperor for the 14th(?) time, consul for the fourth time, father of the country, proconsul" (*AE* 1995, 348=*LSA*–1702). In one instance the dedication reflects the emperor's dynastic policy calling him a "son of the deified Constantius forever and everywhere venerable" (*CIL* 6 1140=*ILS* 692=*LSA*–837). The epigraphically recorded titles of *invictus* and *invictissimus*, which had pagan connotations, were replaced by *victor* in official inscriptions after Constantine's defeat of his last rival, Licinius, in 324. Eusebius in his *Vita Constantini* maintains that Constantine abandoned the title '*invictus*' in favor of the less religiously charged '*victor*' (Eus. *VC* 2.19.2) – a shift in titulature that can also be traced in the epigraphic record.

As emperor, Licinius was also fashioned in the new idiom as the "most provident and most powerful lord" (*CIL* 10 7950=*LSA*–2072), "pious, fortunate, unconquered Augustus" (*CIL* 10 7284=*ILS* 677=*LSA*–2069), and "perpetual and forever Augustus" (*CIL* 10 7950=*LSA*–2072). The senatorial commissioners render him, equally to Constantine, as "restorer of freedom and founder of public security" (*CIL* 10 7284=*ILS* 677=*LSA*–2069). Lastly, prior to his death in 326, Crispus, "most blessed and most noble emperor Caesar" (*CIL* 9 1116=*LSA*–1717, *CIL* 6 1155=*ILS* 716=*LSA*–1094), was praised in dynastic terms as "a man of divine character and venerable lineage" (*CIL* 9 1116=*LSA*–1717), and a "son of our lord Constantine the greatest and unconquered, forever Augustus, and grandson of the deified Constantius" (*CIL* 6 1155=*ILS* 716=*LSA*–1094). Both Constantine and Licinius found substitutes for the territorial *propagatio* in the themes of the *restitutio*. Commissioned by the senators, the majority of the inscriptions project the emperor's new image as a global monarch as reflected in the use of both official and unofficial titulatures.

DISCUSSION

The honorific dedications to the tetrarchic emperors reveal a profound shift in the public representation of the ruler. The aulic model of the imperial self-representation reflected in the inscriptions is most perceptible in the coinage. The standardized honorific language deployed by the senatorial commissioners of the imperial monuments points further to the ways in

which the images of the tetrarchic and early Constantinian rulership were perceived by the highest-ranking aristocracy. For the three centuries of imperial rule, the senators' participation in the imperial ideology and the upholding of the imperial image of a Republican magistrate corresponded to their economic interests and their advancement. The growing change in the previously uniform rhetoric reveals not only the new mode of representing monarchical power and, concomitantly, the shift in the senators' understanding of the emperor as mirrored in the new style of the honorific terminology, but also the senators' self-perception.

The honorific inscriptions for the tetrarchic emperors, first, demonstrate how the new political order was perceived by the landed nobility in the early fourth century. In honorific epigraphy, the terminology employed by the senatorial awarders shifted to ecumenical rhetoric. The senatorial commissioners of the tetrarchic dedications portrayed their emperors no longer as Roman magistrates, delegates of the senate and people of Rome, but as universal rulers, deriving their legitimation from the divine order. This depiction coincides with contemporary imperial self-representation and ideology, whether tetrarchic or dynastic. It shows a more significant change in the imperial ideology and its apt reception in the senatorial milieu.

Second, epigraphic evidence shows the transformation in the self-perception of the *ordo senatorius* itself. By carving in stone the memorials of the relationship of proximity that they enjoyed with the emperor, the governing elites acknowledged that their social reproduction depended on the imperial state. Senators sustained ideological claims that their power as office-holders emanated from the imperial monarch. By celebrating themselves as magistrates, they pursued the same goal as through their self-styling as virtuous patrons and *euergetes*, legitimizing their dominance in both Rome and provinces. In this way, the aristocrats not only manifested loyalty to the imperial system, but also willingly sought and competed to become part of the state service elite as participation in the government conferred rank, status, and privileges, as well as guaranteed their social reproduction (Bodnaruk 2020, 56 – 57).

If the emperors' power was no longer derived from the senate and people of Rome but legitimized by a divine appointment, then the senators' office-holding was equally no longer defined by mechanisms of legal institutions of the Roman order, but conferred upon them by the divine ruler himself. Senators by birth needed to hold magistracies to confirm their status, otherwise they could face exclusion from the *ordo* if they failed to meet requirements of the *clarissimus* rank. As the senate did not enjoy autonomy in the selection of its own members – the right to elect candidates even for the entry-level positions, now almost stripped of actual magistrate's power, belonged to a ruler – the rank and status as well as the stability of the structures of social reproduction of the senators came to

depend even more on the participation in the imperial government and proximity with emperors.

This shift had a profound impact on self-understanding of the Roman traditional aristocracy. If the new titulature underscored the rulers' absolute powers, the senatorial aristocracy adopted the new self-image as subjects of a divine emperor, concurring with the novel imperial representation. And if the emperors no longer styled themselves as Republican office-holders, but global rulers, appointed by divine authority in place of the Roman senate and people, then the resident senatorial aristocracy of Rome was no more a privileged stratum of the empire. Progressively, the resident senators began to perceive themselves as part of a global class, including the new aristocracy of service, whose membership transcended divisions of geography (Weisweiler 2016, 188 – 189). Senators' carefully attuned communication with emperors, as witnessed in the inscriptions commissioned by the former, aimed to publicize their identity as members of a new global ruling class whose composition was decided by the imperial appointment. Senatorial interest in materiality in the imperial dedications reveals the shared modes of self-representation now employed by both traditional aristocrats and new senators.

The changes in the imperial representation encouraged and compelled ruling classes of the empire to adopt and develop new ways of securing their social reproduction prompting the top strata of the senatorial aristocracy in Rome to discard their exclusivist image of the political world to which they adhered for centuries. The ideological reproduction of the imperial state enabled it to control the aristocracies not only through the double means of coercion and competition, but also through relations of consent. The offsprings of the noble families of the resident aristocrats could be coopted by being offered access to more offices, – which they proudly boasted in the inscriptions – building in turn relations of dependence and consent between the imperial center and provinces. The empire was able to sustain its internal integrity by co-opting elites into the imperial government. The continued reproduction of the imperial state was possible so long as the ruling class could maintain its ideological unity. The honorific texts dedicated by the senatorial aristocracy underscore the success of Roman imperial ideology.

SUMMARY

The major titulature changes that are observable in the traditional honorific language of the statue dedications to the emperors by the members of the senatorial order in the tetrarchic and early Constantinian period reveal shifting imperial as well as senatorial ideology behind these transformations. Of about four dozen known imperial statues awarded by the senatorial dedicants in both Rome and provinces during this period,

most were commissioned by the high-ranking office-holders (with urban but also – already senatorial – praetorian prefects on top of the office hierarchy) in the civilian government, while the lower-ranking senatorial officials ordinarily oversaw the project implementation. Focusing on the honorific inscriptions and their changing formulae, one traces evidence of historical reality of the tetrarchic social order and its mediatic representation. Not merely the tetrarchic ideology of collective rulership gave way to the more traditional dynastic ideology, but also a new ecumenical language came to supersede old rhetoric of Republican monarchy in the imperial representation. These shifts in the imperial ideology and self-representation impacted accordingly the self-image of both Roman traditional and rising senatorial aristocracy, who had to reconsider understanding of their place in the world ruled by a universal divine monarch.

ABBREVIATIONS / СЪКРАЩЕНИЯ:

- AE* = *L'Année Épigraphique*. Paris, 1888 –.
- CIL* = Th. Mommsen et al. (eds.). *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vols. I – XVII. Berlin, 1863 –.
- CTh* = Th. Mommsen et al. (eds.). *Codex Theodosianus*. Theodosiani Libri XVI. Berlin, 1905, repr. 1962.
- EE* = E. Hübner (ed.). *Additamenta nova ad Corporis volumen II, Ephemeris Epigraphica. Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum*. Vol. VIII. Berlin, 1899.
- Eus. VC* = F. Winkelmann (ed.). *Eusebius. Vita Constantini*. Berlin, 1975, rev. 1992.
- IG* = *Inscriptiones Graecae*. Berlin, 1903 –.
- IGLS* = J.-P. Rey-Coquais (ed.). *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*. Vol. 6. Paris, 1967.
- ILS* = H. Dessau (ed.). *Inscriptiones Latinae Selectae*. Vols. I – III. Berlin, 1892 – 1916.
- LSA* = *Last Statues of Antiquity* database, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>
- PLRE* 1 = A. H. M. Jones et al. (eds.). *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 1: AD 260 – 395. Cambridge, 1971.

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Alföldi 1970:** A. Alföldi. *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche*. Darmstadt, 1970.
- Arnheim 1972:** M. T. W. Arnheim. *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*. Oxford, 1972.
- Bardill 2012:** J. Bardill. *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*. Cambridge, 2012.
- Barnes 1982:** T. Barnes. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, M.A., 1982.
- Băltăc, Știrbulescu, Ștefan 2015:** A. Băltăc, C. Știrbulescu, A. Ștefan (eds.) *Catalogul Colecției Lapidarium I – Piese Greco-romane*. Bucharest, 2015.

- Bodnaruk 2020:** M. Bodnaruk. The Production of Ideology: Honorific Statuary for Senatorial Aristocracy in the Tetrarchic Period (293 – 324). – In: I. Csepregi, K. Lyublyanovics (eds.). *Annual of Medieval Studies at CEU*. Vol. 26. Budapest, 2020, 45 – 57.
- Canarache, Radulescu 1968:** V. Canarache, A. Radulescu. *Adamclisi Cetatea*. Constanța, 1968.
- Chastagnol 1992:** A. Chastagnol. *Le Sénat romain à l'époque impériale: recherches sur la composition de l'assemblée et le statut de ses membres*. Paris, 1992.
- Chenault 2008:** R. Chenault. *Rome Without Emperors: The Revival of a Senatorial City in the Fourth Century*. PhD dissertation. University of Michigan, 2008.
- Chenault 2012:** Statues of Senators in the Forum of Trajan and the Roman Forum in Late Antiquity. – *Journal of Roman Studies*, 102, 2012, 103 – 132.
- Eck 2006:** W. Eck. Worte und Bilder. Das Herrschaftskonzept Diocletians im Spiegel öffentlicher Monumente. – In: D. Boschung, W. Eck (eds.). *Die Tetrarchie. Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation*. Wiesbaden, 2006, 323 – 348.
- Florescu 1965:** F. B. Florescu. *Das Siegesdenkmal von Adamklissi Tropaeum Traiani*. Bonn, 1965.
- Grünewald 1990:** Th. Grünewald. *Constantinus Maximus Augustus*. Stuttgart, 1990.
- Kähler 1964:** H. Kähler. *Das Fünfsäulendenkmal für die Tetrarchen auf dem Forum Romanum*. Cologne, 1964.
- Kalavrezou-Maxeiner 1975:** I. Kalavrezou-Maxeiner. The Imperial Chamber at Luxor. *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1975, 225 – 251.
- Lepelley 1981:** C. Lepelley. *Les Cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*. Vol. 2. Paris, 1981.
- Malcus 1967:** M. Bengt. Die Proconsuln von Asien von Diokletian bis Theodosius II. – *Opuscula Atheniensia*, 7, 1967, 91 – 160.
- Popescu 1976:** E. Popescu. *Inscripțiile grece și latine din secolele IV – XIII descoperite în România*. Bucharest, 1976.
- Porena 2003:** P. Porena. *Le origini della prefettura del pretorio tardoantica*. Rome, 2003.
- Točilescu 1894:** Neue Inschriften aus Rumänien. – *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, 17, 1894, 81 – 113.
- Točilescu 1895:** G. G. Točilescu. *Das Monument von Adamklissi: Tropaeum Traiani*. Vienna, 1895.
- Van Dam 2018:** R. Van Dam. Constantine's First Visit to Rome with Diocletian in 303. – *Journal of Late Antiquity*, 11.1, 2018, 6 – 41.
- Weisweiler 2014:** J. Weisweiler. Domesticating the Senatorial Elite: Universal Monarchy and Transregional Aristocracy in the Fourth Century AD. – In: J. Wienand (ed.). *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD*. Oxford, 2014, 17 – 41.
- Weisweiler 2016:** J. Weisweiler. From Empire to World-State. Ecumenical Language and Cosmopolitan Consciousness in the Later Roman Aristocracy. – In: M. Lavan, R. E. Payne, J. Weisweiler (eds.). *Cosmopolitanism and Empire in Ancient Eurasia: Universal Rulers, Local Elites and Cultural Integration*. Oxford, 2016, 187 – 208.
- Witschel 2021:** Ch. Witschel. Römische Außenpolitik: Kaiser Trajan, die Dakerkriege und die Donauprovinzen. – In: P. Lohmann (ed.). *Archäologie und Politik. Die zwei Geschichten des Tropaeum Traiani zwischen Heidelberg und Adamklissi*. Heidelberg, 2021, 27 – 49.
- Wrede 1981:** H. Wrede. Der *genius populi Romani* und das Fünfsäulendenkmal der Tetrarchen. – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn* 181, 1981, 111 – 142.

FAMAE ET PROPRIIS LAUDIBUS: КЪСНОРИМСКИ СЕНАТОРИ
КАТО ВЪЗЛОЖИТЕЛИ НА ИМПЕРАТОРСКИ СТАТУИ
ПРЕЗ ТЕТРАРХИЯТА И РАННИЯ КОНСТАНТИНОВ
ПЕРИОД (293 – 324 г.)

Мариана БОДНАРУК

РЕЗЮМЕ

Основните промени в титулатурата, които се наблюдават в традиционния език на почетните посвещения върху статуите на императорите, издигнати от членовете на сенаторското съсловие през Тетрархията и ранния Константинов период, разкриват променящата се имперска и сенаторска идеология зад тези трансформации. От около четири дузини известни императорски статуи, поставени от сенатори посветители в Рим и провинциите през този период, повечето са поръчани от високопоставени служители (градски, но също – вече сенаторски – преториански префекти на върха на служебната йерархия) в гражданското управление, докато по-нискостоящите сенаторски служители обикновено наблюдават изпълнението на проекта. Като разглежда почетните надписи и техните променящи се формули, авторът проследява свидетелствата за историческата действителност на тетрархичния социален ред и неговото публично представяне. Не само идеологията на колективното управление отстъпва място на по-традиционната династична идеология, но се появява и един нов икуменически език, за да замести старата реторика. Тези промени в имперската идеология и начина на представяне са повлияли съответно и на изображенията както на римската традиционна, така и на изгряващата сенаторска аристокрация, която трябва да преразгледа разбирането за своето място в света, управляван от универсален божествен монарх.

ОТ КРЕСТИЛЬНОЙ КУПЕЛИ ДО ГРОБОВОЙ ДОСКИ: ВРЕМЯ ЖИЗНИ В ЭПИТАФИЯХ МОСКОВСКОЙ РУСИ

Александр АВДЕЕВ*

**Российская Федерация, Москва, Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, Российская Федерация, Москва 1171854, ул. Новокузнецкая 23Б, Университет Дмитрия Пожарского, Тверская обл. 127705, Фировский р-н, дер. Кузнецово, д. 1; avdey57@mail.ru. OCRID: 0000-0001-7253-9126*

ABSTRACT

The paper examines the key chronological milestones of the human life in Moscow Russia: the day of birth and the day of death, which are reflected in the mass sources of this era – epitaphs from the late 15th – early 18th centuries. These days were closely knitted to the liturgical calendar and are associated with the tradition of requiescat commemoration, which was held at least twice a year – on the day of death and the name-day (tezoimenitstvo).

The gravestone inscriptions of Moscow Russia from the mid 17th century most frequently mention the name-day, which is also referred to as memory and birthday. Interment with an accurate indication of the lived years, months and days allow us to conclude that in all these cases I did not mean the “physical” birthday associated with the advent of the child to the light, but the “sacred” day of the sacrament of baptism related to their spiritual birth and entry into the bosom of the Church.

Since the late 15th century, in the epitaphs of the Moscow Russia, a person's death was systematically designated only by the name of the saint, on whose day it occurred. Thus, in the gravestone inscriptions, the day of death was likened to their birthday, but was more important than it as a day of transition from the temporary to the eternal life. The paper concludes that the life of a man in Moscow Russia began from the memory day of the saint, when the sacrament of baptism was committed, and ended on the memory day of the saint on which death befell. After the death of a person, a ceremony was performed on both dates. At the same time, the epitaph is a mass source on the history and practical application of the church calendar in Moscow Russia.

Keywords: Epigraphy of Moscow Russia; Corpus Inscriptionum Rossicarum; epitaphs; lifetime; birth-day; day of death; sacrament of baptism; memorial practices; church calendar in Moscow Russia

Структурообразующее звено древнерусской культуры Г. М. Маркелов назвал принципом следования подобиям (Маркелов 1998, 9 – 10). Этот термин восходит к греческому слову *‘προσόμοιος’* (*подобный*) и, будучи неразрывно связан с литургикой, литературным этикетом, иконописью, храмовой архитектурой и музыкой, предполагает обязательное следование определённому архетипу, который ведущие представители школы критической агиографии И. Делеэ и Т. Пратч называли агиотипом (Delehaye 1934, 19 – 33; Delierneux 2000, 57 – 90; Pratsch, 2005, 1 – 8, 62; ср.: Панченко 2003а, 491 – 534). По мнению Т. Р. Руди, агиотип базируется на двух основных принципах – следовании литературному этикету и ориентации на образцы (*imitatio*). Последний термин исследовательница трактует как «подражание образцам» (Руди, 2005, 62 – 65), что представляется не совсем верным. В данном случае она ориентируется на современный перевод названия известного трактата Фомы Кемпийского *«De imitatione Christi»* – *«О подражании Христу»*. Древнерусские книжники, исходившие из православной духовной практики, вернее понимали термин *«imitatio»*, переводя название трактата как *«О последовании Христу»*. Жизнь святого не была подражанием «духовному авторитету» – человек этому авторитету следовал, что отражали агиографические топосы (Панченко 2003б, 181).

Ключевые хронологические вехи жизни человека Московской Руси и, вместе с тем, его личный агиотип — его день рождения и день смерти. Памятники монументальной эпиграфики этой эпохи показывают, что их восприятие теснейшим образом было привязано к литургическому календарю и, соответственно, было иным, нежели в день сегодняшний.

1. ВРЕМЯ РОЖДАТЬСЯ

У человека Древней Руси было два возраста – физический и духовный. Физический возраст – число прожитых лет – не имел важного значения и воспринимался как положение человека внутри определённой возрастной группы. Согласно апокрифическому «Сказанию како сотворил Бог Адама», эти группы распределялись по десятилетиям, прообразованным Богом: «десять лѣтъ исполнится рождение, 20 лѣтъ юноша, 30 лѣтъ – свершение, 40 лѣтъ – средовѣчие, 50 лѣтъ – сѣдина, 60 лѣтъ – старость, 70 лѣтъ – скончание» (Сказание 1999, 96). Более важным считался духовный возраст, и старцем, подобно прп. Иосифу Волоцкому, могли назвать молодого человека, достигшего вершин иноческого подвига (ср.: Плугин 1974, 11 – 12),

что исходило из Священного Писания: «сѣрѣчь бѣ чѣстнѣ не многолѣтнѣ , ниже числѣ лѣтъ ѿзочѣно . <...> ѿ бѣзрѣчь сѣрѣчи житїе непорѣчно» «сѣрѣчь бѣ чѣстнѣ не многолѣтнѣ , ниже числѣ лѣтъ ѿзочѣно . <...> ѿ бѣзрѣчь сѣрѣчи житїе непорѣчно») (Прем. 4: 8 – 9). Здесь и далее Священное Писание цитируется по изданию: Библия 1663.

Поэтому до середины XVII в. в эпитафиях указывалась только дата кончины. В эпоху московского барокко в них появились новые информативные единицы, указывающие на возраст и день тезоименитства покойного (подробнее: *Донской* 2015, 164 – 169). Расширение смысловых полей эпитафий совпало с важнейшим открытием русской книжности этого времени – ценности человека (Лихачёв 1987, 150 – 151).

Эпитафии второй половины XVII в. с биографическими сведениями об умерших являются массовым источником, говорящим не только о возрасте смерти, но и о глубинных явлениях духовной культуры, отражающих выбор имени.

Имянаречение входило в систему подобий. По каноническим правилам Русской Православной Церкви «по рождѣствѣ во ѿмый дѣнь приносѣтся млдѣнцѣ ѿ бѣжѣ к ѿрѣмѣ» «по рождѣствѣ во ѿмый дѣнь приносѣтся млдѣнцѣ ѿ бѣжѣ к ѿрѣмѣ») для имянаречения, вслед за чем в тот же день совершалось таинство крещения (Требник 1671, Л. 3 об). В этот день, связанный с духовным рождением человека и вхождением его в лоно Церкви, ребёнок получал имя святого на день памяти которого он был крещён.

В старорусских эпитафиях этот день был привязан к поминальной практике, которое проводилось минимум дважды в год — на день кончины и день тезоименитства и для вкладчиков, погребённых в монастырях, сопровождалось заупокойным богослужением и кормовым поминовением. Чаще всего в надгробных надписях упоминается день тезоименитства¹ или именины, но эти сведения появляются достаточно поздно — в эпоху московского барокко, когда начал активно проявляться интерес к человеку и срокам его земной жизни. Так, в эпитафии Григорию Яковлевичу Унковскому († 1666) из Спасо-Преображенского Ярославского монастыря отмечено, что покойный «ѿ ѿмѣнѣннѣкъ ѿ бѣжѣ^а мѣтъ бѣ ѿ бѣтъ» «ѿ ѿмѣнѣннѣкъ ѿ бѣжѣ^а мѣтъ бѣ ѿ бѣтъ») (СРЯ0553), то есть в день крещения на память свт. Григория Великого (Двоеслова) папы Римского. Вместе с тем, день крещения в ряде эпитафий именовался памятью, что служило прямым указанием на поминальное богослужение.

Редчайшей для обозначения дня тезоименитства является формула, помещённая в эпитафии Поснику Фёдоровичу Неелову († 1667)

¹ В СРЯ XI – XVII вв. термин сопровождается неточным указанием, что он обычно применялся по отношению к членам царской семьи. См.: СРЯ XI – XVII вв. Вып. 29. М., 2011, 265. s.v.

из пещерного некрополя Псково-Печерского монастыря: «⁵ ѿ пѣмѣнѣ ѿ живѣчѣ нѣже во сѣхъ ⁶ ѿ нѣшего софронна прѣмѣлаго патрѣнѣхѣ ѿ ѿимѣлаго мѣла мѣла въ лѣтѣ» «⁵ ѿ пѣмѣнѣ ѿ живѣчѣ нѣже во сѣхъ ⁶ ѿ нѣшего софронна прѣмѣлаго патрѣнѣхѣ ѿ ѿимѣлаго мѣла мѣла въ лѣтѣ» (CIR0234), что позволяет полагать, что покойный носил крестильное имя «Софроний».

Наиболее распространённым источником для выбора имени были месяцесловы, самый древний из которых сохранился в Остромировом Евангелии, датированном 1057 г. Ещё один источник указан в эпитафии дочери И. А. Милославского Марии († 7170/1662), где указано, что «память по ней бываетъ по Прологу іюня въ {6} день» (Загорский 1902, 41. № 4). В публикации М. В. Загорского ошибочно отмечено «июня в 3 день» – очевидно, за арабскую цифру была принята буква «зело» (з), обозначавшая в славянской буквенной цифири цифру 6, – одна из распространённых ошибок в публикациях эпиграфических памятников XIX – начала XX в. Под этим днём в печатных Прологах помещалось краткое Житие свв. жён Кириакии, Калерии и Марии от града Кесарии Палестинской (Пролог 1662, Л. 29 отд. паг.).

Обратимся к таблице 1. В неё внесены сведения об умерших, точный срок жизни которых отмечен в эпитафиях.

Массовое сознание людей Московской Руси прочно связывало день рождения с днём крещения, но в единичных случаях в эпитафиях 90-х годов XVII в. «день рождения» стал обозначаться как время появления ребёнка на свет, что отчасти можно связать с характерным для элиты барочным интересом к личности человека. Одним из первых аргументированный способ расчёта даты рождения по числу прожитых лет, указанных в эпитафии, применил В. К. Былинин. На основе визуального знакомства с эпитафией Симеону Полоцкому (CIR0001), умершего 25 августа 7188/1680 г., исследователь, в отличие от предыдущих публикаторов, установил верное чтение, что придворный поэт скончался на 51-м году и 8 месяце жизни. Дополнив эти данные автобиографическими сведениями, встречающимися в произведениях Симеона Полоцкого, В. К. Былинин установил примерную дату его рождения, не совпадающую с днём крещения, – 12 декабря 1629 г. (Былинин 1985, 367 – 370).

Схожую аналогию даёт эпитафия Марфе Моисеевой дочери, жене Евфимия Киприянова, умершей 13 августа 7200/1692 г. и похороненной в Христорождественской церкви Каргополя указано «⁷ ѿ дѣнь рождѣнѣа ѿ ⁸ нѣмѣ : въ . 1 . дѣнь» «⁷ ѿ дѣнь рождѣнѣа ѿ ⁸ нѣмѣ : въ . 1 . дѣнь» (Авдеев 2017, 185. Илл. 4). На 10 июля приходится день памяти 45 мучеников, пострадавших в Никополе Армянском, а ближайший к этому дню день памяти Марфы падает на 5 июля. По-видимому, родители дали имя Марфе по дню рождения, а крещена она была спустя пять дней. Более яркий пример — эпитафия Иоанну Миронову

из каргопольской церкви Рождества Богородицы, умершему в один год с Марфой Моисеевой дочерью (Научная публикация надписи отсутствует). В надписи указано, что «⁵ дѣнь рождѣннѣ его фев⁶рѣарѣ въ кѣ . ѡкрѣтѣ⁶нѣ ѹѣныа главы сѣго 7 юлиа прѣтчи» «⁵ дѣнь рождѣннѣ его фев⁶рѣарѣ въ кѣ . ѡкрѣтѣ⁶нѣ ѹѣныа главы сѣго 7 юлиа прѣтчи». Точно также в эпитафии князю Иякову Зиновьеву сыну Вяземскому из Ярославского Толгского монастыря († 7205/1696 г.) «рождение его» привязано к 9 октября, то есть к дню памяти апостола Иакова Алфеева (Ярославский 1867, 411).

Приведённые данные показывают, что «физический» день рождения, связанный с появлением ребёнка на свет, в Московской Руси учитывался эпизодически: источники главным образом сообщают о появлении на свет членов великокняжеской, позднее — царской семьи. В большинстве случаев эпитафии называют «сакральный» день рождения, связанный с таинством крещения. С «физическим» днём он совпадал в случае, если ребёнок рождался слабым и нежизнеспособным и диктовался запретом хоронить некрещёных младенцев на приходском или монастырском кладбище. Это видно из записи в Синодике Милославских, вложенного в 50-е – 60-е гг. XVII в. в Киржачский Благовещенский монастырь: «преставлѣнѣ рѣ бѣѣмъ млладѣнѣ кѣнѣ ѡновѣ милославской, а жы на свѣтоу, г, ѹсы, и крѣщенѣ въ чѣхъ же члѣхъ. и погребѣ въ кѣнѣ мѣтрѣ» «преставлѣнѣ рѣ бѣѣмъ млладѣнѣ кѣнѣ ѡновѣ милославской, а жы на свѣтоу, г, ѹсы, и крѣщенѣ въ чѣхъ же члѣхъ. и погребѣ въ кѣнѣ мѣтрѣ» (ГОМЗ. Колл. редких рукописных и старопечатных книг. Ед. хр. А-729. Л. 35 об.).

Всё это заставляет с осторожностью относиться к дням рождения многих исторических деятелей Московской Руси, взятых за основу в энциклопедиях и справочниках, поскольку в большинстве случаев указывался день их крещения (если только источники не называют их «физический» день рождения).

2. ВРЕМЯ УМИРАТЬ

В отличие от дня тезоименитства, день памяти святого, на который пришлась кончина, встречается в эпитафиях с конца XV в. – едва ли не с момента их активного распространения (подробнее: Авдеев 2009, 322 – 415), что также было связано с традицией заупокойного поминовения. Аналогий в современных им намогильных надписях Западной Европы это не имеет. Для человека Средневековья земная жизнь была приготовлением к жизни вечной, тело – временным пристанищем бессмертной души, а смерть – переходом от жизни тленной и временной в жизнь вечную. Поэтому день смерти – как необходимая информативная единица в эпитафиях – входил в систему подобий. Его уподобление дню тезоименитства родилось в раннехристианскую эпоху, а в Средние века стало

важнейшим мотивом преподобнических житий (Шмеман 2013, 68 – 70; Кузьмина 2017, 310 – 312): подобно тому, как в день тезоименитства, человек рождался как член Церкви, так и в день памяти святого, на который пришлась смерть, он переходил («преставлялся») в жизнь вечную (Авдеев, 2002, 69 – 74). Таким образом, день смерти, как и день рождения (sc. крещения), входил в систему подобий и приобретал сакральный смысл.

В житиях русских подвижников день смерти в сочетании с глаголом «преставися» завершал рассказ о земной жизни святого (Авдеев 2009, 192 – 202), но уподобления здесь иные. В Житии Стефана Комельского († 1548), например, день погребения подвижника привязан к памяти двух святых, прославленных иноческими подвигами, к – прпп. Онуфрия Великого и Петра Афонского (Житие 1892, С. 19).

В конце XIX в. архиепископ Владимирский Сергей (Спасский) провёл огромную работу по изучению месяцеслова Православной Церкви (Сергий 1901). В основу исследования он положил более 1500 греческих и славянских рукописей, позволивших определить основные этапы формирования церковного календаря на Руси. В наши дни состав древнейших русских месяцесловов и их взаимосвязи с византийскими богослужебными уставами и южнославянскими месяцесловами были изучены О. В. Лосевой (Лосева 2001).

Месяцесловы как источник хронологических записей в произведениях древнерусской книжности – в первую очередь летописях и житиях святых – редко привлекают внимание исследователей. (Одна из немногих работ, посвящённых особенностям месяцесловов в русских летописях: Иванова 2006, 41 – 49).

Вне их внимания остаются эпитафии, хотя значение данных источников для изучения формирования и бытования древнерусского церковного календаря достаточно велико. В данном случае мы имеем тот самый агиографический метатекст, который был отрефлексирован в массовом сознании (Лурье 2009, 130 – 131). Эпитафии, как наиболее массовая категория памятников личного благочестия, связанная с заботой о сохранении памяти усопших и необходимостью их регулярного церковного поминовения, демонстрируют практическое применение месяцесловов среди всех сословий Московской Руси.

Дни памяти общехристианских святых в старорусских эпитафиях имеют устойчивый состав и восходят либо к Уставу Константинопольской Великой Церкви, по которому в X – первой половине XI в. велось богослужение на Руси, либо к сменившему его вскоре после 1062 г. Студийскому уставу, либо – к Иерусалимскому, введённому св. митрополитом Киприаном (Пентковский 1999, 119).

Дни памяти русских подвижников редки. И это — несмотря на канонизацию на Освященных соборах 1547 – 1549 гг. более 50 под-

вижников (Макарий (Булгаков) 1996, 25). Так, память св. митрополита Петра отмечена на двух плитах (7013/1604 и 7144/1636 г., Троице-Сергиев монастырь; 7194/1686 г., Костромской Богоявленский монастырь) (Вишневский 2004, 105 – 106. № 3; Николаева 1966, 249 – 250. № 29; Баженов 1895, Прил. С. XIX. № 2, отд. паг.). День перенесения мощей святителя указан на надгробии 7180/1672 г. (Москва, церковь св. Николая на Столпах) (Клейн 1905, 7. № 28). День памяти прп. Сергия Радонежского есть в двух эпитафиях (7183/1675 г., Московский Богоявленский монастырь; 7198/1690 г., Костромской Богоявленский монастырь) (ДРВ. Т. XIX. М., 1791. С. 346. № 133; Баженов 1895, Прил. С. XIX. № 1, отд. паг.), на двух – память «святых страстотерпцев, князей Русских, двух братьев по плоти Бориса и Глеба» (7177/1669 г., с. Остров Рыбинского у.; 7186/1679 г., Кирилло-Белозерский монастырь) (Богословский 2011, С. 224; Папин 2006, 206. КБМ-71), на двух – память прп. Феодосия Печерского (7148/1640 г., Благовещенский Киржачский монастырь; 7162/1654 г., Псково-Печерский монастырь) (Загорский 1902, 41. № 2; CIR0266). По одному разу указаны дни памяти свв. митрополитов Алексия (7197/1689 г., Троице-Сергиев монастырь) (Николаева 1958, 101. № 12), и Филиппа (7200/1692 г., Псково-Печерский монастырь) (Плешанова 1978, 117. № 195).

Ещё один праздник русского происхождения — «*по́мѣлѣ бѣ къ дѣн на памѣтѣ свѣаго велико́мучника геор́гия*» «*по́мѣлѣ бѣ къ дѣн на памѣтѣ свѣаго велико́мучника геор́гия*» — указан в эпитафии 1705 г. из Покровского погоста у с. Лобанова совр. Домодедовского р-на Московской обл. (CIR0708). Праздник в память об освящении храма вмч. Георгия Победоносца в Киеве был установлен при Ярославе Мудром между 1051 и 1054 г. (Лосева 2001, 95 – 98). Характерно, что в народной памяти он трансформировался в день памяти великомученика, к которому было привязано право перехода крестьян от одного владельца к другому.

Наблюдения О. В. Лосевой за древнерусскими месяцесловами показывают картину, аналогичную эпитафиям: вплоть до второй половины XIV в. календари очень скудны именами русскими подвижников: дни их памяти вносились в них нерегулярно и считались менее значимыми, чем общехристианские святые (Лосева 2001, 87 – 118). Увеличение имён русских святых в эпитафиях, очевидно, связано с началом регулярного издания святцев, первое издание которых вышло в 1646 г. Они регулярно пополнялись днями памяти отечественных подвижников и праздниками в честь явленных на Руси икон Божией Матери с краткими летописными заметками, тропарями и кондаками, и благодаря доступной цене стали одной из наиболее читаемых народных книг (Карбасова 2011, 251 – 262; также: Гусева 2005, 328 – 342).

Когда дни памяти русских святых в эпитафиях объединялись с днями памяти подвижников, внесённых в византийские месяцесло-

вы, имя русского святого ставилось на втором месте. Самый ранний пример — эпитафия 7058/1550 г. из Твери с днём памяти свв. архиепископа Антиохийского Мелетия и митрополита Алексия, приходившихся в тот год на четверг масленичной недели (Жизневский 1888, С. 29. Рис. 46). В эпитафии 7069/1561 г. из Новоспасского монастыря в Москве объединены памяти свв. Кирилла Александрийского и прп. Кирилла Белозерского (Авдеев, Станюкович 2005, 124), а в эпитафии 7182/1674 г. из московского Новодевичьего монастыря — память пророка Иеремии и прп. Пафнутия Боровского (ДРВ. Т. XIX. М., 1791, 297). В эпитафии 7155/1647 г. из Псково-Печерской обители указана «память святого мученика Исидора, пострадавшего от Декия царя; в той же день память святого блаженного Исидора, иже Христа ради уродиваго, нарицаемаго Твердислова, Ростовскаго чудотворца» (С1R0373), а в эпитафии царевне Софье (7212/1704) — память мч. Иакинфа и перенесение мощей Филиппа митрополита (ДРВ. Т. XIX. М., 1791, 294).

К дням памяти русских присоединяются ещё два праздника. Первый — Покров Божьей Матери (1 октября), не включённый в византийские уставы, но введённый на Руси в 1160-е гг. князем Андреем Боголюбским (Лосева 2001, 167). На надгробии 7142/1633 г. из Москвы этот праздник помещён отдельно (Путеводитель 1792, 48), а в эпитафии 7160/1651 г. из Псково-Печерского монастыря — вместе с памятью апостола Анании (С1R0245). Второй праздник — память перенесения мощей свт. Николая из Мир Ликийских в Бари (9 мая) («Никола Вешний»), один из самых популярных на Руси, — был установлен римским папой Урбаном II в 90-е гг. XI в. как местный. Как таковой он не получил широкого распространения на Западе, а как католический праздник — в Византии (Лосева 1999, 26 – 27). В старорусских эпитафиях он отражён в двух вариантах. Первый, совместно с памятью пророка Исаии, восходящей к Студийскому уставу, — помещён на надгробии 7167/1659 г. из Москвы (Путеводитель 1792, 256). Второй — на надгробии 7069/1561 г. из Трубчевска (Левенок 1960, 248 – 249) — отражает русскую традицию отдельного почитания свт. Николая (Сергий (Спасский) 1901. Т. 1, 453).

Наиболее редки в эпитафиях дни памяти южнославянских святых. На надгробии 7200/1691 г. из Богоявленского монастыря в Москве отмечен день памяти Параскевы Сербской (ДРВ. Т. XIX. М., 1791, 341. № 108). Второй пример даёт эпитафия 7145/1637 г. из Троице-Сергиевой обители, где указан день памяти св. Иоанна Белеградского (Сучавского), внесённого в русские месяцесловы в 1549 г. (Николаева 1958, 94. № 3).

В днях памяти святых, включённых в эпитафии, нередки ошибки, вызванные различными причинами. Например, в эпита-

фии Александру Иванову сыну Назимову, погибшему под стенами Калуги 22 апреля 1607 г. (CIR0294), соединены дни памяти двух одноимённых святых, отмечавшиеся в начале 20-х чисел апреля, – прп. Феодора Сикеота (память, как и в надписи, 22 апреля) и прп. Феодора Трихины (от греч. οἰκκος τριχίνος – власяница) (память 20 апреля), в результате чего в надписи появилось имя «гибридного» святого «² ⲁⲩⲱⲣⲁ ⲥⲏⲕⲓⲟⲩⲧⲁ ⲥⲓⲣⲉⲕⲥ | ³ ⲃⲗⲁⲥⲏⲁⲛⲁ» «² ⲁⲩⲱⲣⲁ ⲥⲏⲕⲓⲟⲩⲧⲁ ⲥⲓⲣⲉⲕⲥ | ³ ⲃⲗⲁⲥⲏⲁⲛⲁ». Ср.: «¹ ⲙⲓⲁ ⲧⲟⲑⲟ ⲕⲓ ⲡⲣⲓⲡⲏⲕⲓⲟ ⲱⲥⲁ ⲛⲁⲥⲏⲑⲟ ⲁⲩⲟⲩⲱⲧⲟⲣⲁ ⲃⲗⲁⲥⲏⲁⲛⲁ» (РГБ. ОР. Ф. 304.І. № 548. Л. 88 об. – 89). Слово «власяный» — «носящий власяницу» — в Словаре русского языка XI – XVII вв. не отражено.

Имена святых в эпитафиях никогда не намекали на перипетии судьбы покойного (Иная точка зрения: Донской 2011, С. 346 – 347), но изредка демонстрировали агиографическую связь разновременных событий. Так, на надгробиях А. С. Матвеева и Ф. П. Салтыкова, убитых во время стрелецкого бунта 15 мая 7190/1682 г., отмечена не обычная для эпитафий память прп. Пахомия Великого (ДРВ. Т. XIX. М., 1791. 339. № 103), но «убиение св. благоверного царевича Димитрия Московскаго и всея России» (Клейн 1905, 6 – 7. № 28; Баженов 1895, Прим. С. XVII, отд. паг.).

Весьма необычным случаем включения имени святого в эпитафию является перевод имени мч. Фотины Самарянины на русский язык на керамическом надгробии 1561 г. из Псково-Печерского монастыря как «³ ⲥⲓⲧⲱⲗ ⲙⲓⲛ[ицы ⲥⲱ]ⲓⲉⲧⲏ ⲥⲁⲙⲁⲣⲏⲛⲓⲛⲓ» «³ ⲥⲓⲧⲱⲗ ⲙⲓⲛ[ицы ⲥⲱ]ⲓⲉⲧⲏ ⲥⲁⲙⲁⲣⲏⲛⲓⲛⲓ» (CIR0173). Источником этого перевода является азбуковник «Толкование неудобъ познаваемым речем...», что, с одной стороны, рисует круг чтения составителя эпитафии или мастера, изготовившего керамику, с другой, – позволяет отнести активное бытование словаря, датируемого Л. С. Ковтун концом XVI в. (Ковтун 1976, 308, 126 – 128, 220), к рубежу 50-х – 60-х гг. того же столетия.

Эпитафии помогают установить связь церковного месяцеслова с народным календарём, где все наблюдения великоросса над природой были привязаны к именам святых и церковным праздникам. Такие календари неоднократно публиковались в XIX – XX вв. (Церковно-народный 1990; Даль 1993, 471 – 540; Народный месяцеслов 1997), а в 2019 г. был издан сводный этнолингвистический словарь (Кривошапова 2019). С лёгкой руки В. О. Ключевского сложилось представление о том, что народный календарь сложился в глубокой древности (Ключевский 1908, 386 – 388). См. также: Борисов 2004, 462 – 475, где «народный календарь» рассматривается как уже «действующий» в конце XV в.

Современные этнографы считают его отдельным жанром народной агиографии, в котором имена святых персонифицируются с календарной датой и отождествляются с приметами, предписаниями

и запретами, определяющими различные стороны повседневной жизни (Мороз 2017, 152 – 161).

Обычно в народном календаре видят единое целое, но это – еодно-родный памятник. Он формировался постепенно, и зафиксированные в нём погодные приметы в разных регионах России отражают так называемый малый ледниковый период, охватывающий промежуток с начала XV по конец XVIII в. (Борисенков, Пасецкий 1988, 67 – 70, 190 – 195). В основе народного календаря лежит Иерусалимский устав, утвердившийся в Русской Церкви к середине XVI в. Одной из позднейших дат народного календаря является 22 октября (ст. ст.) – установленное в 1649 г. празднование Казанской иконы Божией Матери в связи с избавлением Москвы от поляков в 1612 г. Вполне вероятно, что основным стимулом для формирования народного календаря стало появление печатных святцев, а современный вид он приобрёл после 1700 г., когда год стал начинаться с 1 января (ср.: Церковно-народный 1990, 18 – 19). Не удивительно, что дни памяти святых и церковные праздники в старорусских эпитафиях совпадают с народным месяцесловом в редких случаях. И в то же время месяцесловные праздники, указанные в старорусских эпитафиях, в самом широком смысле являются старейшим народным календарём.

Таким образом, жизнь человека Московской Руси начиналась с дня памяти святого, на который совершалось таинство крещения, и заканчивалась днём памяти святого, на который приходилась смерть. После кончины человека к обеим датам приурочивалось заупокойное поминовение.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ / ABBREVIATIONS:

БЛДР – Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1 – 20. СПб.: Наука, 1992 – 2020. [BLDR – Biblioteka literatury Drevney Rusi. T. 1 – 20. SPb.: Nauka, 1992 – 2020].

ВЭ – Вопросы эпиграфики / Отв. ред. А. Г. Авдеев. М.: Университет Дмитрия Пожарского / Русский фонд содействия образованию и науке. [VE – Voprosy epigrafiki / Otv. red. A. G. Avdeyev. M.: Universitet Dmitriya Pozharskogo / Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke].

ГОМЗ – Государственный объединённый государственный объединённый художественный, историко-архитектурный и природно-ландшафтный музей-заповедник «Коломенское – Измайлово – Люблино». Москва. [GOMZ – Gosudarstvennyy ob'yedinyonnyy gosudarstvennyy ob'yedinyonnyy khudozhestvennyy, istoriko-arkhitekturnyy i prirodno-landshaftnyy muzey-zapovednik «Kolomenskoye – Izmaylovo – Lyublinto». Moskva].

ДРВ – Древняя российская вивлиофика. Moskva. [DRV – Drevnyaya rossiyskaya vivliofika. Moskva].

Зёрнова – Зёрнова А. С. Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI – XVII веках. Сводный каталог. М., 1958. [Zyornova – Zyornova A. S. Knigi kirillovskoy pechati, izdannyye v Moskve v XVI – XVII vekakh. Svodnyy katalog. Moskva, 1958].

- НЭ** – Нумизматика и эпиграфика. М.: Наука. [NE – Numizmatika i epigrafika. M.: Nauka].
- ОР** – Отдел рукописей [OR – Otdel rukopisey].
- ПДП** – Памятники древней письменности. СПб. [PDP – Pamyatniki drevney pis'mennosti. SPb.].
- ПСТГУ** – Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет [PSTGU – St.-Tikhon's Orthodox University. Moscow].
- РГБ** – Российская государственная библиотека. Москва. [RGB – Rossiyskaya gosudarstvennaya biblioteka. Moskva].
- РСН** – 1 – Русское средневековое надгробие. Материалы к своду / Сост. и отв. редактор Л. А. Беляев. Вып. 1. М.: Наука, 2006. [RSN – 1 – Russkoye srednevekovoye nadgrobiye. Materialy k svodu / Sost. i отв. redaktor L. A. Belyayev. Vyp. 1. Moskva: Nauka, 2006].
- СА** – Советская археология. Москва. [SA – Sovetskaya arkheologiya. M.].
- САРЯ XI – XVII вв.** – Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 1 – 29, 32. М.: Наука; ООО Лексрус, 1975 – 2019. Вып. 30. М.; СПб.: Нестор-История, 2015 (издание продолжается). [SIRYA XI – XVII vv. – Slovar' russkogo yazyka XI – XVII vv. Vyp. 1 – 29, 32. M.: Nauka; ООО Leksrus, 1975 – 2019. Vyp. 30. M.; SPb.: Nestor-Istoriya, 2015 (izdaniye prodolzhayetsya)].
- ТОДРА** – Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ РАН (Пушкинский дом). М.; Л.; СПб. [TODRL – Trudy otdela drevnerusskoy literatury IRLI RAN (Pushkinskiy dom). M.; L.; SPb.].
- ЯЕВ** – Ярославские епархиальные ведомости [YAYEV – Yaroslavskie yeparkhial'nyye vedomosti].
- CIR** – Corpus Inscriptionum Rossicarum / Свод русских надписей. [CIR CIR – Corpus Inscriptionum Rossicarum / Svod russkikh nadpisey. Corpus Inscriptionum Rossicarum / Svod russkikh nadpisey].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Авдеев 2002:** Авдеев А. Г. Древнерусские эпитафии как исторический источник // Преподавание истории и обществознания в школе. 2002. № 8, 69 – 74. [Avdeyev 2002: Avdeyev A. G. Drevnerusskiye epitafii kak istoricheskii istochnik // Prepodavaniye istorii i obshchestvoznaniya v shkole. 2002. № 8, 69 – 74].
- Авдеев 2009а:** Авдеев А. Г. Древнерусские святцы по лапидарным надгробным надписям конца XV — начала XVIII века // ВЭ. Вып. III. М., 2009, 322 – 415. [Avdeyev 2009a: Avdeyev A. G. Drevnerusskiye svyattsy po lapidarnym nadgrobnyam nadpisyam kontsa XV – nachala XVIII veka // VE. Vyp. III. M., 2009, 322 – 415].
- Авдеев 2009б:** Авдеев А. Г. Житие преподобного Паисия Галичского. Исследование и тексты. М.: Изд-во ПСТГУ, 2009. [Avdeyev 2009b: Avdeyev A. G. Zhitiye prepodobnogo Paisiya Galichskogo. Issledovaniye i teksty. M.: Izd-vo PSTGU, 2009].
- Авдеев 2017:** Авдеев А. Г. Календарь старорусских надписей // Ползуновский альманах. 2017. № 4. Т. 1. Вып. 1, 177 – 189. [Avdeyev 2017: Avdeyev A. G. Kalendar' starorusskikh nadpisey // Polzunovskiy al'manakh. 2017. № 4. T. 1. Vyp. 1, 177 – 189].
- Авдеев, Станюкович 2005:** Авдеев А. Г., Станюкович А. К. Эпиграфическое наследие Новоспасской усыпальницы дома Романовых // Станюкович А. К., Звягин В. Н., Черносвитов П. Ю., Ёлкина И. И., Авдеев А. Г. Усыпальница дома Романовых в Московском Новоспасском монастыре. Кострома, 2005, 115 – 137. [Avdeyev, Stanyukovich 2005: Avdeyev A. G., Stanyukovich A. K. Epigraficheskoye naslediyе Novospasskoy usypal'nitsy doma Romanovykh // Stanyukovich A. K.,

Zvyagin V. N., Chernosvitov P. Yu., Yolkina I. I., Avdeyev A. G. *Usypal'nitsa doma Romanovykh v Moskovskom Novospasskom monastyre*. Kostroma, 2005, 115 – 137].

Баженов 1895: Баженов И. Костромской Богоявленско-Анастасиинский монастырь. Исторический очерк. Кострома: в Губернской тип., 1895. [Bazhenov 1895: Bazhenov I. Kostromskoy Bogoyavlensko-Anastasiinskiy monastyr'. Istoricheskiy ocherk. Kostroma: v Gubernskoy tip., 1895].

Беркович, Егоров 2017: Беркович В. А., Егоров К. А. Московское белокаменное надгробие. Каталог. М.: ООО «ТМ Продакшн», 2017. [Berkovich, Yegorov 2017: Berkovich V. A., Yegorov K. A. Moskovskoye belokamennoye nadgrobiye. Katalog. Moskva: ООО «ТМ Продакшн», 2017].

Библиа 1663: Библиа, сиречь книги Ветхаго и Новаго Завета по языку славенску. М.: Печатный двор, XII.1663. Зёрнова. 306. [Biblia 1663: Biblia, sirech' knigi Vetkhago i Novago Zaveta po yazyku slavensku. M.: Pechatnyy dvor, XII.1663. Zyornova. 306].

Богословский 2011: Богословский М. М. Дневники (1913 – 1919): Из собрания Государственного исторического музея / Отв. ред. С. О. Шмидт; вступ. статья С. О. Шмидта; публ. и коммент., биогр. справка Е. В. Небрекутиной и Т. В. Сафроновой. М.: Время, 2011. [Bogoslovskiy 2011: Bogoslovskiy M. M. Dnevniki (1913 – 1919): Iz sobraniya Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya / Otв. red. S. O. Shmidt; vstup. stat'ya S. O. Shmidta; publ. i komment., biogr. spravka YE. V. Nebrekutiny i T. V. Safronovoy. M.: Vremya, 2011].

Борисенков, Пасецкий 1998: Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. М.: Мысль, 1988. [Borisenkov, Pasetskiy 1998: Borisenkov YE. P., Pasetskiy V. M. Tysyacheletnyaya letopis' neobychnykh yavleniy prirody. M.: Mysl', 1988].

Борисов 2004: Борисов Н. С. Повседневная жизнь средневековой Руси накануне конца света: Россия в 1492 году от Рождества Христова или в 7000 году от Сотворения мира. М.: Молодая гвардия, 2004 (*Живая история: Повседневная жизнь человечества*). [Borisov 2004: Borisov N. S. Povsednevnyaya zhizn' srednekovoy Rusi nakanune kontsa sveta: Rossiya v 1492 godu ot Rozhdestva Khristova ili v 7000 godu ot Sotvoreniya mira. M.: Molodaya gvardiya, 2004 (Zhivaya istoriya: Povsednevnyaya zhizn' chelovechestva)].

Былинин 1985: Былинин В. К. О дате рождения Симеона Полоцкого // ТОДРЛ. 1985. Т. XXXIX, 367 – 370. [Bylinin 1985: Bylinin V. K. O date rozhdeniya Simeona Polotskogo // TODRL. 1985. T. XXXIX, 367 – 370].

Виноградов 1880: Виноградов А. И., прот. Краткая история упразднённого Благовещенского Киржачского монастыря, основанного преподобным Сергием Радонежским, что ныне Соборная церковь, с прибавлением сведений и о самом городе Киржаче. Владимир: тип. П. Ф. Новгородского, 1880. [Vinogradov 1880: Vinogradov A. I., prot. Kratkaya istoriya uprazdnyonnogo Blagoveshchenskogo Kirzhachskogo monastyrya, osnovannogo prepodobnym Sergiyem Radonezhskim, chto nyne Sobornaya tserkov', s pribavleniyem svedeniy i o samom gorode Kirzhache. Vladimir: tip. P. F. Novgorodskogo, 1880].

Вишневский 2004: Вишневский В. И. О некоторых особенностях средневековых надгробий Троице-Сергиева монастыря (По материалам археологических исследований 2001 г.) // Троице-Сергиева лавра в истории, культуре и духовной жизни России. Материалы III Международной конференции. Сергиев Посад: изд-во «Весь Сергиев Посад», 2004, 97 – 110. [Vishnevskiy 2004: Vishnevskiy V. I. O nekotorykh osobennostyakh srednekovykh nadgrobiy Troitse-Sergiyeva monastyrya (Po materialam arkhologicheskikh issledovaniy 2001 g.) // Troitse-Sergiyeva lavra v istorii, kul'ture i dukhovnoy zhizni Rossii. Materialy III Mezhdunarodnoy konferentsii. Sergiyev Posad: izd-vo «Ves' Sergiyev Posad», 2004, 97 – 110].

Гусева 2005: Гусева М. В. Московские печатные святцы и историческое сознание русского народа. К постановке проблемы // Фёдоровские чтения.

2005. М.: Наука, 2005, 328 – 342. [Guseva 2005: Guseva M. V. Moskovskie pechatnyye svyatzy i istoricheskoye soznaniye russkogo naroda. K postanovke problemy // Fyodorovskie chteniya. 2005. М.: Nauka, 2005, 328 – 342].
- Даль 1993:** Даль В. И. Пословицы русского народа. Т. 3. М.: Русская книга, 1993. [Dal' 1993: Dal' V. I. Poslovitsy russkogo naroda. T. 3. М.: Russkaya kniga, 1993].
- Донской 2011:** Донской Г. Г. Прокламации в камне против Бориса Годунова // ВЭ. Вып. V. М., 2011, 339 – 348. [Donskoy 2011: Donskoy G. G. Proklamatsii v kamne protiv Borisa Godunova // VE. Vyp. V. М., 2011, 339 – 348].
- Донской 2015:** *Донской Г. Г. Указания на возраст человека в текстах надгробных надписей XVII века // Путь белого камня: материалы научной конференции. / Ред. И. В. Коньшев, Б. В. Власов, Е. Н. Наседкин и др. М.: ГИМЗ «Горки Ленинские», 2015, 164 – 169. [Donskoy 2015: Donskoy G. G. Ukazaniya na vozrast cheloveka v tekstakh nadgrobnykh nadpisey XVII veka // Put' belogo kamnya: materialy nauchnoy konferentsii. / Red. I. V. Konyshev, B. V. Vlasov, YE. N. Nasedkin i dr. М.: GIMZ «Gorki Leninskiye», 2015, 164 – 169].*
- Жизневский 1888:** Жизневский А. К. Описание Тверского музея. Археологический отдел. М.: Синодальная тип., 1888. [Zhiznevskiy 1888: Zhiznevskiy A. K. Opisaniye Tverskogo muzeya. Arkheologicheskii otel. М.: Sinodal'naya tip., 1888].
- Житие 1892:** Житие преподобного Стефана Комельского. Сообщ. Хр. Лопарёв // ПДП. Т. LXXXV. СПб., 1892. [Zhitiye 1892: Zhitiye prepodobnogo Stefana Komel'skogo. Soobshch. Khr. Loparyov // PDP. T. LXXXV. SPb., 1892].
- Загорский 1902:** Загорский В. М. Разбор и описание дел Переславского Духовного Правления // Труды Владимирской учёной архивной комиссии. Кн. IV. Владимир: типо-литогр. Губернского правления, 1902. Материалы, 1 – 42 (отд. pag.). [Zagorskiy 1902: Zagorskiy V. M. Razbor i opisaniye del Pereslavskogo Dukhovnogo Pravleniya // Trudy Vladimirskoy uchyonoy arkhivnoy komissii. Kn. IV. Vladimir: tipo-litogr. Gubernskogo pravleniya, 1902. Materialy, 1 – 42 (otd. pag.)].
- Иванова 2006:** Иванова Н. П. Месяцесловные показания Синодального списка Новгородской первой летописи // Проблемы источниковедения. Вып. 1 (12). М.: ИВИ РАН, 2006, 41 – 49. [Ivanova 2006: Ivanova N. P. Mesyatseslovnyye pokazaniya Sinodal'nogo spiska Novgorodskoy pervoy letopisi // Problemy istochnikovedeniya. Vyp. 1 (12). М.: IVI RAN, 2006, 41 – 49].
- Карбасова 2011:** Карбасова Т. В. Святцы 1646 г.: памяти русских святых // Русская агиография. Исследования. Материалы. Публикации. Т. II. СПб.: Дмитрий Буланин, 2011, 240 – 248. [Karbasova 2011: Karbasova T. V. Svyatzy 1646 g.: pamyati russkikh svyatykh // Russkaya agiografiya. Issledovaniya. Materialy. Publikatsii. T. II. SPb.: Dmitriy Bulanin, 2011, 240 – 248].
- Клейн 1905:** Клейн В. К. Надписи на гробницах в церкви Николая на Столпах. М.: печ. А. И. Снегиревой, 1905. [Kleyn 1905: Kleyn V. K. Nadpisi na grobnitsakh v tserkvi Nikolaya na Stolpakh. Moskva.: печ. A. I. Snegirevoy, 1905].
- Ключевский 1908:** Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. I. М.: тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1908. [Klyuchevskiy 1908: Klyuchevskiy V. O. Kurs russkoy istorii. Ch. I. М.: tip. G. Lissnera i D. Sobko, 1908].
- Ковтун 1975:** Ковтун Л. С. Лексикография в Московской Руси XVI – начала XVII в. Л.: Наука, 1975. [Kovtun 1975: Kovtun L. S. Leksikografiya v Moskovskoy Rusi XVI – nachala XVII v. L.: Nauka, 1975].
- Кривошапова 2019:** Кривошапова Ю. А. Русский народный календарь. Этнолингвистический словарь. М.: АСТ-Пресс, 2019. (*Настольные словари русского языка*). [Krivoschchapova 2019: Krivoschchapova Yu. A. Russkiy narodnyy kalendar'. Etnolingvisticheskiy slovar'. Moskva: AST-Press, 2019. (Nastol'nyye slovari russkogo yazyka)].

Кузьмина 2017: Кузьмина М. К. Канон преподобнического жития сквозь призму библейских цитат. М.: Водолей, 2017. [Kuz'mina 2017: Kuz'mina M. K. Kanon prepodobnicheskogo zhitiya skvoz' prizmu bibleyskikh tsitat. M.: Vodoley, 2017].

Левенок 1960: Левенок В. П. Надгробия князей Трубецких // СА. 1960. № 1, 245 – 253. [Levenok 1960: Levenok V. P. Nadgrobiya knyazey Trubetskikh // SA. 1960. № 1, 245 – 253].

Лихачёв 1961: Лихачёв Д. С. Литературный этикет Древней Руси // ТОДРЛ. 1961. Т. XX, 5 – 16. [Likhachyov 1961: Likhachyov D. S. Literaturnyy etiket Drevney Rusi // TODRL. 1961. T. XX, 5 – 16].

Лихачёв 1987: Лихачёв Д. С. Человек в литературе Древней Руси // *Лихачёв Д. С. Избранные работы*. Т. 3. Л.: Художественная литература, 1987, 3 – 164. [Likhachyov 1987: Likhachyov D. S. Chelovek v literature Drevney Rusi // Likhachyov D. S. Izbrannyye raboty. T. 3. L.: Khudozhestvennaya literatura, 1987, 3 – 164].

Лосева 1999: Лосева О. В. Русские праздники в древнейших церковных календарях // Русское Средневековье. Духовный мир. М.: ЗАО «Мануфактура», 1999, 5 – 60. [Loseva 1999: Loseva O. V. Russkiye prazdniki v drevneyshikh tserkovnykh kalendar'yakh // Russkoye Srednevekov'ye. Dukhovnyy mir. M.: ЗАО «Manufaktura», 1999, 5 – 60].

Лосева 2001: Лосева О. В. Русские месяцесловы XI – XIV вв. М.: Памятники исторической мысли, 2001. [Loseva 2001: Loseva O. V. Russkiye mesyatseslovy XI – XIV vv. M.: Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2001].

Лурье 2009: Лурье В. М. Введение в критическую агиографию. СПб.: Аxiоma, 2009. [Lur'ye 2009: Lur'ye V. M. Vvedeniye v kriticheskuyu agiografiyu. SPb.: Axioma, 2009].

Макарий (Булгаков) 1996: Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. Т. IV. Кн. 2. История Русской Церкви в период постепенного перехода её к самостоятельности (1240 – 1589). Отд. 2. Состояние Русской Церкви от митрополита святого Ионы до патриарха Иова, или в период разделения её на две митрополии (1448 – 1589). М.: изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. [Makariy (Bulgakov) 1996: Makariy (Bulgakov), mitr. Istoriya Russkoy Tserkvi. T. IV. Kn. 2. Istoriya Russkoy Tserkvi v period postepennogo perekhoda yeyo k samostoyatel'nosti (1240 – 1589). Otd. 2. Sostoyaniye Russkoy Tserkvi ot mitropolita svyatogo Iony do patriarkha Iova, ili v period razdeleniya yeyo na dve mitropolii (1448 – 1589). M.: izd-vo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya, 1996].

Маркелов 1998: Маркелов Г. В. Святые Древней Руси. Материалы по иконографии (прориси, переводы, иконописные подлинники). Т. 2. Святые Древней Руси в иконописных подлинниках XVII – XIX вв. Свод описаний. СПб.: Дмитрий Буланин, 1998. [Markelov 1998: Markelov G. V. Svyatyye Drevney Rusi. Materialy po ikonografii (prorisi, perevody, ikonopisnyye podlinniki). T. 2. Svyatyye Drevney Rusi v ikonopisnykh podlinnikakh XVII – XIX vv. Svod opisaniy. SPb.: Dmitriy Bulanin, 1998].

Мороз 2017: Мороз А. Б. Народная агиография: устные и книжные основы фольклорного культа святых. М.: Неолит, 2017. [Moroz 2017: Moroz A. B. Narodnaya agiografiya: ustnyye i knizhnyye osnovy fol'klornogo kul'ta svyatykh. M.: Neolit, 2017].

Народный месяцеслов 1997: Народный месяцеслов // Библиотека русского фольклора. Т. 3. Обрядовая поэзия. Кн. 1. Календарный фольклор / Сост., вступ. статья, подг. текстов и комм. Ю. Г. Круглова. М.: Русская книга, 1997, 55 – 161. [Narodnyy mesyatseslov 1997: Narodnyy mesyatseslov // Biblioteka russkogo fol'klora. T. 3. Obryadovaya poeziya. Kn. 1. Kalendarnyy fol'klor / Sost., vstup. stat'ya, podg. tekstov i komm. Yu. G. Kruglova. M.: Russkaya kniga, 1997, 55 – 161].

Николаева 1958: Николаева Т. В. Надгробные плиты под западным притвором

- Троицкого собора // Сообщения Загорского Государственного историко-художественного музея-заповедника. Вып. 2. Загорск, 1958. 92 – 106. [Nikolayeva 1958: Nikolayeva T. V. Nadgrobnnye plity pod zapadnym pritvorom Troitskogo sobora // Soobshcheniya Zagorskogo Gosudarstvennogo istoriko-khudozhestvennogo muzeya-zapovednika. Vyp. 2. Zagorsk, 1958. 92 – 106].
- Панченко 2003а:** Панченко О. В. Поэтика уподоблений (К вопросу о «типологическом» методе в древнерусской агиографии, эпидейктике и гимнографии) // ТОДРА. 2003. Т. LIV, 491 – 534. [Panchenko 2003a: Panchenko O. V. Poetika upodobleniy (K voprosu o «tipologicheskoy» metode v drevnerusskoy agiografii, epideyktike i gimnografii) // TODRL. 2003. T. LIV, 491 – 534].
- Панченко 2003б:** Панченко О. В. Поэтика уподоблений в древнерусской литературе // Hyperboreus: Studia classica. 2003. Vol. 9. Fasc. 1: Festschrift für Alexandr Gavrilov. Teil 2. 181 – 190. [Panchenko 2003b: Panchenko O. V. Poetika upodobleniy v drevnerusskoy literature // Hyperboreus: Studia classica. 2003. Vol. 9. Fasc. 1: Festschrift für Alexandr Gavrilov. Teil 2. 181 – 190].
- Папин 2006:** Папин И. В. Некрополь Кирилло-Белозерского монастыря // РСН–1. М.: Наука, 2006. 212 – 256. [Papin 2006: Papin I. V. Nekropol' Kirillo-Belozerskogo monastyrya // RSN – 1. M.: Nauka, 2006. 212 – 256].
- Пентковский 1999:** Пентковский А. М. Студийско-Алексеевский устав и богослужебные традиции Древней Руси (По рукописям, происходящим из церковных собраний) // Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России. Сборник докладов конференции. М.: Синодальная библиотека Московского Патриархата, 1999. 112 – 120. [Pentkovskiy 1999: Pentkovskiy A. M. Studiysko-Alekseyevskiy ustav i bogoslužebnyye traditsii Drevney Rusi (Po rukopisyam, proiskhodyashchim iz tserkovnykh sobraniy) // Rukopisnyye sobraniya tserkovnogo proiskhozhdeniya v bibliotekakh i muzeyakh Rossii. Sbornik dokladov konferentsii. M.: Sinodal'naya biblioteka Moskovskogo Patriarkhata, 1999. 112 – 120].
- Плешанова 1978:** Плешанова И. И. Каменные надгробные плиты Псковско-Печерского монастыря // НЭ. 1978. Т. XII. 63 – 185. [Pleshanova 1978: Pleshanova I. I. Kamennyye nadgrobnnye plity Pskovo-Pecherskogo monastyrya // NE. 1978. T. XII. 63 – 185].
- Плугин 1974:** Плугин В. А. Мировоззрение Андрея Рублёва (Некоторые проблемы). Древнерусская живопись как исторический источник. М.: изд-во Московского гос. ун-та, 1974. [Plugin 1974: Plugin V. A. Mirovozzreniye Andrey a Rublyova (Nekotoryye problemy). Drevnerusskaya zhivopis' kak istoricheskiy istochnik. M.: izd-vo Moskovskogo gos. un-ta, 1974].
- Пролог 1662:** Пролог. Месяц июнь. М.: Печатный двор, 17. III. 1662. Зёрнова. 296. [Prolog 1662: Prolog. Mesyats iyun'. M.: Pechatnyy dvor, 17. III. 1662. Zyornova. 296].
- Путеводитель 1792:** Путеводитель к древностям и достопамяностям Московским, руководствующий любопытствующаго по четырем частям сей столицы к део-место-описательному познанию всех заслуживающих примечание мест и сданий, как-то: соборов, монастырей, церквей, государственных и частных заведений, как старых, так и новых, с надписей и из других достоверных источников собранный, и для удобнейшаго оных приискиванию азбучной росписью умноженной. Ч. I. М.: Университетская тип., 1792. [Putevoditel' 1792: Putevoditel' k drevnostyam i dostopamyatnostyam Moskovskim, rukovodstvuyushchiy lyubopytstvuyushchago po chetyrem chastyam seya stolitsy k deye-mesto-opisatel'nomu poznaniyu vsekhn zasluzhivayushchikh primechaniye mest i sdaniy, kak-to: soborov, monastyrey, tserkvey, gosudarstvennykh i chastnykh zavedeniy, kak starykh, tak i novykh, s nadpisey i iz drugikh dostovernykh istochnikov sobrannyy, i dlya udobneyshago onykh priiskivaniyu azbuchnoy rospis'yu umnozhennoy. Ch. I. M.: Universitetskaya tip., 1792].

Руди 2005: Руди Т. Р. Топика русских житий (Вопросы типологии) // Русская агиография: Исследования. Публикация. Polemika. СПб.: Дмитрий Буланин, 2005, 59 – 101. [Rudi 2005: Rudi T. R. Topika russkikh zhitii (Voprosy tipologii) // Russkaya agiografiya: Issledovaniya. Publikatsiya. Polemika. SPb.: Dmitriy Bulanin, 2005, 59 – 101].

Сергий (Спасский) 1901: Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока. Т. I – II. Владимир: типо-лит. В. А. Паркова, 1901 (репр.: М., 1997). [Sergiy (Spasskiy) 1901: Sergiy (Spasskiy), arkhieper. Polnyy mesyatseslov Vostoka. T. I – II. Vladimir: tipo-lit. V. A. Parkova, 1901 (repr.: M., 1997)].

Сказание 1999: Сказание, како Бог сотворил Адама // БЛДР. Т. 3: XI – XII века. СПб.: Наука, 1999, 94 – 99. [Skazaniye 1999: Skazaniye, kako Bog sotvoril Adama // BLDR. T. 3: XI – XII veka. SPb.: Nauka, 1999, 94 – 99].

Требник 1671: Требник. М.: Печатный двор, XII. 1671. Зёрнова. 334. [Trebnik 1671: Trebnik. M.: Pechatnyy dvor, XII. 1671. Zyornova. 334].

Церковно-народный 1990: Церковно-народный месяцеслов на Руси И. П. Калининского. М.: Художественная литература, 1990. [Tserkovno-narodnyy 1990: Tserkovno-narodnyy mesyatseslov na Rusi I. P. Kalinskogo. M.: Khudozhestvennaya literatura, 1990].

Шмеман 2013: Шмеман А., прот. Литургия смерти и современная культура / Пер. с англ. Е. Ю. Дорман. М.: ГРАНАТ, 2013. [Shmeman 2013: Shmeman A., prot. Liturgiya smerti i sovremennaya kul'tura / Per. s angl. YE. Yu. Dorman. M.: GRANAT, 2013].

Ярославский 1867: Ярославский Толгский мужской монастырь // ЯЕВ. 1867. Ч. неоф. № 52, 411. [Yaroslavskiy 1867: Yaroslavskiy Tolgskiy muzhskoy monastyr' // YAYEV. 1867. Ch. neof. № 52, 411].

Corpus Inscriptionum Rossicorum / Свод русских надписей // <http://cir.rssda.su>.

Delehayе 1934: Delehayе H. Cinq leçons sur la méthode hagiographique. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1934 (*Subsidia hagiographica*, 21). [Delehayе 1934: Delehayе H. Cinq leçons sur la méthode hagiographique. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1934 (*Subsidia hagiographica*, 21). (*Subsidia hagiographica*, 21)].

Delierneux 2000: Delierneux N. L'exploration des topoï hagiographiques du cliché figé à la réalité code // Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Vol. 70. Bruxelles: Universa Press, 2000, 57 – 90. [Delierneux 2000: Delierneux N. L'exploration des topoï hagiographiques du cliché figé à la réalité code // Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Vol. 70. Bruxelles: Universa Press, 2000, 57 – 90].

Pratsch 2005: Pratsch T. Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenvinten im mittelbyzantinischer Zeit. B.; N.-Y.: Walter de Gruyter, 2005 (*Millenium-Studien zur Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. Hsgb. von W. Brands, A. Demand, H. Krasser, H. Leppin, P. von Möllendorff. Bd. 6*). [Pratsch 2005: Pratsch T. Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenvinten im mit-telbyzantinicher Zeit. B.; N.-Y.: Walter de Gruyter, 2005 (*Millenium-Studien zur Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. Hsgb. von W. Brands, A. Demand, H. Krasser, H. Lep-pin, P. von Möllendorff. Bd. 6*)].

FROM THE BAPTISMAL FONT TO THE GRAVE BOARD:
LIFE TIME IN THE EPITAPHIES OF MOSCOW RUSSIA

Alexander AVDEEV

SUMMARY

The paper examines the key chronological milestones of the human life in Moscow Russia: the day of birth and the day of death, which are reflected in the mass sources of this era – epitaphs from the late 15th – early 18th centuries. These days were closely knitted to the liturgical calendar and are associated with the tradition of *requiescat* commemoration, which was held at least twice a year – on the day of death and the name-day (*tezoimenitstvo*).

The gravestone inscriptions of Moscow Russia from the mid 17th century most frequently mention the name-day, which is also referred to as memory and birthday. Interment with an accurate indication of the lived years, months and days allow us to conclude that in all these cases I did not mean the “physical” birthday associated with the advent of the child to the light, but the “sacred” day of the sacrament of baptism related to their spiritual birth and entry into the bosom of the Church.

Since the late 15th century, in the epitaphs of the Moscow Russia, a person's death was systematically designated only by the name of the saint, on whose day it occurred. Thus, in the gravestone inscriptions, the day of death was likened to their birthday, but was more important than it as a day of transition from the temporary to the eternal life. The paper concludes that the life of a man in Moscow Russia began from the memory day of the saint, when the sacrament of baptism was committed, and ended on the memory day of the saint on which death befell. After the death of a person, a ceremony was performed on both dates. At the same time, the epitaph is a mass source on the history and practical application of the church calendar in Moscow Russia.

НЯКОЛКО РЕДКИ ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИКА ОТ РИМ – ХАСКОВО И ХАСКОВСКО

Катерина ВЕНЕДИКОВА*

**Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките,
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17, 1113 София, България; kvenedikova@abv.bg*

ABSTRACT

In this article I will focus on several significant unpublished epigraphic monuments from Haskovo and the region. They are related to the descendants of two of the sons of Malkoch Mustafa Bey – Murad Bey and Yahya Pasha – who held important government positions. The earliest inscription reports that Mehmed Bey, son of Yahya Pasha, built a Türbe in the village of Teketo in 1509/1510, below the seven-walled tomb of Otman Baba, known as the „Türbe of the Malkoch family (Malkochogullara)“. Two of Murad Bey's sons, Bali Bey and Ilyas Bey, inherited from their father waqfs in Haskovo, Haskovo and Kardzhali regions. Ilyas Bey had only one son, Kochi Bey. The tombstone of Kochi Bey, son of Ilyas Bey, is on display in the lapidarium of the Museum in Haskovo, without a preserved date, probably from the mid 16th c.

Central to this study are two marble sarcophagi with beautiful relief ornaments and inscriptions, which also come from the village of Teketo, now on display in the lapidarium of the Museum in Haskovo. They were found at the Türbe built by Mehmed Bey, son of Yahya Pasha, next to the tombstones of descendants of the Malkoch family. Of the sarcophagi four vertical walls have not been dismantled – two long (wide) and two short (narrow); however, so far no slabs have been found that were once set upright on the short walls – one at the head in honour of the deceased with date, name and title and one at the feet with floral and geometric decoration. According to paleographic features and decoration, the sarcophagi can be attributed to the last decades of the 16th and early 17th century. So far they are the earliest sarcophagi with Arabic inscriptions studied in Bulgaria.

The article provides a facsimile, description of the monuments, read text in Latin transcription, translation, analysis and commentary on the inscriptions. A comparison is made with other similar pieces. Information is also given about other inscriptions and sources related to the Malkoch family.

Keywords: Building and tombstone inscriptions; sarcophagi; Malkoch family; türbe

От град Хасково и Хасковско са приведени в научно обращение няколко изключителни епиграфски паметника на арабско писмо. В самия град е запазен най-ранният строителен надпис на арабски език в България на Ески джамия от 15.X.1395 г. (Татарлъ 1966, 582 – 586.) В с. Текето близо до Хасково се намира един от най-ранните надгробни надписи на османотурски език у нас – на Осман баба от 1478 г. (Венедикова 2017, 330 – 353). Там е съхранен и най-ранният надпис на тюрбе у нас на арабски език над входа на седемстенната мюсюлманска гробница на прочутия светец Отман баба от 1507/1508 г., строена със съдействието на Баязид II (Венедикова 2006, 86 – 93). В тази статия ще се спра на още няколко изключителни епиграфски паметника от района, които не са публикувани.

В лапидариума на музея в Хасково са изложени два саркофага с надписи на арабица и красива релефна украса. Саркофазите съм проучвала и заснемала няколко пъти: на 29 юни 1981 г., на 5 март 1986 г., на 8 и 9 октомври 2004 г. Според сведенията на Недялко Димов от 8.X.2004 г. двата саркофага в лапидариума са пренесени от с. Текето, близо до Хасково, през 1980 г. Те се намирили или в двора пред гробницата на Отман баба, вдясно от нея, или от дясната страна на Малкото тюрбе по-долу, вдясно от вратата. През 1980 г. надгробни колонки или плочи в тях или върху тесните им стени не е имало. Мястото, където са намерени саркофазите, епиграфските паметници там и други извори свързват тези редки образци с известната фамилия Малкочогуларъ (Малкочзаделер), от която произлизат високопоставени държавни мъже през XV – XVII в.

Именно от дясната страна на малкото тюрбе, вдясно от вратата, значително по-долу, на 29 юни 1981 г. с Б. Дерибеев открихме две мраморни надгробни колонки, които издадох с факсимиле, разчетен текст, превод и коментар. По-ранната колонка от с. Текето е в памет на Мустафа бей, син на Бали бей, от 995/ 12.XII.1586 – 1.XII.1587. сл. Хр. Втората е посветена на Ахмед паша, син на Мустафа бей, от 1035 година – 3.X.1625, петък – 22.IX.1626, вторник (Венедикова 2017, 354 – 356).

В едно родословно дърво на фамилията Малкоч, без отбелязване на нито една дата, като родоначалник е посочен Малкоч Мустафа бей със синове Бали бей, Мурад бей, Мехмед бей и Яхия паша. (Kılıç 2020, 776). Данни от османотурски документи, надписи и изследвания свързват Мурад бей със синове (друг) Бали бей и Илиас бей и един от синовете на Яхия паша на име Мехмед бей с българските земи, Хасково, Хасковско и Кърджалийско.

Вероятно баща или дядо на Мустафа бей – покойника от първия надпис – е Бали бей, син на Мурад бей, син на Малкоч Мустафа

бей. Той получил възпитание и образование в двореца и се изкачил до видните управляващи. Около 1480 г. му бил даден зеаметът Шумен, който обхващал град Шумен, селата Новосел и Красен и войнуците в Русе. По това време в самия Шумен имало 3 мюсюлмански домакинства и 15 неженени; юрюци, спахии и гюреджии съставлявали 11 домакинства; християнските ханета били 68, неженени 15 и една вдовица (Ковачев 1997, 152). При Байезид II (1481 – 1512) като бейлербей на Силистра участвал в много сражения. Починал около 920 (1514/1515 г.) (Süreyya 2, 1996: 358; ML 2: 515). Няколко представители – бейове и паши от фамилията Малкоч – имали владения в Хасково, Хасковско и Кърджалийско.

С препоръчително писмо на Бали бей в документ от 1515 г. за вието (малката обител) на Хасан баба, син на Ямур, било вписано в регистъра. Гробницата на Хасан баба и днес се намира в с. Бащино (Хасан бабалар) в община Кърджали. Според дефтерите от 1515 и 1541 г. вакъфът на Хасан баба на север достигал до Богаджъкълъ (дн. с. Звиница), на запад до рекичката Перперек, а на юг – до Бял кладенец или Бяла поляна и до с. Конево (Venedikova 2015, 78 – 80).

В един съкратен (иджмал) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, мюлкове, вакъфи, чифлици и крепости на територията на еялета Румили за времето 18 ребюлеввел 929 – 12 шабан 943 (4.II.1523 – 24.I.1537) са приведени и данни за вакъфи в казата Хаскьой (Хасково) на Бали бей и Илиас бей, синове на Мурад бей, син на Малкоч; на Осман баба; на Хасан баба и др. (Радусhev, Ковачев 1996, № 8, с. 7, 11). В няколко османотурски регистри за **вакъфите в лива Чирмен, нахия Хасково**, е отбелязано, че **вакъфите** на синовете на Мурад бей, син на Малкоч бей, остават във владение **на Бали бей и Илиас бей, синове на Мурад бей, син на Гази Малкоч бей** (Kılıç 2020, 749). Приема се, че Мурад бей е от акънджиите по времето на Мехмед Фатих (1451 – 1481). Според документални данни Бали бей (ум. 1514 или по-късно), син на Мурад бей, имал трима синове по име Мустафа, Хамза и Кочи (Караджа Кочи), а другият му син **Илиас бей имал само един син на име Кочи**.

В лапидариума на музея в Хасково е запазен **надгробен надпис на арабица в памет на Коч (Кодж[и]) бей, син на Илиас бей**. Паметникът е проучван на място от мен на 30.VI.1981 г., на 8.X.2004 г. и заснет на 29 юли 2009 г. от Магда Милчева, етнограф в музея в Хасково, за което ѝ благодаря. Мраморната плоча, гледана отпред, има форма на правоъгълник, завършващ нагоре фронтоподобно и е счупена отдолу. Вис. 72 см, шир. горе в раменете 33 см, шир. долу 32,3 см, деб. от 8 до 6 см. Фронтонотподобната част има релефна украса в средата 8-листно цвете, вписано в кръг, горе вяло и вдясно от окръжността – два 6-листни цвята, а от долната ѝ част излизат встрани стебла и листа. Над окръжността също

има растителна украса (**табло XXXVII. 1**). Текстът е разположен в три вдлъбнати, добре огладени писмени полета, но третото долу е отчупено водоравно и част от текста с годината липсва. Чете се: [1] El-merhūm Қос[i] [2] Bey bin İlyās Bey [. 3] Şehr-i receb [...] - [1] Покойният Қодж[и] [2] бей[,] син на Илиас бей [. 3] Месец реджеб[...].

Писмото е сюлюс. Отвесните букви елиф и лям, надебелени горе и изтъняващи долу, са високи и в самостоятелна и начална позиция имат горе байрачета надясно. Мим и вав са с незапълнени главички. В първо и второ писмено поле букви и думи са разположени едни над други на два и три етажа. Опашките на ре и мим са завити нагоре, както при сюлюс. От третото писмено поле е запазена само горната половина. В **първото писмено поле** ел-мерхум е изписано на долния етаж. Под първия мим има **цвете**, до лям – къса отвесна фетха за същия мим. Над ха има замме с удължена опашка и по-горе са изписани каф и вав от името Кодж[и], като двете кръгли диакритични точки за каф са една над друга над вав. Джим с ромбовидна точка е в края на горната половина на реда и вдясно от точката му има дебело наклонено кесре, което позволява да прочетем Кодж[и]. Над крайния мим от мерхум и вдясно до него има сюкун. Във **второто писмено поле** първите две букви бе и кяф са долу, точно над дебелата междуредна линия. Над бе има къса дебела отвесна фетха; кяф, над който има полегата удължена фетха, е разширен, а камшичето му е завито близко до латинска буква ес – S. В разширението за кяф е изписана следващата дума бин. Елиф, лям, йе и елиф от Илйас са в долната част на реда и между елиф и лям долу има ромбовидна точка. Над зъбчето за йе има коса фетха, а втората диакритична точка за това йе е вляво от втория елиф, долу. Крайният син започва с ченгелче, завито надолу над бин, и под началната му част има мъничка буква син в начална позиция за напомняне. Наляво син минава под средата на елиф и лям и заоблената му част пресича втория елиф под средата му. Над тази заоблена част е изписана с по-дребни букви на трети етаж думата бей с ромбовидна точка в заоблената част на син. Камшичето на кяф минава високо над втория елиф от Илйас и завива вдясно от него надолу като полуелипса. В запазената горна част на **третото писмено поле** се чете шехр и вляво от него ре, над него джим и наляво бе с ромбовидна точка. На две места се забелязва украса, наподобяваща знаци за вокализиране и замме с тънка опашка. Над началото на син от Илйас на втори ред се забелязва украса, наподобяваща замме с тънка опашка и над него има сюкун за син.

А четвъртият син на Малкоч Мустафа бей, Малкочоглу Яхия паша, бил от робите на Мехмед II и получил образование и възпитание в двореца. На три пъти бил бейлербей на Румелия (1481, 1488, 1503/04) и станал зет на Баязид II. През 1504/05 заел

пост везир под купола. Според едни изследователи починал 1506/07 г. (Süteyya 5. 1996, 1675). Други приемат, че не се знае къде и кога е починал и къде е погребан Яхия паша (Кумбарази Богојевиќ 2014, 134). Той имал седем синове, които развивали дейност като акънджийски бейове в Румелия. Първият от седемте му синове бил Бали паша (Коджа Бали паша, погребан 1527 г. в Смедерево), третият (Гази) Ахмед бей и петият Мехмед паша. Останалите четирима са Махмуд, Юсуф, Искендер и Мустафа (Kılıç 2020, 750, 776). Мехмед паша заемал високи държавни постове във Видин, Белград, Смедерево и Будапеща и починал през 1551 г. (Süteyya 4, 1996, 1076). Но изглежда, че Яхия паша е имал и друг по-малък син на име Мехмед бей, починал доста по-рано, 1509/10 г. според надписи от с. Текето, Хасковско.

През 1922 – 1937 г. Али Кемал, освен споменатите по-горе и издадени два надписа, е регистрирал и още един, който от 1981 до днес не е открит. Става въпрос за надгробен паметник на **Яхия пашазаде Мехмед бей** (според Балканлъ вероятно брат на героя от Мохач Бали бей), починал през 915 [21.IV.1509, събота – 19.IV.1510, сряда]. Али Кемал приема, че и трите надписа са на потомци на прочутата фамилия Малкочогуларъ. За малкото тюрбе същият автор отбелязва, че то принадлежи на Малкочогуларъ (потомците на фамилията Малкоч) (Balkanlı 1986, 75, 77). Тъй като саркофазите, пренесени в музея в Хасково, са открити на същото място, твърде вероятно е те да принадлежат на лица от същата фамилия, живели в Хасково и Хасковско и имали вакъфи там. Засега най-ранният епиграфски паметник, в който се споменава **името Малкоч**, е открит в с. Големанци, където живеели и имали владения представители на рода Малкоч (**табло XXXVII. 2**). Той гласи: [1] Заупокойна молитва (Фатиха) [3] за душата на Хюсеин бий (бей) [2] син (потомък, от рода) на стария и изпитан воин (гази) Малкодж [4] **1104 година [по Х. = 12.IX.1692, петък – 2.IX.1693, сряда.]** (Венедикова 2021, 410 – 414, 433).

Надгробна колонка на Мехмед бей, син / потомък на Яхия паша, не бе открита до днес в с. Текето. Но извън двора на седемстенната гробница на Отман баба от 1507 г. и извън импровизираното гробище с побити камъни пред двора, създадено преди петнадесетина години, по-долу се намира Малкото тюрбе. По данни на Димчо Аладжов от 5.III.1986 г. самата сграда на Малкото тюрбе наричат „Чирака“. Вляво до горната част на вратата му има релефен двуреден надпис на арабица. Той е счупен на три парчета и при съединяването им части от една и съща буква не са паснали добре. Този надпис съм проучвала и заснемала многократно – на 28.VI.1981, 5.III.1986, 6.IV.1995, 31.VII.2003 и по-късно. Но дълго време голяма част от буквите беше замазана с боя и мазилка от ре-

монти, особено нечетлива бе долната половина на втори ред. Едва след почистването и реставрирането станаха четливи почти всички букви (**табло XXXVIII. 3, 3a**). Плочата с надпис има форма на петоъгълник с две хоризонтални страни с дължина долна 50 см, горна 32 см, две вертикални страни, лява 37,3 см и дясна 19 см. Петата полегата страна с дължина 23,5 см започва от горния край на дясната вертикална и се среща с края на горната хоризонтална. Надписът е в рамка. Състои се от две добре огладени писмени полета, разделени от дебела хоризонтална релефна линия. Долната част на някои букви и цифри от долната част на втори ред е останала под боята или мазилката на рамката. Чете се: [1] *Rihlet* (*Rihlet*) *iḥsāndır* [...] *Bu iḥlās tārīhi* [2] *oḡduḡca Yaḥyā Paşa Oḡlīna Meḥmed Bey* (Bay?) *bi-l yād*[2a] [*Fi sene*] 915[...] - [1] Отпътуването (смъртта, преселението) е милост (благодарност) [...] Тази хронограма (дата) на чиста обич (на искрена молитва) [2] щом прочетеш за сина на Яхия паша, Мехмед бей, със спомен (си спомни)!! [2a] [В година] 915 [1509/1510].

При изписването са допуснати някои правописни неточности. Същевременно на ред 1 (**табло XXXVIII. 3, 3a**) буквите лям, те, дал и вав в крайна позиция са удължени нагоре и украсени с растителен орнамент. *Rihlet* погрешно е изписано с хъ, вместо с ха – *Rihlet*. Тук буквите лям и те са получили удължение и украса нагоре. Над лям има удължена надебелена горе отвесна фетха. Те е изписано над ха от *iḥsāndır* и пресича елифа горе. Ха, син (без зъбчета) и елиф са в долната част на реда, нун и дал са над син, а ре долу, под следващата дума *Bu*, която е в горната половина на реда и опашката на вав завършва горе с украса. Елиф от *iḥlās* пресича долу ре, а горе вав. Хъ е над ре и под вав. Хъ, лям, елиф и сад са във втория пояс по височина. Те и елиф от *tārīhi* са на трети етаж над сад в горната половина на реда, ре е на средното второ ниво, зъбче за йе липсва, но точките му са долу в края на реда, хъ е над ре, а крайното йе под заоблен тъгъл завива долу надясно под сад, лям, елиф и хъ. Добавен е излишно един елиф, който пресича сад, ре и хъ. На ред 2 (**табло XXXVIII. 3**) елиф, вав, джим и крайното хе от *oḡduḡca* са долу на нивото на реда. Каф, дал и вторият каф с ромбовидни точки са на второ ниво. *Yaḥyā* е над тях, в горната половина на реда. *Başa* е на второ ниво и първият елиф пресича предходната буква йе. Шин е със зъбчета и ромбовидни диакритични точки. *Oḡlīna* продължава в долната половина на реда и под тази дума е изписана датата. Точката за гайън е вдясно от очертанието на буквата. Мим, ха и мим от *Meḥmed* са над *Başa*, а дал пресича началния елиф от *Oḡlīna*. Думата *Bey* е над вав и гайън и погрешно е изписана (или боядисана) с бе, елиф и къф, но *Bay* се пише с бе, елиф и йе. *Bi-l yād* е в горната половина на реда, над йе, нун и хе от *Oḡlīna*, като дал

пресича втория елиф. Долната половина на думите и на цифрите от датата е останала в боядисаната рамка.

Писмото е сююс. Особените украси в края на буквите от първи ред не съм срещала в строителни надписи от България от XV и XVI в. (срв. Татарлъ 2003, 23, 28, 35, 119, 130; Венедикова 2009, 39 – 42, 57; Панайотов 2005, 26 – 39, 96 – 103; Венедикова 2006, 86 – 93).

От надписа става ясно, че Мехмед бей, син на Яхия паша, е дарител за строежа на Малкото тюрбе през 915 – 1509/1510 г. Но вероятно гробът му и надгробният надпис са били извън малката гробница. А днес на гроба в тюрбето има надгробен паметник при главата със 7-елементен тадж от по-късно време, от 1193 г. Х. (19.I.1779, вторник – 8.I.1780*, събота), в който не е отбелязано име на покойник. Този камък е поставен по-късно и вероятно няма връзка с Мехмед бей, син на Яхия паша. Според външния вид на този надпис на гроба вътре в Малкото тюрбе Али Кемал изказва следното мнение: „Този червен-зелен надпис и такива украсени и боядисани камъни обикновено се срещат на гробовете на къзълбаши алеви. Възможно е този гроб да е на някой шейх от алевиите, които са усвоили ордена на Осман / Отман баба“.

През 1081 г. (21.V.1670 – 9.V.1671) Евлия Челеби прекарва една седмица в текето Осман баба, описва забележителностите, тюрбето и сградите, които имало по това време там. Пътешественикът разказва много увлекателно за Зимната площадка за молитви – жилище на бедняците, която се намирала срещу „замъка на Баязид Вели“ – седемстенната гробница на Осман баба, построена от този султан. Под заглавие „Възхвала на пролетно-лятната площадка за молитви“ Евлия отбелязва: „Непосредствено до Зимната площадка Мехмед бей, син на Яхия паша, дошъл от град Скопие и за да спечели застъпничеството на Осман баба, построил една лятна площадка-обител“. Яхия паша има джамия, цял комплекс сгради и тюрбе в Скопие. Дори има предположения, че в тюрбето в Скопие може да е погребан самият Мехмед бей. (Вж. Кумбарацки Богојевик 2014, 124 – 134). Тази просторна площадка имала огромен дъсчен купол, покрит с олово, подът бил застлан с бял мрамор. Денем и нощем там живеели около 300 бедняци и всеки имал кожена седалка – молитвено килимче. Над горния праг на вратата на тази площадка-обител бил написан, според Евлия, следният надпис: [2[Yaḥyā Paşa Oğlu Meḥmed Bey [- 3] Rūḥunî yād eyleye [4] El-fātiḥa [.] Sene... – „[2] Синът на Яхия паша Мехмед бей [- 3] Да помене[м] духа му [с 4] молитва Фатиха [.] Година...“. В изданието на арабица на VIII том от пътеписа на Евлия Челеби няма текст на първия ред от надписа, на който има трудни за разчитане преплетени арабски думи. Има неточности в глагола на р. 3. Липсва и годината на надписа, която е налице в надписа на Малкото тюрбе – „Чирака“ в с. Текето (EÇS

8, 1928, 768 – 769). Макар и текстът у Евлия да не съвпада дословно със запазения надпис, става ясно, че надпис в чест на Мехмед бей, син на Яхия паша, е съществувал и през XVII в. (в българското издание грешно е написано, че Яхия паша дошъл „в град Скопие“, но в текста на арабица е „от град Скопие“ (ЕЧ 1972, 291 – 293).

В България съм изследвала **два типа мраморни саркофази с форма на четириъгълна призма**, които нямат и не са имали хоризонтални плочи (долна и горна основа), а **се състоят от 4 вертикални стени (две тесни и две широки)**. При **единия изцяло запазен тип** освен четирите вертикални стени са налице и по две плочи – при главата с надпис в чест на покойника и при краката с растителна и геометрична украса, монтирани върху двете тесни стени на призмата (**табло XXXVIII. 4**). При **втория тип**, от който са открити повече образци, са запазени само четирите вертикални стени, а плочите над двете тесни вертикални стени са изчезнали или не са намерени. В някои музеи и хранилища е запазена само една тясна вертикална стена, върху която има надпис, а останалите три без надпис не са съхранени. В други са запазени две, три или четири вертикални стени с украса, но разглобени. Двата саркофага, открити през 1980 г. под голямата 7-стенна гробница на Осман баба и по-долу от Малкото тюрбе в с. Текето, които днес са изложени в лапидариума на РИМ – Хасково, са от втория тип – при тях са запазени четирите вертикални стени – двете срещуположни тесни и двете широки – и не са разглобени, но не са открити двете надгробни плочи при главата и краката, които са били монтирани над тесните стени на саркофазите (**табло XL. 10**).

Първият саркофаг, пренесен от с. Текето в музея в Хасково, бе разположен към шадравана и мазетата, където понякога етнографите работеха на хладно през лятото. Той има 4 мраморни стени – две широки и две тесни. Дългите (широки) стени имат вис. 65 – 69 см, шир. (дълж.) 162 – 168 см, деб. 7 до 9 см.

Върху първата широка (дълга) стена на I саркофаг, която е счупена, има **два надписа** в медальони – четириъгълни писмени полета, чиито дълги страни са хоризонтални, а късите са заоблени във вид на голяма скоба. Всеки медальон е вместен в правоъгълник. Между очертанията на всеки правоъгълник и външните очертания на медальона има растителна украса. Между двата правоъгълника има релефна розета. **Десният надпис, вместен в медальон и правоъгълник**, е запазен цял (**табло XXXVIII. 5, 5a**). В горната част на плочата над корнизата има богат фриз от палмети с лотосов цвят. Десният надпис гласи:

İlahî [...] menzilini cennet eyle[!]

Боже мой [...] направи неговото (нейното) жилище рай [!]

В надписа основните особености са на писмото сюлюс.

Вертикалните букви елиф и лям са високи и в начална позиция имат горе байрачета надясно. В *İlāhī* хе се намира под лям, под него има дълго дебело кесре, а крайното йе слиза на долното ниво на писменото поле и диакритичните му ромбовидни точки са вътре в очертанията на буквата. Над началото на йе има украса птиче (сюлюс). Мим от *menzilini*, с незапълнена главичка, започва над йе, над него има дълга дебела фетха и мим се свързва с нун, чиято точка е ромбовидна, а над нея има сюкун. Над точката на зе, което е удължено и със заострено крайче, има украса птиче, а под очертанията му – удължено кесре, огласяващо го с `и`. Лям, йе и нун са разположени над зе и над йе има украса птиче, а точките на второто крайно йе, също ромбовидни, са една над друга, в очертанията на опашката му. *Cennet* е в горната третина на писменото поле, като джим минава под горната част на лям от *İlāhī*, шедде`то за нун е вляво от точката му, а те, с надебеляване към средата и изтъняване към крайчето, минава над *menzil-* и под горната третина на буквата лям. Последната дума *eyle* е разположена над йе, нун и йе от *-ini*, в горната половина на писменото поле. Елифът е заострен долу, след него е изписана удължена отвесна фетха, точките на йе са малки и кръгли, а крайното хе е мъничко, нисичко и наклонено наляво. Шрифтът е сюлюс, примесен с някои елементи на талик. Всички диакритични точки са едри и ромбовидни с изключение на две кръгли и дребни.

Лявата горна част на **левия надпис** на първата широка стена на I саркофаг е отчупена, но липсват само части от три букви (**табло XXXIX. 6, 6a**). Текстът гласи:

Aña lütf-i keremden rahm eyle[!]

По великодушието на милостта (добротата) – прости му/й (помилвай го/я)[!]

И тук високите букви елиф и лям имат байрачета горе надясно. Началният елиф в *Aña* долу е заострен и след него има удължена вертикална фетха. *Lütf* е в долната част на вдлъбнатото писмено поле, като в основата на лям има точка, вероятно като част от украса. Вертикалната линия на тъ е къса. Буквата фе е удължена и крайчето ѝ се издига нагоре заострено. Кяф и удълженото ре със заострено крайче от *keremden* са над тъ, което е скъсено, и над фе; мим и дал са над ре, а над тях крайният нун пресича дал и точката му, ромбовидна, е в очертанията му. *Rahm* е разположена в горната част на реда, като ре е над кяф от *kerem-*, а ха и мим, който е без опашка, са над нун. В последната дума *eyle* над йе има едър незапълнен сюкун, след лям – вертикална удължена заострена долу фетха, а крайното хе е ниско и наклонено наляво. И в този надпис диакритичните точки са ромбовидни.

Между правоъгълниците, в които са вместили двата надписа, има декорация – многолистна розета. Над корниза, в горната част

на плочата, има украса палмети с лотосов цвят. Вляво се вижда вътрешната страна на съседната къса, тясна стена на саркофага и вдлъбнатина, в която е била поставена втъкната отвесно висока плоча, която не е открита (**табло XXXIX. 6, 6а**).

Цветът на лотос се изобразява често върху османотурски архитектурни паметници от 1300 до 1453 г. (Demiriz 1979, 93, 106 № 9а, b, c). Една средновековна чешма, открита в центъра на София и съхранявана в НАИМ – БАН, също е била декорирана с лотосови цветя (Салтирова 2012, 603 – 605, 609 – 618). Короните на метални байраци-жезли в тюрбетата на Ахад баба в с. Постник-теке и на Ямур баба в с. Дъждовник представляват красиви цветове на лотос (Венедикова 2009, 397 – 401, табла XLII – XLIV). Лотосът и палмети с лотосови цветове се срещат в украсата на много паметници от времето на Сюлейман I (1520 – 1566). Над портала и мраморния надпис в дълбок релеф на джамията Сюлеймание има фризове с лотосови палмети (Sözen 1988, 14, 19, 21, 27). В украсата на бронзов съд с надписи на арабица от XV – XVI в. в НАИМ – БАН преобладават **цветовете на лотос и стилът руми** (Венедикова 2020, 455).

Върху първата **тясна стена** на първия саркофаг откъм шадравана няма надпис, а само **въртяща се розета** върху изпъкнал медальон. В горната част на същата стена над корниза има релефна украса тип **палмети с цвят на лотос**. Тази стена има вис. 74 см, шир. горе – 77,5 см и долу при розетата – 75 см, деб. от 14 и 15,5 см до 19,5 см. Голямата дебелина на тази стена и вдлъбнатина от вътрешната ѝ страна подсказва, че върху нея е бил поставен камък при главата с надпис в чест на покойника / покойницата или камък при краката, вероятно с украса, който днес не е налице (**табло XXXIX. 7**).

От изпъкналия център на окръжността – въртяща се розета – излизат последователно 18 дъги, всяка от които достига ръба на окръжността. В дворчето между сградите на мюфтийството и Томбул джамия в Шумен, завършена през 1744 г., могат да се видят три каменни плочи от корито на чешма с релефни украси. Върху средната плоча в релефна окръжност е вместена шестолъчна звезда от два равностранни пресичащи се триъгълника (Звездата на Давид или Печатът на Соломон). В ромба, образуван от пресичането на триъгълниците, е вписана въртяща се розета с осем лъча. Всеки от лъчите се разширява постепенно от центъра към края на окръжността (Венедикова 2017 б, 138 – 140). Същият мотив е изобразен върху хоризонтална стена от саркофаг в музея в Казанлък. Този вид розети имали античен произход и соларна символика. Срещат се върху релефи от X – XII в. от Константинопол, Гърция, Червен и Созопол в България (Досева 2012, 551, 555, 556). Подобна розета дърворезба от 24 лъча с издигната част копче в центъра се намира на тавана на махфила на Селимие джамия в Одрин,

чийто строеж Мимар Синан започнал в 1568 г., но била открита за богослужение на 14.III.1575 г. Този символ е определен като „чарх-ъ фелек – колелото на съдбата“. В будизма показвал безкрайността – това олицетворявало дълговечността на джамията (Şengül 2010, 72).

Върху **втората широка, дълга стена на I саркофаг** са изработени релефно във вдлъбнати, добре огладени медальони вляво и вдясно по един надпис на арабица, а между тях е разположена **релефна красива многолистна розета**. Всеки медальон е ограничен от правоъгълник. Във вътрешните ъгли на всеки правоъгълник горе и долу са изобразени по едно широко листо, наклонено към извивката на медальона. Във външните ъгли на десния правоъгълник върху релефни дъговидни основи са моделирани две трилистни цветя, обърнати едно към друго. Десният медальон би имал форма на шестоъгълник, в който горната и долната основа са хоризонтални, но в горните и долните ъгли той продължава във вид на две успоредни дъги, които към средата по височина вдясно и вляво се дооформят във вид на голяма скоба. В десния ъгъл на дясната голяма скоба е изобразено трилистно цвете, а в левия – листо (**табло XL. 8**). **Десният надпис** гласи:

Аһа һүгілери һемһәһбет еуле[!]

Направи за него (за нея) райските деви (хуриите) събеседници (другарки)[!]

И в този надпис вертикалните букви елиф и лям в самостоятелна позиция и в началото на думата са високи и имат байрачета горе надясно. След елиф и нунския кяф в Аһа има по една вертикална фетха, заострена в долната си част. Между Аһа и һүгілери в основата на медальона има цвят, може би лотосов. Һүгі- е в долната част на писменото поле, като главичката на вав не е запълнена, ре пресича опашката на вав и крайчето му изтънява нагоре, а йе е изписано над ре. Лям, ре и йе от -leri са над һүг-, като късата коса фетха за лям е над ре, а йе е залепено за ре и двете ромбовидни точки са вътре в опашката му, вертикални. Над тези точки е хе от һем, а мим е със запълнена главичка и опашката й, изтънявайки, завива нагоре. Şәһbet е разположено на трети етаж, в горната част на писменото поле. Заммето за сад е над ха и зъбчето и точката за бе са малки. Над началото на те има незапълнен сюкун, а диакритичните ромбовидни точки са една над друга, по средата му, между горните части на буквите елиф и лям от последната дума еуле, които пресичат очертаанията на същото те. В еуле всяка следваща буква слиза по-долу от предишната (талик), точките за йе са вертикални, под зъбчето му, лям опира в горната ограничителна дъга, а крайното хе е ниско и наклонено наляво. Диакритичните точки в този надпис са ромбовидни, а **сюкунът – незапълнена елипса**. Писмото е сюлюс с елементи на талик.

Във всеки от ъглите на левия правоъгълник извън медальона на втората цяла широка страна на първия саркофаг има по едно широко листо с основа към ъгъла на голямата скоба и наклонящо се към елипсата. Формата на **левия медальон** е еднаква с десния и в десния ъгъл на голямата скоба има трилистен цвят (**табло XL. 9**).

Текстът гласи:

Elmevt şarāb(un) , küll anlasın (añlasın) [!]

Смъртта [e] сладко питие [-] нека всеки да разбере [!]

В този надпис първото просто изречение е на арабски, а второто на турски или смесено. В края на всяко изречение са поставени тенвинни знаци (-un). В края на първото те са на място. Но поставянето им в края на второто би довело до нов вариант на четене: „Küll anıla sinn(un) – Всеки да си спомни гроб!“, което не е много смислено. Приемаме, че във второто изречение тенвинните знаци са украса, хармонираща със знаците от първото.

Мим от Elmevt е с незапълнена главичка, над нея има отвесна фетха, а под нея може би украса – част от цвят. Вав също е с незапълнена главичка, те пресича крайчето му и точките му са ромбовидни. Шин от şarāb е разположена над вав с коректно изписани ромбовидни точки. Ре е над те, с изтъняващо завито нагоре крайче. Елиф, с байраче горе надясно, пресича връзката между шин и ре. Бе е в горната третина на реда, точката му е вляво от трите точки за шин и очертанията на тази буква минават под лям от Elmevt и под елиф от şarāb. Над бе има тенвинен знак (двойно замме), но над началото му има и една кръгла релефна точка (може би сюкун за лям от Elmevt). Кяф и лям от küll са изписани над ре. Над кяф има една кръгла точка (може би сюкун за те от el mevt на долния етаж). В разширената луличка на този лям са вместени елиф, нун – с вертикална фетха над точката му – и почти целият лям от следващата дума anlasın, която вероятно грешно е написана с нун, а е правилно да се напише с носово `n`, с нунски кяф – añlasın. Последните две букви – син със зъбчета и нун – с ромбовидна точка и тенвин (двойно замме) над тях са на ниво средата на писменото поле и ъгъла на голямата скоба. В този надпис особеностите са на писмото сюлюс, а диакритичните точки са ромбовидни.

Втората тясна (малка, западна) стена на първия саркофаг има вис. 75 см, шир. 78 см и деб. от 14 до 20 см. Възможно е дебелината на тази стена да е свързана с високата надгробна плоча с текст, която се е намирала върху стената, а днес е изчезнала.

Върху по-голямата долна част на тази страна, под корниза, е очертан правоъгълник. Четирите му ъгъла, два вляво и два вдясно, са ограничени дъговидно от очертанията, вдясно и вляво, на голяма скоба, отваряща се към надписа. Във всеки от четирите ъгъла има растителна украса – цветя с дръжки и листа. В правоъгълника има

медальон с надпис. Горната и долната му страна са водоравни, а извивките вляво и вдясно оформят голяма скоба. В десния ѝ ъгъл има листо с дръжка (**табло XL. 10**). В медальона е изработен текст от четири думи, като между буквите на втората и третата дума е вмъкната **релефна многолистна розета**.

Ah[,]elmevt küll nefsin[!]

Ах[,] смъртта спохожда (е за) всеки човек (всяка душа)[!]

И в този надпис отвесните букви в самостоятелна позиция имат байрачета горе надясно, диакритичните точки са ромбовидни. Но около някои букви има украси, наподобяващи растителни елементи. Буквата хе от Ah е с пресичащи се горе краища, дебела в началото и изтъняваща в края. Над нея има дебела коса фетха, а над фетхата и под хе има растителни украси. Основите на буквите елиф, лям, мим, вав и те от elmevt са на нивото на долното ограничение на писменото поле, като мим е с незапълнена главичка, а вав е удължена и със запълнена главичка. Под **мим и вав има релефен цвят на лотос**. Очертанието на те изтънява към края. Над връзката между мим и вав и началото на те е изработена розетата, ограничена вдясно от лям, а вляво – от кяф от следващата дума küll. Над розетата вдясно има къса отвесна фетха, а вляво – може би мъничък изпъкнал сюкун. Камшичето на кяф с едро замме отгоре и заоблената му част ограничават отляво розетата. Кяф и лям, с широка луличка, са над предходното те. Над луличката е изписан тенвинът, нун, фе и зъбчетата на син от nefsin, а в ъгъла на лявата голяма скоба – по-голямата част от нун. Над нун и фе има наклонена фетха, а над зъбчетата на син – растителна украса. Диакритичните точки отново са ромбовидни.

Във фронтонa има две декорации. Горната е ограничена от полегатите страни на фронтонa и по-долу от две успоредни на тях полегати дебели релефни разделителни линии. Тя е изпълнена с палмети с лотосов цвят, чиито горни части са повредени. В триъгълника, ограничен отгоре от дебелите линии, образуващи широк тъп ъгъл, и отдолу от релефната горна линия на корнизa, в центъра е изобразен лотосов цвят, а останалото пространство е изпълнено с украси в стил руми.

II саркофаг от с. Текето в лапидариума с една липсваща широка (дълга) страна откъм колоните на сградата на музея в Хасково.

Широката налична страна на втория саркофаг има значително по-голяма дължина от тази на първия, 207 до 210 см. Вис. 63 – 65 см, деб. 14 – 15 см (**табло XLI. 11**).

Тази дължина на широката стена надминава дължините на изследваните и премерени от мен подобен вид саркофази в България. Височината им варира от 62 до 75 см, ширината на тясната стена е от 59 до 78 см, ширината (дължината) на дългата

стена може да е от 103 и 110 до 145 и 160 см. Дебелината е променлива дори на един и същ паметник и на една и съща стена – 6, 9, 14, 20 см. По-голяма дължина от тази на II саркофаг от с. Текето има един импозантен саркофаг от Дебър. Този изключително красив мраморен саркофаг от град Дебър е запазен цял неразглобен в гробището при Хюнкяр джамия там. Той има две тесни страни по 68 см и две широки страни по 223 см, изпълнени с растителна и геометрична украса. Но при него са налице и дебелите плочи върху тесните страни. Плочата при главата е с три надписа – на предната външна страна в памет на Юсуф бей, син на Еюб бей, от рода на аяна на Горни Дебър Хасан паша от 28.IX.1814 г. (13 реда), надпис на дясната странична стена на същия камък от 1814 г. (11 реда) без име на покойник и надпис на лявата страна на плочата при главата в памет на младо момиче (11 реда). Общата височина на тясната страна с плочата с трите надписа при главата е 210 см (Галоска 2018, 52 – 85).

Върху наличната широка стена на II саркофаг са изработени в три релефни медальона с еднаква форма **три релефни надписа, разделени един от друг от две релефни многолистни розети**. Горната и долната основа на всеки от медальоните са водоравни и биха образували със страните вляво и вдясно шестоъгълник с широк ъгъл между всеки две странички, които обаче заоблено продължават нагоре и надолу, като близко до средата вляво и вдясно приемат форма на голяма скоба, отворена навътре към надписа. Заострените краища на тези скоби се падат на ниво средата (изпъкналите тичинки) на розетите. Така левият заострен ъгъл на десния медальон се опира вляво до релефната окръжност с първата розета, тази розета наляво се опира до дясната скоба на средния медальон, а лявата му скоба опира наляво в изпъкналата окръжност на втората розета. Втората розета вляво опира в дясната скоба на третия медальон вляво.

Десен надпис (табло XLI. 12):

Aña luṭf-i keremle raḥmet eyle

С благоволенieto на величието (великодушието, милостта), прости му / ѝ (дай му / ѝ опрощение)[!]

В Аña първият елиф, с байраче горе надясно, е пресечен през средата от камшичето на нунския кяф, над който има украса птиче и над нея изтъняваща надолу отвесна фетха. Luṭf е изписана в долната част на писменото поле, отвесната част на тъ е къса, с байраче горе надясно, а фе е разширено и крайчето му завива изтъняващо нагоре. Keremle е изписана на второ ниво по височина, в средата на писменото поле, над тъ и фе от luṭf. Камшичето на кяф образува отворен наляво остър ъгъл, ре е удължено и завива изтъняващо нагоре, мим с незапълнена главичка и лям са над него,

а крайното хе се спуска като полуелипса, отворена нагоре. Raḥmet е на трети етаж, в горната третина на реда. Ре е удължено и пресича лям от предната дума, над него е ха, свързано с мим с незапълнена главичка. Те пресича лям от следващата дума eyule, точките му са ромбовидни, а над лявата му част има едър незапълнен сюкун. Eyule е в долната половина на реда, под ха, мим и те. Елифът е късичък, с байраче горе надясно, над зъбчето за йе има отвесна фетха, лям достига горната ограничителна линия, а крайното хе завива като полуелипса, отворена нагоре и продължава над нея охлювоподобно. След хе има дебела украса птиче. Основните особености са на писмото сюлюс, буквите са равномерно плътни, но има изтънявания в края на някои, както и спускане на всяка следваща буква по-долу от предишната, както при талик.

Средният надпис (табло XLI. 13) гласи:

İlāhī (Leyk?), cemāle şeref eyule (teşerrüf eyule) anı[!]

Боже мой (само че, тъкмо?)[,] заради красотата (хубостта) удостои я / го с честта[!]

И в този надпис вертикалните букви са високи и някои имат горе байрачета надясно. Крайното хе в cemāle и eyule завива дъговидно нагоре и се спуска наляво надолу и после нагоре като дебела извивка (сюлюс). Под шин в şeref (teşerrüf) има мъничък син в начална позиция като буквичка за напомняне. Точките на същия шин са водоравни, ре е с опашка нагоре, фе над ре е удължена, с незапълнена главичка, а ромбовидната ѝ точка е вдясно, по-високо от главичката. Елиф от anı е над шин от şeref, а нун и йе – над фе. Точката на нун е вляво от зъбчето ѝ, а ромбовидните точки на крайното йе са под опашката му. Особеностите са на писмото сюлюс.

Като логично продължение от текста на средния надпис идва текстът на левия надпис, който се пада почти срещу шадравана (табло XLII. 14). **Ляв надпис:**

Maḳāmın bağ-ı cennet-i gülşen eyule

Направи местопребиваването (жилището) му / ѝ градината с рози в Райската градина!

Тук прави впечатление по-старата форма за винителен падеж след окончание за притежание за 3 л. ед. ч. с изпускане на крайната гласна і (Maḳāmın вместо съвременното Maḳāmın-ı). Следващите три думи са свързани помежду си във верижен персийски изафет – bağ-ı cennet-i gülşen – розариума на градината на рая. Мим и каф, с незапълнени главички, са в долната част на писменото поле. Следва ги високият елиф, който достига горната ограничителна линия. Вторият мим със запълнена главичка и нун са над първите три букви и очертанието на нун минава под средата на елифа. Двете ромбовидни точки за каф са в очертанията на нун, вдясно от елифа,

а точката на нун – над тях. Горے вдясно от нун има незапълнен сюзун за същата буква, а вляво от него горе полегата фетха за каф. В *bağ* точката на бе е вдясно под зъбчето му и над него високо горе има отвесна удължена фетха. Гайън е плътен, с точка над горната му заоблена част, а долната е завита почти до затворена окръжност. Вляво от гайън може би има сюзун. *Cennet* е в долната част на писменото поле. Началото на джим (с точка под лявата му част) минава под долната окръжност на гайън, точката за нун е вляво до зъбчето му, точките на те са ромбовидни, а под него има дебело кесре за персийския изафет -и (-i). Кяф и лям от *gülşen* са в горната половина на полето, шин е леко наклонен, без зъбчета. Нун се пада в лявата отворена голяма скоба и над него има отвесна удължена фетха – дебела горе и стесняваща се и заострена наляво долу. *Eyle* е изписана на трето ниво над шин от *gülşen*, елиф и лям са ниски, а зъбчето на йе – високо. Крайното хе е наклонена черта наляво и над него са трите ромбовидни точки за шин. Някои букви са геометризирани.

На **откритата тясна (къса) страна, обърната към центъра на лапидариума на музея**, се виждат всички елементи на стената. Горната издадена част включва фронтон, под него хоризонтален жлеб, ограничаващ надолу в правоъгълна рамка осем палмети и под тях хоризонтален жлеб, ограничен отдолу с широка издадена хоризонтална линия. Под нея е долната по-вдлъбната част на плочата под корниза. Върху последните два елемента са очертани зигзагообразно седем ъгъла, отворени надолу и седем, отворени нагоре. Под тях медальонът с надпис, пресечен в средата от релефна розета, е разположен в правоъгълник, под който има жлеб и разширяваща се къса (ниска) долна част (основа) на стената (**табло XLII. 15**). Върху основата също има украса от зигзагообразни ъгли.

Тясната стена на втория саркофаг с липсваща дълга стена има вис. 72 – 75 см, шир. (дълж.) 69 см и деб. – 13,5 – 14 до 17 – 18,5 см. Първите две думи от надписа са изработени в дясната част на медальона, следва розетата с изпъкнали тичинки, която прекъсва отгоре и отдолу линиите на медальона, а вляво от нея продължава медальонът и в него останалите две думи от текста:

İlāhī menzilini rozeta cennet eyle [!]H[üve][!]

Боже мой, мястото му / ѝ *розета* направи рай[!] Т[ой] (Г[оспод])

В *İlāhī* елиф и лям са с байрачета горе надясно, хе слиза под лям, а йе – още по-долу, в долната част на реда, а във и над опашката му е вместено удължено отвесно кесре. В *menzilini* мим, с незапълнена главичка, а нун и зе, с ромбовидни точки, са в долната част на писменото поле. Късият лям, нун и йе са над тях. Крайното йе се спуска наляво и под заоблен ъгъл минава хоризонтално надясно и достига до лям от *İlāhī*. Под средата му са две ромбовидни точки, а вляво над него – отвесно кесре и незапълнен сюзун. След розетата

в долната част на полето е *seppet* с точка под началото на джим и вляво от нея отвесно кесре за *ye* от *eyle*. Ромбовидните точки на те са над края му, а сюкунът – вляво, по-горе. В *eyle* елифът е с байраче горе надясно и заострен долу, над *ye* има отвесна фетха за елифа, лям е нормален, а *xe* е отворена нагоре полуелипса. Над крайното *xe* има буква *xe* в начална позиция. Това може да е или буквичка за напомняне, или съкращение от обръщението към Господ – Т[ой] – Н[üve]! След *xe* има украса – дълго листо, а след нея може би отвесна фетха за *-e* от *eyle*.

Втората тъмна и тясна стена на II саркофаг е обърната към мазетата на музея и стаята на етнографите там. Върху нея надписът е разположен в медальон, пресечен около средата от релефна розета с тичинки. В дясната част на медальона, преди розетата, е разположен релефен текст от четири думи в едно изречение на четири различни нива по височина (**табло XLII. 16**).

Hudā yā raḥmet eyl[e] (id[ü]?)

О Боже [.] направи милост (смили се, опрости греховете)![!]

Над долното ограничение на писменото поле са *x̄* и дал от *Hudā*, а елифът, леко наклонен надясно, се издига във и над дал. Вляво от дал са двете ромбовидни точки за *ye* от следващата дума *ya*, която е изписана на второ ниво и високо горе над *ye* има отвесна фетха. Над връзката на *x̄* с дал има една полегата плътна фетха и едно вертикално изтъняващо надолу кесре. На трето ниво на средата на писменото поле е изписана думата *Raḥmet*, като *re* е удължено, с байраче горе надясно и с наклонена фетха над средата му. Над *re* са *ha* (над нея има незапълнен сюкун) и мим (с незапълнена главичка). Те е почти водоравно, с ромбовидни точки над началото на очертанието му. На четвърто ниво горе е последната дума *id[ü]* (*eyl[e]*). Късият плътен елиф е с байраче горе надясно, над *ha*. *Ye*, с високо зъбче и сюкун над него, е над *ha*. Лям е с дебели очертания и прилича на дал на ниското долно ниво.

След розетата в лявата част на медальона са изписани осем или десет букви.

Devr aña? ḥāne (ḥāne)

Премести (пренеси) му / ѝ (?) дома (жилището)

На първо ниво долу се вижда буквата дал, в нея има мъничък дал, а над нея – незапълнен сюкун, вероятно за следващия удължен вав с незапълнена главичка. Над вав е *re*, изтъняващо и завиващо нагоре към края. Над вав е разположен елиф (*a-*), изтъняващ и пресичащ в долния край *re*. След тях има може би особено изписани *kyf* и елиф – *a-ña*. Над дал и вав на ниво средата на писменото поле са буквите *ha* (с фетха над нея) и елиф, *ḥā-* (*ḥā*), а над *ha* – нун (с точка вляво от зъбчето му) и *xe*, завито като полуелипса *-pe*. Възможно е точката за нун да се отнася и за *ha* (*x̄*) под нун.

Откритата част от липсващата дълга стена на втория саркофаг

22 години след първите ми проучвания на 28 и 29.VI.1981 г. на текето Осман баба и на тюрбето на Отман баба в с. Текето, Хасковско, както и в лапидариума на музея в Хасково, на I.VIII.2003 г. посетих за пореден път тюрбето. Там, в двора на гробницата в с. Текето, тогавашният пазач на гробницата, Али, бе донесъл **част от дългата стена на мраморен саркофаг с надпис в медальон и украса релефна многопластова розета** и бе обърнал плочата, облегната с лице към стената на двора. Пазачът я намерил захвърлена долу в ниското, под двора на тюрбето на Отман баба и под Малкото тюрбе на сина на Яхия паша, Мехмед, наричано „Чирака“. Изглежда, че е на същото място, което при посещението ни с Б. Дерибеев през 1981 г. бе сметище и там бяхме намерили отбелязаните по-горе две мраморни колонки. Едната бе в памет на Мустафа бей, син на Бали бей, от 995* високосна година по Хиджра (12 декември 1586, петък – 2 декември 1587 г. сл. Хр., сряда). Датата на колонката можеше да се постави под съмнение, тъй като бе издраскана вдлъбнато след релефния текст на мястото, където е била релефната дата. Втората колонка бе в чест на Ахмед паша, син на Мустафа бий (бей) от 1035 година по Хиджра (от 3.X.1625, петък, до 22.IX.1626, вторник). Споменавала съм тези надгробни паметници в по-ранни публикации и ги издадох с факсимиле, разчетен текст, превод и коментар през 2017 г. (Венедикова 2017, 354 – 356).

Новооткритата част от мраморна стена на саркофаг от с. Текето има долу шир. 50 см, горе шир. 64,5 см, вис. 56 – 56,5 см и деб. 8,00 – 9,00 – 9,5 см (**табло XLII. 17**). **Формата на медальона с текст и розетата** са еднакви с изображенията върху саркофазите в лапидариума на музея в Хасково, които също произхождат от с. Текето. От лявата страна на тази част от стена на височина около средата ѝ е оформено вдлъбнато писмено поле, представляващо четириъгълник с дъговидни заoblени ъгли. Отвесните му стени отляво и отдясно по средата са издадени навън във форма на голяма скоба, отворена навътре към текста, с острия ъгъл навън. Писменото поле има най-голяма шир. 42 см и вис. 18,6 – 18,7 см. В него е разположен текст на четири нива по височина. На места релефът на буквите е очукан и някои букви не се четат. Вдясно от писменото поле залепена, допряна до острия ъгъл на скобата, е изработена изпъкнала многолистна розета с четири-пет нива на релефност на многобройните листа. На една от снимките, направени преди плочата да бъде отново вкопана в земята в новото импровизирано гробище пред двора на тюрбето на Осман / Отман баба, в долната част върху разширяващата се база се виждат много добре същите триъгълници или зигзагообразно разположени ъгли, които се виждат в горната и долната част на откритата тясна стена на втория

саркофаг, описана по-горе (**табло XLI. 11 и Табло XLII. 15, 16**), в двора на музея в Хасково. Това затвърждава впечатлението ни, че парчето стена от саркофаг от текето е част от липсващата широка стена на втория саркофаг в лапидариума на музея в Хасково (**табло XLII. 17**).

Вдясно по цялата височина на писменото поле се издига вертикално буквата елиф с байраче горе надясно. Наляво на височина на ниво средата на полето са изписани йе (с ромбовидни точки отдолу и с отвесна удължена фетха над нея) и елиф: Еуā – О, Ей. На същото ниво наляво са изписани йе и вав Yu-, у-, уав-, но не откриваме продължението на тази дума. Над долното ограничение на писменото поле се четат йе и удължено зе – и двете с ромбовидни точки. Следват син със зъбчета (под него малък син в начална позиция като буквичка за напомняне), свързан с вав с незапълнена главичка. Получи се yazu-. В повредената част на плочата предполагаем нун като последна буква от думата, -п и дал като начална буква от следващата дума, d-. Предполагаме на първото ниво по височина думата yazu[n] – да напише, нека да напише. След предполагаемия дал на по-високо ниво вляво са буквите айън и елиф. Получихме арабската дума [d]u'ā – молитва. Yazu[n] [d]u'ā – Нека напише молитва! В средната част на писменото поле четем айън (над него незапълнен сюкун) и ре, а над тях шин без зъбчета, с ромбовидни точки (под него – мъничък шин за напомняне): 'Arş – трон. В най-горната лява част се вижда думата Allah – Бог. Последните две думи са свързани в персийски тип изафет: 'Arş-ı Allah – Божият трон, Височайшият Божи трон. И. Парлатър пояснява арабската дума 'арш като „тронът на мощта и величието на Всевишния Бог, който си представяме на деветия етаж на небето“ (Parlatır 2012, 101). Над буквите айън и елиф от du'ā и под шин и Allah ни очаква изненада – четири цифри, трите са 100. Четвъртата е или 5, чието незапълнено кръгче съвпада с незапълнената главичка на заммето за айън от du'ā, или пък е 9, като деветката изцяло съвпада със заммето. И така, годината на саркофага е **1005 X. (25.VIII.1596*, неделя – 14.VIII.1597, четвъртък) или 1009 X. (13.VII.1600*, четвъртък – 2.VII.1601, понеделник)**.

Вече разполагаме с няколко датирани паметника, свързани с фамилията Малкоч, произхождащи от с. Текето. Най-ранният е на стената вляво от вратата на Малкото тюрбе – „Чирака“ (под седемстенната гробница на Отман баба), построено от сина на Яхия паша, Мехмед бей, през 915 [1509/1510 г.]. Следват надгробни паметници, открити в различно време по-долу от тюрбето на Осман баба и по-долу от Малкото тюрбе. Надпис на Яхия пашазаде Мехмед бей, починал в 915 [21.IV.1509, събота – 19.IV.1510, сряда], е регистриран от Балканлъ около 1930 г. (Balkanlı 1986, 75 – 77), но не е налице в наше време. Следва го надгробната колонка на Мустафа

бей, син на Бали бей от 995* г. Х. (12.XII.1586, петък – 2.XII.1587 г. сл. Хр., сряда), който открихме през 1981 г. в с. Текето, в ниското, под Малкото тюрбе (Венедикова 2017, 354 – 355). Датата на втория саркофаг е 10 или 14 години след този надгробен паметник – 1596/1597 или 1600/1601 г. Ако съдим по палеографските особености и богатата украса от палмети с лотосов цвят и в стил руми на I саркофаг без дата, описан по-горе, бихме предположили дата поне няколко десетилетия преди датата на II саркофаг – 60-те – 70-те години на XVI в. Още една надгробна колонка, открита през 1981 г., е в памет на Ахмед паша, син на Мустафа бий (бей). Годината е 1035 (от 3.Х.1625, петък, до 22.IX.1626, вторник) (Венедикова 2017, 355 – 356). Към тях можем да добавим надгробния надпис на Кодж[и] бей, син на Илиас бей, от лапидариума на музея в Хасково, без запазена дата, вероятно от около средата на XVI в. Още три надгробни паметника са запазени в хасковското с. Големанци, където лица от рода Малкоч имали владения. Първият е на Хюсеин бий (бей), син (потомък, от рода) на стария и изпитан воин (гази) Малкодж от **1104 година (12.IX.1692, петък – 2.IX.1693, сряда)**. Втората колонка от 1741/1742 г. е счупена и от нея се чете само встъпителната формула „Фатиха“ и годината. Име не е запазено. Но шапката е **еничерска**. Една мраморна плоча от 1866/1867 г. е в памет на третия потомък на Малкочовци на име **Мустафа, син на Ахмед**, запазен в с. Големанци (Венедикова 2021, 410 – 414, 433).

В моята епиграфска практика вторият саркофаг от 1596/1597 или 1600/1601 г., изследван по-горе, е най-ранният мраморен саркофаг с дата, запазен у нас. Предхожда го, може би с няколко десетилетия, първият саркофаг, анализиран по-горе, без вписана дата. Останалите саркофази от България, които съм проучвала, са от последната четвърт на XVIII в. и първата половина на XIX в. При една част от тях са запазени една или повече странични стени от мраморни саркофази с релефна растителна и геометрична украса, със или без надпис. Така на една от тесните стени на един от саркофазите, съхранявани в археологическата база „Юнаците“ и в музея в Пазарджик, над украсата има и надпис на османотурски език с религиозно-философско съдържание. Там се чете и датата 1217 [г. Х. = 04.05.1802, вторник – 23.04.1803 г. сл. Хр., събота].

Друга мраморната стена на саркофаг с надпис на османотурски горе и растителна и геометрична украса главно под него, но и около него, съм проучвала през септември 1979 г. и следващите години в музея в **Кърджали**. Преводът на текста върху нея гласи: „[1] Подобно на птица се отправи към Райските градини (простори) [2] Нека Творецът Бог да превърне гроба му [й] в розова (цветна) градина [3] На 19 Дж[емāзиюлāхър] 1220 [г. Х. = **14.IX.1805 г.** сл. Хр.]“ (Венедикова 2015, 227 – 236).

В двора на Имарет джамия в **Пловдив** са запазени тесни и дълги стени на каменни саркофази, повечето само с растителна и геометрична украса. Досега съм открила надписи на арабица върху два от тези паметници. Върху едната тясна стена на каменен саркофаг горе има три реда релефен надпис, много очукан. В по-голямата долна част има растителна и геометрична украса. Проучен и заснет е на 20.I.2012 г. Деб. 15.5 см, вис. 65 см, шир. 67.5 см. На втори и трети ред се чете: „[2] Заупокойна молитва за душата на Таркис [3] 24 ш[абан]1221 година [.]“. 1221 г. е високосна, от 21.III.1806, петък, до 11.III.1807, сряда. Осми месец шабан започва на 14.X, вторник, и трае 29 дена (октомври има 31 дни, **24 шабан 1221 се пада на 6.XI.1806 г.**) (Венедикова 2017а, 200; Венедикова, 2015, 227 – 236). От споменатите надгробни паметници обаче – също както от I и II хасковски саркофази – не са запазени плочите при главата с данни за покойника и при краката – с украса, които са били монтирани върху тесните стени на саркофазите.

Няколко саркофага са запазени цели, неразглобени. Те се състоят не само от четири вертикални стени (две дълги и две къси), декорирани с растителна и геометрична украса в медальони, но и от надгробните плочи при главата и при краката, монтирани върху двете къси стени на саркофага. Най-ранният от тях е мраморен саркофаг, който проучвах по снимка, получена около 20 март 2002 г. от покойния Михаил Грънчаров, директор на музея в Плевен. Намирал се в двора на една от джамиите в **Никопол** сред други надгробни паметници. Антропоморфната плоча при главата от Никопол с надпис на османотурски е монтирана като продължение на едната от тесните страни на саркофага с текст, обърнат навън. Над врата с форма на пресечен конус е главата, покрита изцяло от „шапка с плисета“, около която е навит тюрбан. Осемредният релефен текст е посветен на хаджи Ибрахим ага. Паметникът е от 1191 година [09.02.1777, неделя – 30.01.1778, петък]. Паметникът при краката от Никопол е четиристенна колона, върху която от вътрешната страна, към гроба, е изобразен кипарис (**табло XXXVIII. 4**).

Едно изображение от 1947 г. на саркофага на Осман Пазвантоглу показва, че надгробният паметник при главата също е продължение над тясната стена и е с надпис, обърнат към външната страна на саркофага. Шапката на Пазвантоглу е висока, конусовидна и заоблена отгоре за разлика от плисираните шапки с тюрбан от Страцин, описан накратко по-долу, и Никопол. Камъните при краката от Никопол и от Видин са декорирани с растителна украса от вътрешната страна към гроба, а този от Страцин – от външната. Плочата при краката от Страцин завършва горе с пресечено полукълбо, над което има пресечен конус и малко полукълбо с връхче.

Камъкът при краката от Видин завършва горе с малко полукълбо. А четиристенната призма или обърната пресечена пирамида от Никопол горе завършва водоравно. Паметникът от Видин е от 1221 * = 21.III.1806, петък – 11.III.1807, сряда (Ванков 1947, 147 – 148.) Шапката върху антропоморфния паметник при главата на гроба на Осман Пазвантоглу прилича много на шапката на „[5] ...бившия (и наказан за вината си) [6] велик везир от Русе [7] Шериф Хасан паша [. 9] 1205 година“ [10.IX.1790, петък – 31.VIII.1791, сряда.]“, който се е намирал в двора на Ески джамия в Шумен, а сега се съхранява в задното дворче на Томбул джамия в същия град.

Саркофагът от Страцин има форма на четиристенна призма. Върху двете тесни и двете широки мраморни стени е изработена релефна растителна и геометрична украса в медальони. Над тесните стени на саркофага има по една висока плоча с форма на правоъгълна призма. Плочата при главата представлява корпус на антропоморфен паметник. На външната му страна има релефен надпис на арабица в 11 писмени полета. Над правоъгълните раменца на корпуса има врат с конусовидна форма и над него глава, покрита изцяло от шапка. **Шапката** е с близка до цилиндрична форма, водоравна на темето. Тя е „плисирана“ и върху нея е навит тюрбан. Подобни шапки с „плисета“ съм изследвала върху паметници с надписи от XVIII и XIX в. в Крумовград и Крумовградско, в Казанлък и в Одрин. Камъкът при краката на същия гроб с форма на правоъгълна призма е над другата тясна стена на саркофага. Над призмата има пресечено полукълбо, преливащо в пресечен конус и отгоре – малко полукълбо. Част от текста на надписа върху камъка при главата гласи: „[6] Опрости греха (прегрешенията ми), Боже мой, ти отреди райските деви, хуриите [! 10] Заупокойната молитва [е] за душата на [9] покойния и опростен **знатния (ессейид) [10] Мустафа ага [,][7] от султанските оръженосци[,]** бивш (и наказан за вината си) [8] аян на каза Русокастро [.11] 1238 година [по Х., месец] Р[еби‘юл]е[ввел.] [или 1 Реби‘юлахър.]“. 1238 година по Хиджра отговаря на времето от 18.09.1822 г. сл. Хр., сряда, до 07.09.1823, неделя. Месец Реби I е третият месец от мюсюлманската лунна година и трае 30 дена. Той започва на **16 ноември, събота, и продължава до 16 декември, понеделник, 1822 г.** (Венедикова 2017a, 197 – 198).

Съществува вероятност изчезналите плочи при главата и краката на двата саркофага в лапидариума на музея в Хасково да се открият в бъдеще. Възможно е да се открият и документи и други извори, свързани с лицата, на които са посветени изследваните погоре надписи. Това ще хвърли светлина върху имената и титлите на високопоставените държавни мъже, които са били погребани в саркофагите и извън тях.*

*В статията е използвана транскрипция на основата на съвременната турска азбука със следните допълнителни знаци: дължина на гласните: *ā*, *ī*, *ū*; *te* – *t*; *ṭ* – *ṭ*; *se* – *ṣ*; *sin* – *s*; *ṣad* – *ṣ*; *ḫa* – *ḫ*; *ḫ̄* – *ḫ̄*; *he* – *h*; *zel* – *z̄*; *ze* – *z*; *ḡad* / *ḡad* – *ḡ*, *ḡ*; *z̄* – *z̄*; ‘айън – ‘; гайън – *ḡ*; *ḡaf* – *ḡ*, *ḡ*; *ḡaf*, *kef* – *k*, *g*; нунски *ḡaf* – *ḡ*; хемзе – ‘; елиф-и максуре – *a*.

Освен заснетите лично от мен снимки на паметниците съм използвала и няколко снимки, направени от М. Милчева, Ст. Баласчев и Пл. Анакиев, на които изказвам благодарност.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло XXXVII. 1. Надгробен надпис на Кодж бей, син на Илиас бей, вероятно средата на XVI в.

Табло XXXVII. 2. Надгробна колонка на Малкочаде Хюсеин бей, 1692/1693.

Табло XXXVIII. 3, 3а. Строителен надпис на Малкото тюрбе – „Чирака“ в чест на Мехмед бей, син на Яхия паша, 1509/1510.

Табло XXXVIII. 4. Саркофаг от Никопол с плоча при главата, с текст към външната част на гроба, в чест на хаджи Ибрахим ага от 1191 година [по Хиджра = 09.02.1777, неделя – 30.01.1778, петък]. Паметникът при краката е четиристенна колона, върху която от вътрешната страна към гроба е изобразен кипарис.

Табло XXXVIII. 5, 5а. I саркофаг – първа широка стена, десен надпис – За рая.

Табло XXXIX. 6, 6а. I саркофаг, втори ляв надпис на първата широка стена – За милостта на Бога.

Табло XXXIX. 7. I саркофаг, първа тясна стена с декорация въртяща се розета.

Табло XL. 8. Втора дълга стена на I саркофаг – десен надпис – За райските деви – хуриите.

Табло XL. 9. Втора дълга стена на I саркофаг – ляв надпис – Смъртта е сладко питие.

Табло XL. 10. Втора тясна стена на I саркофаг – Смъртта спохожда всеки човек.

Табло XLI. 11. Втори саркофаг. Широка налична страна с три релефни надписа, разделени един от друг от две релефни многолистни розети.

Табло XLI. 12. Втори саркофаг, широка страна – десен надпис – За великодушieto на Божието опрощение.

Табло XLI. 13. II саркофаг, широка страна, среден надпис – За красотата.

Табло XLII. 14. II саркофаг, широка страна, ляв надпис – За градината с рози в рая.

Табло XLII. 15. II саркофаг – тясна (къса) страна, обърната към центъра на лапидариума на музея – Боже мой, мястото му / ѝ *розета* направи рай!

Табло XLII. 16. II саркофаг – втора тясна страна. – О, Боже, направи милост (смили се, опрости греховете).

Табло XLII. 17. II саркофаг, част от липсващата дълга стена с дата, открита в с. Текето през 2003 г. – За Божия трон.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Plate XXXVII. 1.** Tombstone inscription of Kodzh Bey, son of Ilyas Bey, probably the mid 16th century.
- Plate XXXVII. 2.** Tomb column of Malkochzade Hussein Bey, 1692/1693.
- Plate XXXVIII. 3, 3a.** Building inscription of the Small Türbe – Chiraka, in honour of Mehmed Bey, son of Yahya Pasha, 1509/1510.
- Plate XXXVIII. 4.** Sarcophagus from Nikopol with a slab at the head, with text to the outside of the tomb, in honour of Hadji Ibrahim aga from 1191 [Hijra = 09.02.1777, Sunday - 30.01.1778, Friday]. At the feet there is a 4-walled column, on which a cypress is depicted on the face towards the grave.
- Plate XXXVIII. 5. 5a.** First sarcophagus – the first wide wall, inscription to right – For the Heavens.
- Plate XXXIX. 6. 6a.** First sarcophagus, the second left inscription on the first wide wall – For the mercy of God.
- Plate XXXIX. 7.** First sarcophagus, the first narrow wall decorated with a rotating rosette.
- Plate XL. 8.** Second long wall of the first sarcophagus – inscription to right – For the heavenly virgins – the Huri.
- Plate XL. 9.** Second long wall of the first sarcophagus – inscription to left – Death is a sweet drink.
- Plate XL. 10.** Second narrow wall of the first sarcophagus – Death befalls every man.
- Plate XLI. 11.** Second sarcophagus. Wide wall preserved with 3 relief inscriptions, separated from each other by two relief multi-leaf rosettes.
- Plate XLI. 12.** Second sarcophagus, wide wall – inscription to right – For the generosity of God's forgiveness.
- Plate XLI. 13.** Second sarcophagus, wide wall, inscription in the middle – For the beauty.
- Plate XLII. 14.** Second sarcophagus, wide wall, inscription to left – For the garden with roses in the Heavens.
- Plate XLII. 15.** Second sarcophagus – narrow (short) wall, facing the center of the lapidarium of the Museum – My God, his/ her place *rosette* made Paradise!
- Plate XLII. 16.** Second sarcophagus, second narrow wall – Oh God, have mercy (forgive the sins).
- Plate XLII. 17.** Second sarcophagus, part of the missing long wall with a date, discovered in the village of Teketo in 2003 – For God's throne.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Ванков 1947:** С. Ванков. Осман Пазвантоглу. Видински паша. Страници от историята на Източния въпрос. София, април – юни 1947. Военно-исторически сборник, кн. 62, год. XX. София, 1947, 1 – 148. [Vankov 1947: S. Vankov. Osman Pazvantoglu. Vidinski pasha. Stranitsi ot istoriyata na Iztochniya vapros. Sofiya, april – yuni 1947. Voenno-istoricheski sbornik. Kn. 62. God. XX. Sofiya, 1947, 1 – 148].
- Венедикова 2006:** К. Венедикова. Строителен надпис над вратата на тюрбето в с. Текето, Хасковско. – Известия на Регионалния исторически музей – Хасково. Т. III. Ред. К. Лещаков. 2006, 86 – 93. (Резюме на английски език: A building inscription above the gate of Moslem (Mussulman) tomb (türbe) in the village of Teketo, Khaskovo district). [Venedikova 2006: K. Venedikova. Stroitelnen nadpis nad vratata na tyurbeto v s. Teketo, Khaskovo district].

nadpis nad vratata na tyurbeto v s. Teketo, Haskovsko. – Izvestiya na Regionalniya istoricheski muzey Haskovo. T. III. Red. K. Leshtakov. 2006, 86 – 93. (Rezyume na angliyski ezik: A building inscription above the gate of Moslem (Mussulman) tomb (türbe) in the village of Teketo, Khaskovo district)).

Венедикова 2009: К. Венедикова. Байракът с надписи от момчилградското село Постник (Теке). – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 5. Studia in honorem professoris İvani Jordanov. София, 2009, 377 – 410, табла XLI, XLII, XLIII, XLIV. (Резюме на английски език: The Banner with inscriptions from Postnik, Momchilgrad Region). [Venedikova 2009: K. Venedikova. Bayrakat s nadpisi ot momchilgradskoto selo Postnik (Teke). – Numizmatika, sfragistika i epigrafika 5. Studia in honorem professoris İvani Jordanov. Sofiya. 2009, 377 – 410, tabla XLI, XLII, XLIII, XLIV. (Rezyume na angliyski ezik: The Banner with inscriptions from Postnik, Momchilgrad Region)].

Венедикова 2009a: К. Венедикова. За Шумен и шуменци през османско време. – В: Шумен и шуменци в националната история. Материали от Национална научна конференция, Шумен, 10 – 11 май 2007 г., по случай 150 години музейно дело в Шумен. Министерство на културата, Институт по история при БАН, Община Шумен, РИМ – Шумен. Велико Търново. 2009, 34 – 57. [Venedikova 2009a: K. Venedikova. Za Shumen i shumentsi prez osmansko vreme. – V: Shumen i shumentsi v natsionalnata istoriya. Materiali ot Natsionalna nauchna konferentsiya, Shumen, 10 – 11 май 2007 г., po sluchay 150 godini muzeyno delo v Shumen. Ministerstvo na kulturata, Institut po istoriya pri BAN, Obshtina Shumen, RIM – Shumen. Veliko Tarnovo. 2009, 34 – 57].

Венедикова 2015: К. Венедикова. Османотурски писмени източници в колекциите на РИМ – Кърджали. (Резюме на английски език: Ottoman-Turkish written sources in the collections of the Regionalhistorical museum of Kurdjali). – В: Юбилейна научна конференция „50 години музейно дело в Източните Родопи. Проучвания, изследвания и перспективи“. Посвещава се на 50-годишнината от създаването на Регионален исторически музей – Кърджали. 17 – 18 септември, Кърджали. 2015, 127 – 136. [Venedikova 2015: K. Venedikova. Osmanoturski pismeni iztochnitsi v koleksiite na RIM-Kardzhali. (Rezyume na angliyski ezik: Ottoman-Turkish written sources in the collections of the Regionalhistorical museum of Kurdjali). – V: Yubileyna nauchna konferentsiya „50 godini muzeyno delo v Iztochnite Rodopi. Prouchvaniya, izsledvaniya i perspektivi“. Posveshtava se na 50-godishninata ot sazhdavaneto na Regionalen istoricheski muzey – Kardzhali. 17 – 18 septemvri, Kardzhali. 2015, 127 – 136].

Венедикова 2017: К. Венедикова. За живота на един светец и един интересен надгробен паметник от 1478/1479 г. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 13, София, 2017, 317 – 361, табла LX – LXIV. (Резюме на английски език: On the life of a saint and an intriguing tomb stone from 1478/1479). [Venedikova 2017: K. Venedikova. Za zhivota na edin svetets i edin interesen nadgrobен pametnik ot 1478/1479 g. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika 13. Sofiya, 2017, 317 – 361, tabla LX – LXIV. (Rezyume na angliyski ezik: On the life of a saint and an intriguing tomb stone from 1478/1479)].

Венедикова 2017a: К. Венедикова. Няколко надписа от Поморие и околностите. – Известия на Исторически музей – Поморие. Том 2. 20 години Исторически музей – Поморие. 15 години Музей на солта. Поморие, 2017, 190 – 206. (Резюме на английски език: Inscriptions from the Town of Pomorie and Its Vicinity). [Venedikova 2017a: K. Venedikova. Nyakolko nadpisa ot Pomorie i okolnostite. – Izvestiya na Istoricheski muzey – Pomorie. Tom 2. 20 godini Istoricheski muzey – Pomorie. 15 godini Muzey na solta. Pomorie. 2017, 190 – 206. (Rezyume na angliyski ezik: Inscriptions from the Town of Pomorie and its Vicinity)].

Венедикова 2017b: К. Венедикова. Епиграфски паметници от османско време. София, 2017. (Резюме на английски език: Monuments and inscriptions from the Ottoman age и на турски език Osmanlılar Zamanından Abideler ve Yazıtlar).

[Venedikova 2017b: K. Venedikova. Epigrafski pametnitsi ot osmansko vreme. Sofiya, 2017. (Rezyume na angliyski ezik: Monuments and inscriptions from the Ottoman age i na turski ezik Osmanlılar Zamanından Abideler ve Yazıtlar)].

Венедикова 2020: К. Венедикова. Бронзов съд с надписи, посветени на Маликитския клон на сунизма и на Мевлевийския орден. – Годишник на Националния археологически музей. Том XIV. София, 2020 г. In memoriam Ivani Venedikov. (Резюме на английски език A bronze vessel with inscriptions dedicated to the Maliki branch of Sunni Islam and to the Mevlevi Order). [Venedikova 2020: K. Venedikova. Bronzov sad s nadpisi, posveteni na Malikitskiya klon na sunizma i na Mevleviyskiya orden. – Godishnik na Natsionalniya arheologicheski muzey. Tom XIV. Sofiya, 2020 g. In memoriam Ivani Venedikov. (Rezyume na angliyski ezik A bronze vessel with inscriptions dedicated to the Maliki branch of Sunni Islam and to the Mevlevi Order)].

Венедикова 2021: К. Венедикова. За някои тюрбета, свети гробове и епиграфски паметници в Източните Родопи. – Българският ислям. Балкански форум за мир – Кърджали. Издателство ЕКС-ПРЕС. Габрово, 2021, 395 – 437. ISBN 978-954-490-718-1. [Venedikova 2021: K. Venedikova. Za nyakoi tyurbeta, sveti grobove i epigrafski pametnitsi v Iztochnite Rodopi. – Balgarskiyat isyam. Blkanski forum za mir – Kardzhali. Izdatelstvo EKS-PRES. Gabrovo, 2021, 395 – 437. ISBN 978-954-490-718-1].

Галоска 2018: Б. Галоска. Османотурски епиграфски паметници от град Дебър – палеографски и езикови особености. – Дипломна работа, защитена с отличие на 30.X.2018 г. в СУ „Свети Климент Охридски“. София, 2018. 161 стр. (под печат). [Galoska 2018: B. Galoska. Osmanoturski epigrafski pametnitsi ot grad Debar – paleografski i ezikovi osobenosti. – Diplomna rabota, zashitena s otlichen na 30.X.2018 g. v SU „Sveti Kliment Ohridski“. Sofiya, 2018. 161 str. (pod pechat)].

Досева 2012: Ива Досева. Средновековен релеф от Созопол и мястото му в развитието на архитектурната скулптура във византийската традиция. – В: Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 549 – 563. [Doseva 2012: Iva Doseva. Srednovekoven relief ot Sozopol i myastoto mu v razvitiето na arhitekturnata skulptura vav vizantiyskata traditsiya. – V: Vasilka Gerasimova-Tomova. In memoriam. Sofiya, 2012, 549 – 563].

ЕЧ 1972: Евлия Челеби. Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров. Институт за балканистика – БАН. София, 1972. [ECH 1972: Evliya Chelebi. Patepis. Prevod ot osmanoturski, sastavitelstvo i redaktsiya na Strashimir Dimitrov. Institut za balkanistika – BAN. Sofiya, 1972].

Ковачев, 1997: Р. Ковачев. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век. София, 1997.* [Kovachev, 1997: R. Kovachev. Opis na Nikopolskiya sandzhak ot 80-te godini na XV vek. Sofiya, 1997].

Кумбараџи Богојевиќ 2014: Л. Кумбараџи Богојевиќ. Османлиски споменици во Скопје. Второ дополнето издание. Скопје, 2014. [Kumbaraџi Bogojeviќ 2014: L. Kumbaraџi Bogojeviќ. Osmanliski spomenitsi vo Skopje. Vtoro dopolneto izdanie. Skopje, 2014].

Татарлъ 1966: И. Татарлъ. Турски култови сгради и надписи в България. I част. – Годишник на Софийския университет. Факултет по западни филологии. Том LX. София, 1966, 567 – 615. [Tatarla 1966: I. Tatarla. Turski kultovi sgradi i nadpisi v Bulgariya. I chast. – Godishnik na Sofiyskiya Universitet. Fakultet po zapadni filologii. Tom LX. Sofiya, 1966, 567 – 615].

Татарлъ 2003: И. Татарлъ. Турски култови сгради и надписи в България. Първа част. Второ издание. София, 2003. [Tatarla 2003: I. Tatarla. Turski kultovi sgradi i nadpisi v Bulgariya. Parva chast. Vtoro izdanie. Sofiya, 2003].

Панайотов 2005: Н. Панайотов. Корпус. Османотурски епиграфски

- паметници от Североизточна България XV – XX век. Том 2. Варна, 2005. [Panayotov 2005: N. Panayotov. Korpus. Osmanoturski epigrafski pametnitsi ot Severoiztochna Balgariya XV – XX vek. Tom 2. Varna, 2005].
- Радусhev, Ковачев 1996:** Е. Радусhev, Р. Ковачев. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на Държавните архиви на Република Турция. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ориенталски отдел. София, 1996. [Radushev, Kovachev 1996: E. Radushev, R. Kovachev. Opis na registri ot Istanbulskiya osmanski arhiv kam Generalnata direksiya na Darzhavnite arhivi na Republika Turtsiya. Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Orientalски отдел. Sofiya, 1996].
- Салтирова-Павлова 2012:** К. Салтирова-Павлова. Една средновековна чешма. – Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 603 – 620. [Saltirova 2012: K. Saltirova-Pavlova. Edna srednovekovna cheshma. – Vasilka Gerasimova-Tomova. In memoriam. Sofiya, 2012, 603 – 620].
- ТБР 2009:** Академичен турско-български речник. София, 2009. [TBR 2009: Akademichen tursko-balgarski rechnik. Sofiya, 2009].
- ТРС 1977:** Турецко-русский словарь. Москва, 1977. [TRS 1977: Turetsko-russkiy slovar. Moskva, 1977].
- Хачатрян 1987:** А. А. Хачатрян. Корпус арабских надписей Армении VIII – XVI вв. Выпуск 1. Ереван, 1987. [Khachatryan 1987: A. A. Khachatryan. Korpus arabских nadpisey Armenii VIII – XVI vv. Vypusk 1. Erevan, 1987].
- Шихсаидов 1984:** А. Р. Шихсаидов. Эпиграфические памятники Дагестана X – XVII вв. как исторический источник. Москва, 1984. [Shikhsaidov 1984: A. R. Shikhsaidov. Epigraficheskiye pamyatniki Dagestana X – XVII vv. kak istoricheskiy istochnik. Moskva, 1984].
- Balkanlı, 1986:** A.K.Balkanlı. Şarkî Rumeli ve Buradaki Türkler. İlhan Kitabevi. Ankara, 1986.
- Demiriz 1979:** Yıldız Demiriz. Osmanlı Mimarisi`nde Süsleme. I. Erken Devir (1300 – 1453). İstanbul, 1979.
- EÇS 8. 1928:** Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 8. Cilt. İstanbul, 1928 (на арабика).
- Kılıç 2020:** A. Kılıç. Malkoçoğlu Bali Bey ve Mezarı Hakkında. About Malkoçoğlu Bali Beğ and his Tomb. – Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi *Kafkas Sonbahar* 2020, Sayı 26, 747 – 776.
- ML 2:** Meydan Larousse. Büyük Lügat ve Ansiklopedi. C.2. “Bali Bey Malkoçoğlu.”, 515.
- Parlatır, 2012:** İ. Parlatır. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Yargı Yayınevi. Ankara, 2012.
- Sâmi, 1998:** Ş. Sâmi. Kāmûs-ı Türkî. Alfa Yayınevi. İstanbul, 1998.
- Sözen 1988:** Arts in the Age of Sinan. Text by Metin Sözen. Photographed by Sami Güner. İstanbul, 1988.
- Süreyya 1., 1996:** M. Süreyya. *Sicill-i Osmanî. 1. Cilt.* İstanbul. Nisan, 1996.
- Süreyya 2., 1996:** M. Süreyya. *Sicill-i Osmanî. 2. Cilt.* İstanbul. Mayıs, 1996.
- Süreyya 3., 1996:** M. Süreyya. *Sicill-i Osmanî. 3. Cilt.* Eski Yazıdan Yeni Yazıya 1. Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30. İstanbul, Haziran, 1996.
- Süreyya 4., 1996:** M. Süreyya. *Sicill-i Osmanî. 4. Cilt.* İstanbul. Haziran, 1996.
- Süreyya 5., 1996:** M. Süreyya. *Sicill-i Osmanî. 5. Cilt.* İstanbul. Ağustos, 1996.
- Şengül 2010:** E. Şengül. Edirne’nin Simgesi Selimiye. Edirne Valiliği, 2010
- TS, 1974:** *Türkçe Sözlük.* Bilgi Basımevi. Ankara, 1974.
- Uzunçarşılı 1993:** İ. H. Uzunçarşılı. “Akıncı”. – İA. I. 1993, 239.
- Venedikova 2015:** K.Venedikova. Baştino (Hasan Babalar) ve Yöresiyle İlgili Kaynaklar. – Balkanlar`da Alevilik Bektaşilik. Editör Dr. Mehmet Ersal. Çorlu Belediyesi Yayınları. 2015, 62 – 85.

SEVERAL RARE EPIGRAPHIC MONUMENTS
FROM RMH – HASKOVO AND HASKOVO REGION

Katerina VENEDIKOVA

SUMMARY

A couple of exceptional epigraphic monuments in Arabic alphabet from the town of Haskovo and the Haskovo region have been brought into scholarly circulation. The earliest building inscription in Arabic in Bulgaria of the Eski Mosque in Haskovo from October 15, 1395 is among them. The village of Teketo near Haskovo houses one of the earliest tombstone inscriptions in Ottoman Turkish in Bulgaria from 1478, dedicated to Osman Baba and also the earliest inscription on a Türbe in our country in Arabic from 1507/1508 set up above the entrance to the seven-walled Muslim tomb of the famous saint Otman Baba, built with the assistance of Bayezid II. In the work here presented I will focus on several other significant epigraphic monuments from the area that have not been published. They are related to the descendants of two of the sons of Malkoch Mustafa Bey – Murad Bey and Yahya Pasha – who held important government positions.

The earliest inscription is a building one and is dedicated to Mehmed Bey, the fifth of the seven sons of Yahya Pasha, who in 1509/1510 built a Türbe in the village of Teketo, below the 7-walled tomb of Otman Baba. The small Türbe called Chiraka is known as the „Türbe of the Malkoch family (Malkochogullara)“. Marble tombstones belonging to persons of this family have been found around it. Mehmed Bey held high government positions in Vidin, Belgrade, etc. His father Yahya Pasha was three times Beylerbey of Rumelia; he became son-in-law of Bayezid II and took the post of Vezir under the dome. He built a mosque, a Türbe and an entire complex in the city of Skopje.

According to Ottoman-Turkish documents, two of Murad Bey's sons, Bali Bey and Ilyas Bey, inherited waqfs from their father in Haskovo, Haskovo region and Kardzhali region. Ilyas Bey had only one son, Kochi Bey. Second in time is the tombstone of Kodzh Bey, son of Ilyas Bey, preserved in the lapidarium of the Museum in Haskovo, without a date. In terms of decoration and paleographic features, this monument can be dated to the mid 16th century.

Central to this study are two marble sarcophagi with beautiful relief ornaments and inscriptions, which also come from the village of Teketo, now on display in the lapidarium of the Museum in Haskovo. They were found at the Türbe built by Mehmed Bey, son of Yahya Pasha, next to the

tombstones of descendants of the Malkoch family from 1586/1587 and 1625/1626. Of the sarcophagi four vertical walls have not been dismantled – two long (wide) and two short (narrow); however, so far no slabs have been found that were once set upright on the short walls – one at the head in honour of the deceased with date, name and title and one at the feet with floral and geometric decoration. The first sarcophagus bears 5 inscriptions in medallions, and the second one – 6. According to the paleographic features and decoration, the sarcophagi can be attributed to the last decades of the 16th and the initial decades of the 17th century. On the second sarcophagus one can read the date of 1596/1597 or 1600/1601. Both of them have extremely exquisite workmanship and for now are the earliest sarcophagi with Arabic inscriptions studied in Bulgaria. About 10 other marble sarcophagi of the same type – without a horizontal plate – examined by the author, are from 1777/1778 to 1822/1823.

The article provides a facsimile, description of the monuments, read text in Latin transcription, translation, analysis and commentary on the inscriptions. A comparison is made with other similar pieces. Information is also given about other inscriptions and sources related to the Malkoch family.

ДВЕ НЕОБИЧАЙНИ ОЛОВНИ РИМСКИ ТЕСЕРИ ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Николай МАРКОВ*

**Национален исторически музей, ул. „Витошко лале“ № 16, София 1618, България;
markovn@abv.bg*

ABSTRACT

The article presents two lead Roman tesserae, found in Northeastern Bulgaria. It has been suggested that the tesserae were used as accounting tokens by a fraternity established within the XI Legion by lower-ranking officers. The main purpose of the fraternity was to cover the funeral costs of its members and, if necessary, some of their travel expenses. The reproduction of the priestly symbols from the well-known denarius of Julius Caesar on the tesserae was probably intended to emphasize the fact that the legion was formed by order of Caesar. The appearance of the symbols of Jupiter Dolichenus on them – the double ax and probably his cap, is explained by the placement of the brotherhood under the patronage of this deity. The tesserae are generally dated to the first half of the 3rd century AD.

Keywords: Tesserae; Northern Bulgaria; 3rd century AD

Преди двадесетина години мой познат, колекционер на монети, при посещението си на ежегодните срещи на колекционерите във Варна, организирани по традиция в началото на август, бил заинтригуван от един предложен за продажба малък оловен предмет, върху който видял странни изображения. Закупил го за сумата от 5 лева. След завръщането си в София, за да разбере какво всъщност е купил, ми го покажа, като ми разреши и да го документирам.

Това е дебела кръгла пластина с двустранни изображения в нисък релеф, изработена от олово чрез отливане (**фиг. 1**). Откъм условно приетото ѝ лице са представени добре познати жречески атрибути – *aspergillum*, *securis victimaria* и *galerus*. Под тях е изписан разкривен надпис на латински – LEG, а горе, в дясното поле над аспергилума, означението XI. На опаковата страна е представена

двуостра брадва (*bipennis*), от двете страни на която, разполовен от ръкохватката ѝ, се чете в един ред надписът RO-MA. Лицевото изображение е обхванато от зрънчест кръг, вървящ близко до периферията на ядрото; откъм опаковата страна зрънчест кръг не е представен. Размерите на пластината са: диам. – 21 мм и деб. – 4/5,1 мм.

Няколко години по-късно друг мой близък, също колекционер (днес вече покойник), ми показва друг оловен предмет, закупен от него от Силистра (фиг. 2). Бях удивен от приликата му с познатия ми вече образец, но докато лицето му повтаряше напълно познатите ми вече изображения, опаковата му страна беше оформена като конвексен пресечен сфероид, обрамчен с околоръстно високо кръгово ребро, който възприемам като генерализирано изображение на „конишна“ шапка или може би на кръгъл римски щит – *clupeus*, или, което би било по-приемливо, на по-малкия *parma* (за тях у DAGR. T. I², 1253 – 1254, 1256; Bishop 2020, 4 – 6, 27); все пак не бива да се изключва вероятността това да е изображение и на фалера. Размерите на този втори екземпляр са следните: диам. – 1,8 мм и макс. деб. – 6,9 мм.

Обстоятелството, че се попадаше на два екземпляра, несъмнено произлизащи от една и съща работилница и вероятно намерени в една и съща среда, възбуди и моя интерес към тях. За огорчение на приятелите си не съумях да удовлетвори любопитството им и да дам очаквания от тях отговор за предназначението на притежаваните от тях образци. Надявах се при работата си, която предполага прехвърляне на значителен брой книги, да попадна на някакъв публикуван вече екземпляр, който да помогне за разрешаването на проблема. Уви, годините минаваха, но и до днес не съм намерил тяхно подобие. Поради това тук представям тесерите единствено с описанията им, като все пак съм се ангажирал и с известни мои бележки за предназначението им.

На първо място трябва да спомена, че и двата предмета не будят съмнение за автентичността си. Характерната деструкция на дълго престояло в земята олово, образуваните карбонатни язви по повърхността на първия от тях, както и останките от калцирана пръст по повърхностите и на двата са добро указание за това, че предметите не са произведение на съвременен занаятчия.

Второто, което прави впечатление, са лицевите изображения. Вече споменах, че това са основните жречески атрибути – *aspergillum*, т.е. онази къса пръчка с прикрепено в единия ѝ край снопче дълги конски косми, с която римските жреци ръсели с вода и кръв олтарите и жертвените животни; *securis victimaria*, т.е. свещената брадва, използвана за убиване на жертвените животни и за разделяне на костите от плътта на жертвата на много части и *galerus*, характерната жреческа шапка, завършваща в горния край със заострен дървен

шип (арех) и две връзки отдолу. Тези предмети са ни добре познати от десетки антични изображения, между които особено място заемат тези от денарите на Юлий Цезар, емитирани вероятно през 49/48 г. пр. Хр. (фиг. 3) (Nousek 2009, 290 – 307, по-специално за разглежданите изображения 294 – 296). Логиката подсказва, че лицевите изображения на представяните тук тесери изглежда са били изработени по модела именно на тези денари, но обърнати наопаки. Изглежда, че гравьорът, който е изработил калъпа, в който тесерите са били отлети, е имал пред погледа си такъв денар и е пренесъл директно представените върху него изображения, без да се постарае да ги обърне. Освен това той не възпроизвел напълно и детайлите от монетния тип, а генерализирал изображенията. Освободил брадвата от кучешката глава, с която тя завършвала в горния си край; представил аспергилума като силно огъната пръчка с къс напречник; връзките от жреческата шапка изобразил почти като набузници на шлем. Не представил и изображения на денарите *simpulum* (или *culullus*), за да освободи място за надписа LEG. Очевидно за него бил по-важен самият символ, защото той дори не опитал да представи спиралите по ръкохватката на брадвата и на аспергилуса, а изглежда, че и ръката му не била особено обиграна.

По подобен груб начин била представена и двойната брадва откъм опаковата страна на първия образец. Вероятно няма да сгреша, ако допусна, че и нейното изображение е било „копирано” от друг първообраз. Какъв би могъл да бъде той? Двойни брадви се срещат твърде рядко върху римските паметници от републиканския период (някои споменати у Spranger 1927, 201 – 207). Такава е представена напр. върху денар на L. Papius, датиран към 79 г. пр. Хр. (фиг. 4). Това изображение твърде основателно се разглежда от изследователите като символ на гилдията (*collegia*) на касапите (Sydenham 1931, 4), поради което то и други подобни на него едва ли са могли да послужат за прототипи. От края на I в. пр. Хр. насетне, успоредно с разширяването на империята на изток, се забелязва известно увеличаване на броя на изображенията на двойната брадва, поне според достигналите до наши дни паметници. Между тях за целите на настоящото проучване са особено важни няколко емисии блискоизточни монети, при които изображенията на *bipennis* са представени по начин, подобен на този от първата ни тесера (фиг. 5). Със сигурност в представянето на двойната брадва върху тесерата бил потърсен някакъв смисъл. Какъв бил той?

Символът на двойната брадва (*bipennis*) е твърде древен. В Близкия Изток, в Мала Азия и в басейна на Източното Средиземноморие той бил познат още от праисторически времена. Това е причината, поради която през римския период, към който принадлежат разглежданите тук тесери, ред локални божества, уподобени в някои

случаи още в предишните няколко века на подобни по функциите им персонажи от класическия пантеон, имали за свой атрибут двойната брадва. Такива били Аполон Тарсийски и Аполон Бозенос в Меония, Аполон Тиримнос в Тиатира, Аполон Ликлос в Перинт, лунарното божество Мен, соларното Содзон, Юпитер Лабрандос в Кария, Юпитер Долихен в Комагена, някои женски божества и др. (виж напр. у Waites 1923, 25 – 56; Kouremenos 2016, 43 – 57). Почитта към повечето от тях не надхвърлила границите на някакъв локален култ. На един обаче било съдено да се разпространи из пределите на цялата империя. Това бил познатият чрез стотици паметници, намерени по територията на Южна и Централна Европа, чак до Британия – Юпитер Долихен (виж голям брой от тях у Hörig, Schwertheim 1987; тези от Европа са №№ 47 – 610, няколко и в допълнението). Заслугата за мощното разпространение на култа към Долихен се падала на легионите (виж по-подробно у Speidel 1978), тъй като това божество било приемано като изключителен покровител на войниците. Поради това очевидната връзка между основния символ на Юпитер Долихен – двуострата брадва и придружаващите изображения от предната страна на разглежданите тук тесери надпис LEG / XI, не изненадва. Как обаче легионът бил „заразен“ с почитанието към това комагенско божество?

Въпросът е основателен, защото в цялата си история Единадесетият клавдиев легион, предан и верен (*XI Legio Claudia Pia Fidelis*), квартируващ от началото на II в. в Дуросторум (дн. Силистра), имал сравнително кратковременни контакти с Изтока. Смята се за утвърдено, че през 132 или 133 г. негови части били пратени в Палестина, за да участват в потушаването на бунта на Бар Кохба, като може би останали там известно време и след края на войната, т.е. след 136 г. (Smallwood 1976, 447 – 448, 458, п. 117). Приема се още, че той бил и един от легионите, които през 194 г. подкрепили император Септимий Север във войната му срещу претендента за властта в Рим Песцений Нигер и допринесли за неговия разгром в битките при Исос и при Ктезифон (Fellmann 2000, 129 – 130). Не е изяснен добре обаче произходът на легионерите, от които съставът му бил рекрутиран. Предполага се, че това били мъже, набирани изключително от Тракия, но не трябва да се изключва и участието на такива, чийто произход бил от Изтока. Все пак легионът бил в непрестанен контакт с другите квартируващи по това време на Балканите I Италийски (квартируващ в Нове) и V Македонски (квартируващ до началото на II в. в Ескус, а след това в Трезмис), които имали по-дълъг стаж на Изток, особено V Македонски. Очевидно контактите както с жителите на Близкия Изток, така и с адептите на източните култове, каквито имало в споменатите два легиона, били основните пътища, по които култът

Фиг. 1.

Фиг. 2.

Фиг. 3.

Фиг. 4.

Фиг. 5.

към Юпитер Долихен бил възприет и от някакъв брой legionari на XI Клавдиев легион. За утвърждаването на култа не били за подценяване и контактите им с ветераните, заселени на Балканите по това време (за тях виж у Кадеев, Мартемьянов 1990, 77 – 86).

Символът от опаковата страна на втората тесера, около чиято идентификация още в представянето ѝ изразих известно колебание, може да бъде приет за онази специфична „конична“ капа (тиара), с каквато Юпитер Долихен бил нерядко представян в изображенията от епохата. Основание за подобна идентификация виждам в очевидно равностойното като символ изображение на двойната брадва от първата тесера, което може да бъде

Фиг. 6.

свързано през периода с Юпитер Долихен. Такава капа се вижда добре например върху мраморната глава на Долихен от II – III в., произлизаща от Егета и съхранявана днес в музея в Неготин (фиг. 6) (Hörig, Schwertheim, 77 – 78, XXV, 93), но изображенията на това божество с подобни капи на главата са многобройни. Такива специфични капи били ползвани от народите в целия Близък Изток през периода. Впрочем ето едно хубаво нейно описание от края на IV в., направено от св. Йероним: *„Четвъртият елемент от облеклото [на жреците и на върховния жрец] е една кръгла капа, подобна на онази, с която художниците ни представят Одисей; тя е като пресечена наполовина сфера, като половината ѝ се поставя на главата. На гръцки и на нашия език (т.е. на латински, б.м.) тя се нарича тиафа; някои я наричат „galerus”. Върхът ѝ [обаче] не завършва с връхче; тя не покрива цялата глава до края на косата, но оставя открита една трета от нея, като тръгва от челото нагоре; на тила, за да не пада лесно от главата тя е пристегната от привързана лентичка. Тази капа е направена от бисус¹, умело покрит с платно, така че никаква игличка от влакната да не се показва през него”* (Jérôme 1953, 128).

Какво било предназначението на представените тук тесери? На този въпрос е трудно да се отговори, без да се затъне надълбоко в територията на научната спекула. Въпреки това ще си разреша да се ангажирам с една храбра хипотеза. Първоначалното изкушение да се потърси в тях някакъв кулов характер, към който подтикват представените откъм лицата им жречески символи, според мен е подвеждащо. По-вероятно ми се струва виждането, че чрез представянето на тези символи е било подчертано обстоятелството, че легионът, чието название се чете около тях, бил създаден от Юлий Цезар. Това като че ли била причината върху лицата на тесерите да бъдат представени изображенията именно от споменатата вече, вероятно първа емитирана от Цезар монета в Рим след влизането му в града през 49 г. пр. Хр. Това не трябва да изненадва, защото придържането към традициите било жизнено необходимо за поддържането на необходимия емоционален климат във всяка войска част. Едва ли е необходимо да мотивирам това свое твърдение – така е и до днес. С представянето на двойната брадва, фланкирана от разположения надпис ROMA, а вероятно и с капата на Долихен се целяло (излежда) да се изтъкне на първо място принадлежността на тесерите на адепти на култа към Юпитер Долихен, покровител на войниците и поне чрез надписа откъм опаковата страна на първата тесера да се подчертае недвусмислеността

¹ Бисусът е вид текстилна материя, подобна на кечето, но влакната, от които е изработен, са секретни от някои черупчести мекотели.

но верността на легиона към Рим, епитет, който бил включен и в названието му.

Прегледът, който извърших на няколко хиляди публикувани тесери (Ficoroni 1740, Garrucci 1847, Dumont 1870, Engel 1884, Dancoisne 1891, Σβορώνος 1900, Rostovcev-Prou 1900, Ростовцев 1903, Dissard 1905, Turcan 1987, Mlasowsky 1991), ми поднесе изненада – всъщност в тях не намерих нито един образец с подобни или поне с близки по характера им изображения и надписи. Изглежда, че разглежданите образци били специфични за някаква практика на войниците от XI Клавдиев легион или на негови ветерани. Каква би могла да е тя? Добре се знае, че за обикновените войници в легионите, поради необходимостта да бъде поддържана дисциплината, било забранено създаването на каквито и да е общности, различни от армейските (Waltzing 1895, 131). От края на II в. обаче било допуснато създаването на братства (*fratres sodales, collegiati*) от нисшите офицерски чинове (Waltzing 1895, 131, 309 sv.), чиято дейност наподобявала донякъде тази на съвременните взаимоспомагателни каси. Това не били религиозни общности, тъй като създаването и на такива било забранено в армията (Waltzing 1895, 132), но по традиция те били поставяни под закрилата на някакво божество патрон (виж напр. у Cagnat 1913, 419), практика, каквато ни е добре позната и от живота на гилдиите чак до началото на XX век. Една от основните цели за създаването на тези общности били разходите около погребението на членовете им², но при необходимост касата поемала и някои от пътните им разходи (Waltzing 1895, 310). При освобождаване от служба ветераните получавали от касата значителна сума. В случай, че членовете на братството умирали преди свободяването си от служба, такава сума била давана и на наследниците им или на прокураторите им, които покривали с нея разходите по техните погребения (Waltzing 1895, 310).

Че в гилдиите и братствата през римския период се ползвали тесери, е известно отдавна (Ростовцев 1903, 150 – 170). За повечето от тях обаче функциите не са добре изяснени (DAGR V, 134). Най-вероятно ми изглежда предположението нашите тесери да са изпълнявали ролята на сметководни жетони, каквито били със сигурност необходими за функционирането на една каса. Разбира се, това мое предположение ще остане хипотетично поне до откриването на други подобни екземпляри, за които обстоятелствата около намирането им или представените върху тях изображения ще бъдат по-информативни.

² Гrijжата за погребението на обикновените войници се поемала от касата на легиона (Waltzing 1895, 308 – 309).

Що се отнася до датировката на нашите тесери, вероятно няма да сгреша, ако ги отнеса към първата половина на III в., но със сигурност границите на тази датировка могат да се разширят, макар и немного, и в двете посоки.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Кадеев, Мартемьянов 1990:** В. И. Кадеев, А. П. Мартемьянов. О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. – В: Античный мир и археология. Вып. 7. Саратов, 1990, 77 – 86. [Kadeev, Matrtemiynov 1990: [V. I. Kadeev, A. P. Mertemiyanov. O veteranah rimskoj armii v Nizhnej Mezii i Frakii v pervykh vekah n.e. – V: Antichnij mir i arheologia. Vip. 7, Saratov, 77 – 86].
- Ростовцев 1903:** М.И. Ростовцев. Римские свинцовые тессеры. Санкт Петербург, 1903. [Rostovtsev 1903: M. I. Rostovtsev. Rimskie svintsovyte tesery. Sankt Peterburg, 1903].
- Bishop 2020:** M. I. Bishop. Roman Shields. Osprey Publishing, 2020.
- Cagnat 1913:** R. Cagnat. L'Armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs. Paris, 1913.
- DAGR I²:** Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. T. I². Paris [s.d.].
- DAGR V:** Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. T. V. Paris [s.d.].
- Dancoisne 1891:** L. Dancoisne. Tessères romaines de plomb. – Revue belge de numismatique. 47ème année. Bruxelles, 1891, 210 – 218+Pl. VIII et IX.
- Dissard 1905:** P. Dissard. Collection Récamier. Catalogue des plombs antiques (sceaux, tessères, monnaies et objets divers). Paris – London, 1905.
- Dumont 1870:** A. Dumont. De plumbeis apud graecos tesseris. Paris. 1870, 102 p. [s. Pl.].
- Engel 1884:** A. Engel. Choix de tessères grecques en plomb, tirées des collections athéniennes. – Bulletin de correspondance hellénique. I – II, 8ème année (janvier et février 1884). Athènes – Paris. 1884, 1 – 21+VI Pl.
- Fellmann 2000:** R. Fellmann. Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis. – Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Lyon. 2000, 129 – 130.
- Ficoroni 1740:** F. de Ficoroni. I piombi antichi. Roma, 1740.
- Garrucci 1847:** R. Garrucci. I piombi antichi raccolti dall' eminentissimo principe il cardinale Lodovico Altieri. Roma, 1847.
- Hörig, Schwertheim 1987:** M. Hörig und E. Schwertheim. Corpus cultus Iovis Dolicheni. Leiden – New York – København – Köln, 1987.
- Jérôme 1953:** Saint Jérôme. Lettres. T. III. Paris, 1953.
- Kouremenos 2016:** A. Kouremenos. The double-axe (ἀξϋς) in Roman Crete and beyond: the iconography of a multi-faceted symbol. – In: Roman Crete: new perspectives. Oxford & Philadelphia, 2016, 43 – 57.
- Mlasowsky 1991:** Al. Mlasowsky. Die antiken Tesserer im Kestner-Museum. Hannover, 1991.
- Nousek 2009:** D. L. Nousek. Turning Points in Roman History: The Case of Caesar's Elephant Denarius. – Phoenix LXII, No. 3 – 4, 2009, 290 – 307.
- Rostovcev, Prou 1900:** M. Rostovcev et M. Prou. Catalogue des plombs de l'antiquité, du moyen âge et des temps modernes conservés au département des médailles et antiques de la Bibliothèque nationale. Paris, 1900.
- Smallwood 1976:** E. M. Smallwood. The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian. Leiden, 1976.

- Speidel 1978:** M. P. Speidel. The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army. Leiden, 1978.
- Spranger 1927:** J. A. Spranger. The Double Axe in Etruria. – In: Man. A monthly Record of Anthropological Science. Publ. by the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. Vol. XXVII, № 136, Nov., 1927, 201 – 207.
- Sydenham 1931:** E. A. Sydenham. Symbols on denarii of L. Papius and L. Roscius. – The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society. Fifth Series, № 41. London. 1931, 1 – 13.
- Turcan 1987:** R. Turcan. Nigra moneta. Sceaux, jetons, tesseres, amulettes, plombs monétaires ou monétiiformes, objets divers en plomb ou en étain d'époque romaine conservés au Musée des Beaux-Arts de Lyon, 1987.
- Waites 1923:** M. C. Waites. The Deities of the Sacred Axe. – American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America. Vol. 27, No. 1 (Jan. – Mar.), 1923, 25 – 56.
- Waltzing 1895:** J.-P. Waltzing. Étude historique sur les corporations professionnelles chez les romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident. T. I. Paris, 1895.
- Σβορώνος 1900:** I. N. Σβορώνος. *Περί των εισιτηρίων των αρχαίων. Μέρος Δ' – Τα μολύβδινα σύμβολα.* In: Journal international d'archéologie numismatique. T. III, 3ème et 4ème trimestre 1900. Athènes. 1900.

TWO UNUSUAL LEAD ROMAN TESSERAE FROM NORTHEASTERN BULGARIA

Nikolay MARKOV

SUMMARY

The article presents two lead Roman tesserae, found under unclear circumstances in Northeastern Bulgaria. Both belong to private collections. Their conditionally accepted obverses display priestly attributes aspergillum, securis vicinaria and galerus, which are supposed to reproduce a similar image from a denarius of Julius Caesar, issued probably in 49 BC. Below them lies a distorted inscription in Latin – „LEG“, and above, in the right field above the aspergillum, the designation „XI“. The reverse side of the first tessera bears a double-edged ax (bipennis), on both sides of which runs the inscription „ROMA“, and on the second one – most likely the cap of Jupiter Dolichenus is depicted. The dimensions of the first piece are: diam. – 21 mm and thickness – 4 / 5.1 mm, and of the second one: diam. – 1.8 mm and thickness max. – 6.9 mm.

It has been suggested that the tesserae were used as accounting tokens by a fraternity established within the XI Legion by lower-ranking officers. The main purpose of the fraternity was to cover the funeral costs of its members and, if necessary, some of their travel expenses.

The reproduction of the priestly symbols from the well-known denarius of Julius Caesar on the tesserae was probably intended to emphasize the fact that the legion was formed by order of Caesar. The appearance of the symbols of

Jupiter Dolichenus on them – the double ax and probably his cap, is explained by the placement of the brotherhood under the patronage of this deity, whose cult was widespread among the legions in the early centuries of the Empire.

The tesserae are generally dated to the first half of the 3rd century AD.

IN MEMORIAM

ПРОФ. ЯНИС ТУРАЦОГЛУ
(1940 – 2021)

След продължително боледуване на 13 септември 2021 г. ни напусна проф. Янис Турацоглу – нумизмат, сигилограф, епиграф, поет, отличен специалист и голям приятел на България.¹

Йоанис (Янис) Турацоглу е роден на 23.XI.1940 г. в Тесалоника (дн. Солун), Гърция. И двамата му родители са родени в митичния Константинопол (дн. Истанбул), Турция – факт, който става основополагащ при формирането на неговото съзнание.

Завършва висшето си образование в Aristotle University of Thessaloniki с бакалавърска степен по история и археология. През 1982 г. защитава докторска дисертация в University of Saarland (Saarbrücken), Germany, на тема *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.)*, Berlin / New York 1988.

Целият му житейски път преминава в служба на държавата. От 1967 г., когато е назначен за куратор в град Veroia (отговаряйки за цяла Западна Македония), до пенсионирането си през 2002 г. работи в Археологическия отдел на Гръцкото министерство на културата. През 1982 г. получава първото си голямо назначение в Нумизматичния музей в Атина, а през 1994 г. става и негов директор. От 1999 г. съчетава и директорския пост в Археологическия музей в Атина – две изключително високи позиции, с ранг на министър, които свидетелстват за неговия висок професионализъм. Той успява да организира и първата голяма експозиция в Нумизматичния музей (Iliou Melathron, 1st floor). След пенсионирането си през 2002 г. е избран за Director Emeritus of the Numismatic Museum, Athens.

Изключителен ерудит, владеещ свободно няколко езика (английски, немски, френски, италиански), Янис Турацоглу съсредоточава своите научни интереси както върху античната и византийската нумизматика, така и върху сигилографията, епиграфиката и археологията. Проучванията му са пряко свързани най-вече с историята, археологията и нумизматичното богатство на областта Македония през Античността.

¹ Благодарим на колегата Yannis Stoyas (KIKPE Numismatic Collection), който стана съпричастен при подготовката на материала.

Изключително важни са проучванията му върху монетната циркулация в Тесалоника и Пелопонес. Не остава обаче чужд и към проблемните средновековни монетосечения на Балканите.

През 1973 г. е публикувано изследването му *Unpublished Byzantine Hoards of Billon Traches from Greek Macedonia and Thrace*, в което документира повече от 50 съкровища, намерени в Гръцка Македония и Тракия. Така той подлага на проверка тезата на Майкъл Хенди за имитативното монетосечение. Това е своеобразна революция във византийската нумизматика, предатирайки голяма част от билоновото монетосечение във Византия, свързвайки го с нейните наследници през XII – XIII в. Съкровищата от Гръцка Македония и Тракия потвърдиха това явление, но също така дадоха своя принос в редица корекции, уточнения и неизвестни дотогава типове монети. Оттук нататък, редом с книгата на М. Хенди, задължително се приемаха и констатациите от изследването на Янис Турацоглу.

Следвайки начертания вече път, друг млад учен от Балканите няколко години по-късно (1978) направи същото проучване, базирайки се на съкровищата от България. През 1984 г. излезе от печат книгата на Иван Йорданов *Монети и монетно обращение в средновековна България 1081 – 1262*, в която той описва близо 200 съкровища от Балканите, съдържащи в състава си въпросните монети. Така Иван Йорданов дава своя принос в проучваната проблематика. Това изследване е извършено с активната подкрепа на д-р Янис Турацоглу, но както можеше да се очаква, има както общи изводи, така и различия, повлияни от политическите промени в тази част на Балканите. Основният проблем е този за т. нар. български имитации, които Турацоглу прие, че са дело на някакво спешно византийско монетосечение, датирано в последните години или месеци от управлението на Алексий III Ангел, или могат да бъдат приети за най-ранните латински имитации.

Тази дискусия е подновена по време на провения се през есента на 2005 г. симпозиум в музея Ашмолиън (Оксфорд) в чест на друг голям нумизмат, вече също покойник, проф. Д. М. Меткалф. Това на практика е последната среща между Янис Турацоглу и Иван Йорданов.

Янис Турацоглу работи в тясно сътрудничество с българските си колеги. С Иван Йорданов ги свързва отдавнашно приятелство, датиращо от 1973 г., когато младият тогава Йорданов получава първа колегиална помощ от гръцкия си колега, който впоследствие му проправя и пътя за голямата наука.

Изключително обаятелен и сладкодумен, Янис Турацоглу притежаваше познания, отговарящи на мащаба на неговото мислене и общуване.

Поклон пред големия учен и приятел на България проф. Янис Турацоглу!

Иван Йорданов, Жения Жекова

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

Монографии

- (1988). Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.). De Gruyter.
- (1993). The coin circulation in Ancient Macedonia (ca. 200 BC – 268 – 286 AD). The Hoard Evidence. Hellenic Numismatic Society, Atenas.
- (1995). Macedonia: History, Monuments, Museums. A Complete Guide with Maps and Plans. Ekdotike Athenon, Atenas.
- (2000). The Alexander of the coins. Bank of Cyprus Cultural Foundation.
- (2006). Greece and the Balkans before the End of Antiquity. Hellenic Numismatic Society, Atenas.
- (2008). The Kratigos, Mytilene treasure : coins and valuables of the 7th century AD (con E. Chalkie et al.). Byzantine & Christian Museum, Atenas.
- (2010). A Contribution to the Economic History of the Kingdom of Ancient Macedonia (6th-3rd cent. BC). Lydia Lithos, Atenas.

Статии

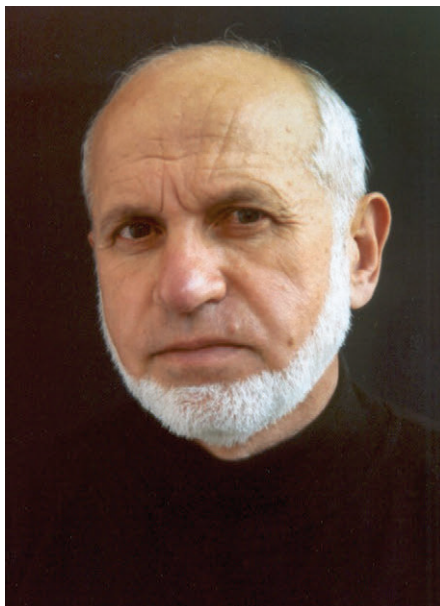
- (1968). „Une «Aréthuse» et autres figurines de Chalcidique du musée de Thessalonique“. – Bulletin de Correspondance Hellénique 92 – 1, 37 – 71.
- (1973). Unpublished Byzantine hoards of billon traches from Greek Macedonia and Thrace. – Balkan Studies, XIV, 1973, 131 – 166.
- (1977). „Les émissions de couronnement dans le monnayage byzantin du XIIIe siècle“ (con P. Protonotarios). – Revue numismatique. Société française de numismatique. 19, 68 – 76.
- (1999). „The Numismatic Museum of Athens“. – Compte Rendu. 46. International Numismatic Council, 69 – 73.
- (2002). „La monnaie byzantine aux XIIe – XIIIe siècles et le témoignage des trouvailles de Grèce: à propos d'un ouvrage récent“. – Revue numismatique. Société française de numismatique. 158, 385 – 404.
- (2006). „Les Galates sous les pentes de l'Olympe: le trésor IV de Néos Pantéléïmon, lieu-dit Krania, 2000“. – Revue numismatique. Société française de numismatique. 162, 99 – 116.
- (2010). „Coin production and coin circulation in Roman Peloponnese“. In Rizakis, A. D. et al. (eds). Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation. Athens, 235 – 251.

Иван Йорданов и Янис Турацоглу (отдясно)
в St John College, Oxford, 2005 г.

IN MEMORIAM

ПРОФ. Д.И.Н.
ИВАН ЙОРДАНОВ
ЙОРДАНОВ
(1949 – 2021)

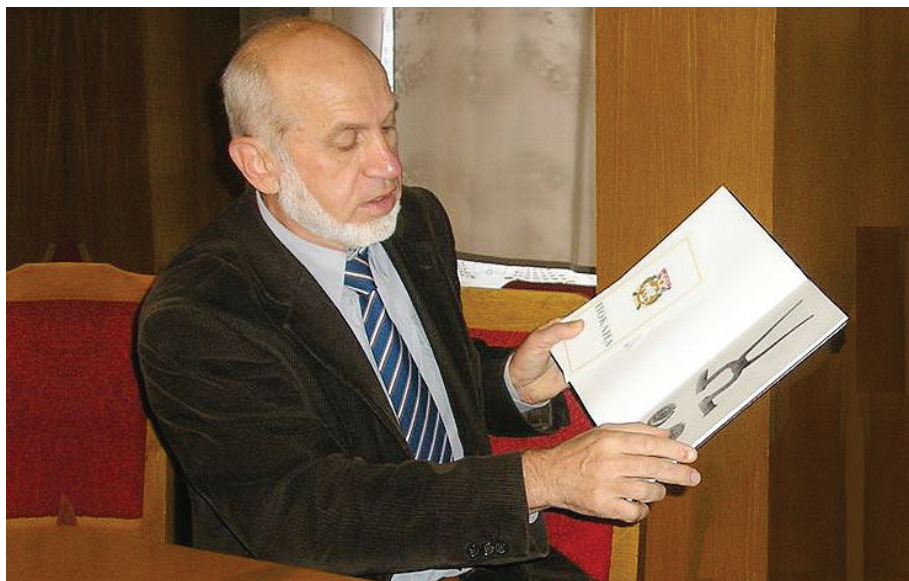
На 20 ноември 2021 г. от нас си отиде проф. д.и.н. Иван Йорданов Йорданов.

Учен от световна величина, един от най-бляскавите специалисти на съвремението ни, проф. Йорданов посвети своя живот на голямата си страст – изучаването и публикуването на български и византийски средновековни монети и печати.

Иван Йорданов Йорданов е роден на 13 април¹ 1949 г. в с. Цар Самуил, Силистренско. През 1972 г. завършва ВТУ „Св. св. Кирил Методий“ със специалност „История“. Веднага след дипломирането си Иван Йорданов е назначен за уредник в новозагорския исторически музей. Тогавашният директор му възлага за обработка стотиците монети от музейния фонд. Оттогава нумизматиката се превръща в професионална съдба за младия специалист. Не закъснява и неговата първа публикация. Интересът на Иван Йорданов се насочва към византийските монети – интерес, който го превръща в перспективен млад учен, забелязан от доайена на българската нумизматика проф. Тодор Герасимов. Заявените професионални амбиции на Иван Йорданов го нареждат сред групата млади учени, формирали ядрото на филиала на НАИМ – БАН в Шумен, учреден през 1974 г. Там той работи до пенсионирането си през 2018 г.

Иван Йорданов бързо се налага като един от водещите нумизмати в България – част от кръга, ръководен от следовницата на проф. Тодор Герасимов – проф. д.и.н. Йорданка Юркова. Под нейните

¹ Датата, на която Константинопол е завладян от латинците през 1204 г. – факт, който той често подчертаваше.

грижи и покровителство израстват най-големите имена в съвременната българска нумизматика, а след смъртта ѝ неин приемник и доайен на нумизматичната гилдия става именно проф. Иван Йорданов. До последно той остана главен редактор на учреденото от проф. Юркова и нейните ученици списание *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, издание на НАИМ – БАН. Под вещото ръководство на проф. Йорданов това единствено в историята на българската нумизматика, сфрагистика и епиграфика издание придоби изключително висок международен авторитет.

Преломният момент в научната кариера на проф. Йорданов е 1978 г. Тогава, по време на редовните археологически проучвания на средновековен Преслав, бива открита сграда с голямо количество византийски печати, а Иван Йорданов се заема с тяхното проучване. Така започва неговият професионален път в областта на българската и византийската сфрагистика. Следват специализации в най-престижните университети и институти в света, работа с изявени византинисти, участие в международни конгреси и симпозиуми. Изключително бързо Иван Йорданов се налага като водещ специалист в областта на сигилографията и византистиката. За кратко време той изкачва всички стъпала в научната си кариера, започвайки от научен сътрудник, стигайки до професор (1996 г.) и доктор на науките (1992 г.). През 2018 г. е избран за *Doctor honoris causa* на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. За огромните му заслуги през 2009 г. получава званието *Почетен гражданин на Шумен*.

Освен водещ специалист в областта на нумизматиката и сфрагистиката Иван Йорданов бе отличен университетски преподавател, който ще остане в спомените на своите студенти с увлекателните си

лекции и многобройните случки, които разказваше с удоволствие. Загрижен за своите млади колеги, с огромно желание да им предаде своите знания, Иван Йорданов на свой ред създаде школа от последователи – продължители на неговото дело. Той бе основател и ръководител на *Научноизследователския център по византистика* към Шуменския университет.

След себе си проф. Иван Йорданов оставя 14 монографии и над 300 научни студии, статии и съобщения в наши и чужди издания. Безспорно най-значим ще остане трудът му *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria* (2009), който няма аналог в световната сфрагистична наука.

Професор Иван Йорданов е един от най-бляскавите учени на своето време. Неговата загуба отваря огромна празнина в българската и световната медиевистика.

Поклон пред паметта на големия учен!

*Женя Жекова и редакционната колегия на списание
„Нумизматика, сфрагистика и епиграфика“*

ΤΑΒΛΑ

PLATES

I. МОНЕТИ НА ЦАР РЕМЕТАЛК I – 156 БР. (№ 1 – 156). А. ТИП II.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

Табло II

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

Табло IV

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

Табло VI

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

Табло VIII

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

Табло X

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

II. МОНЕТИ НА ЦАР РЕМЕТАЛК I – 8 БР. (№ 157 – 164).
Æ. ТИП II

157

158

159

160

161

162

163

164

III. МОНЕТИ НА ЦАР РЕМЕТАЛК I – 98 БР. (№ 165 – 262). А. ТИП VI

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

Табло XIV

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

Табло XVI

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

Табло XVIII

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

IV. МОНЕТИ НА ЦАР РЕМЕТАЛК I (ТИП II) ИЛИ НА ЦАР
РЕМЕТАЛК II (ТИП I) – 46 БР. (№ 263 – 309). Æ. ТИП II/ТИП I

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

303

304

305

306

307

308

309

V. МОНЕТИ НА ЦАР РЕМЕТАЛК II (ТИП I) – 5 БР. (№ 310 – 314).
Æ. ТИП I

310

311

312

313

314

VI. МОНЕТИ НА ЦАР РЕМЕТАЛК II (ТИП II) – 14 БР. (№ 315 – 328). А.

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Табло XXVI

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

1

2

3

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

Табло XXXVII. 1. Надгробен надпис на Кодж бей, син на Илиас бей, вероятно средата на XVI в.

Plate XXXVII. 1. Tombstone inscription of Kodzh Bey, son of Ilyas Bey, probably the mid 16th century.

Табло XXXVII. 2. Надгробна колонка на Малкочзаде Хюсеин бей, 1692/1693.

Plate XXXVII. 2. Tomb column of Malkochzade Hussein Bey, 1692/1693.

Табло XXXVIII. 3, 3а. Строителен надпис на Малкото тюрбе – „Чирака“ в чест на Мехмед бей, син на Яхия паша, 1509/1510.

Plate XXXVIII. 3, 3a. Building inscription of the Small Türbe – Chiraka, in honour of Mehmed Bey, son of Yahya Pasha, 1509/1510.

Табло XXXVIII. 4. Саркофаг от Никопол с плоча при главата, с текст към външната част на гроба, в чест на хаджи Ибрахим ага от 1191 година [по Хиджра = 09.02.1777, неделя – 30.01.1778, петък]. Паметникът при краката е четиристенна колона, върху която от вътрешната страна към гроба е изобразен кипарис.

Plate XXXVIII. 4. Sarcophagus from Nikopol with a slab at the head, with text to the outside of the tomb, in honour of Hadji Ibrahim aga from 1191 [Hijra = 09.02.1777, Sunday - 30.01.1778, Friday]. At the feet there is a 4-walled column, on which a cypress is depicted on the face towards the grave.

Табло XXXVIII. 5, 5а. I саркофаг – първа широка стена, десен надпис – За рай.

Plate XXXVIII. 5. 5a. First sarcophagus – the first wide wall, inscription to right – For the Heavens.

6

Табло XXXIX. 7. I саркофаг, първа тясна стена с декорация въртяща се розета.

Plate XXXIX. 7. First sarcophagus, the first narrow wall decorated with a rotating rosette.

6a

Табло XXXIX. 6, 6a. I саркофаг, втори ляв надпис на първата широка стена – За милостта на Бога.

Plate XXXIX. 6. 6a. First sarcophagus, the second left inscription on the first wide wall – For the mercy of God.

Табло XL

Табло XL. 8. Втора дълга стена на I саркофаг – десен надпис – За райските девы – хуриите.

Plate XL. 8. Second long wall of the first sarcophagus – inscription to right – For the heavenly virgins – the Huri.

Табло XL. 9. Втора дълга стена на I саркофаг – ляв надпис – Смъртта е сладко питие.

Plate XL. 9. Second long wall of the first sarcophagus – inscription to left – Death is a sweet drink.

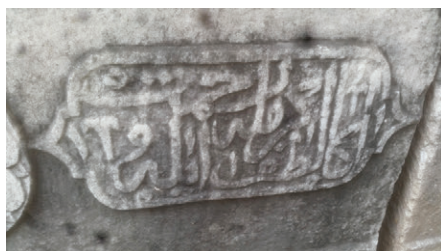
Табло XL. 10. Втора тясна стена на I саркофаг – Смъртта спохожда всеки човек.

Plate XL. 10. Second narrow wall of the first sarcophagus – Death befalls every man.

Табло XLI. 11. Втори саркофаг. Широка налична страна с три релефни надписа, разделени един от друг от две релефни многолистни розети.

Plate XLI. 11. Second sarcophagus. Wide wall preserved with 3 relief inscriptions, separated from each other by two relief multi-leaf rosettes.

Табло XLI. 12. Втори саркофаг, широка страна – десен надпис – За великодушието на Божието опрощение.

Plate XLI. 12. Second sarcophagus, wide wall – inscription to right – For the generosity of God's forgiveness.

Табло XLI. 13. II саркофаг, широка страна, среден надпис – За красотата.

Plate XLI. 13. Second sarcophagus, wide wall, inscription in the middle – For the beauty.

Табло XLII

Табло XLII. 14. II саркофаг, широка страна, ляв надпис – За градината с рози в рая.

Plate XLII. 14. Second sarcophagus, wide wall, inscription to left – For the garden with roses in the Heavens.

Табло XLII. 15. II саркофаг – тясна (къса) страна, обърната към центъра на лапидариума на музея – Боже мой, мястото му / ѝ *розета* направи рай!

Plate XLII. 15. Second sarcophagus – narrow (short) wall, facing the center of the lapidarium of the Museum – My God, his/ her place *rosette* made Paradise!

Табло XLII. 16. II саркофаг – втора тясна страна. – О, Боже, направи милост (смили се, опрости греховете).

Plate XLII. 16. Second sarcophagus, second narrow wall – Oh God, have mercy (forgive the sins).

Табло XLII. 17. II саркофаг, част от липсващата дълга стена с дата, открита в с. Текето през 2003 г. – За Божия трон.

Plate XLII. 17. Second sarcophagus, part of the missing long wall with a date, discovered in the village of Teketo in 2003 – For God's throne.